00010543

R
294·2
Nar
10543

TO BE ISSU
F THE LIB

BOMBAY BRANCH
OF THE
ROYAL ASIATIC SOCIETY.
TOWN HALL, BOMBAY.

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 26 June, 2018

THE

INSTITUTES of NARADA.

Together with copious extracts from the Naradabhasya and other standard Commentaries.

Edited by

Julius Jolly, Ph. D.

Professor of Sanskrit and comparative Philology in the University of Wurzburg.

CALCUTTA.

Printed by J.W.Thomas, at the Baptist Mission Press and published by

The Asiatic Society
57, Park Street,
1885.

00010543

PREFACE.

THE MSS. on which the subjoined *editio princeps* of the Nâradasmṛiti or Nâradîya Dharmaśâstra is founded may be briefly described as follows:

1, A., the text of the Nâradasmṛiti together with Kalyâṇabhaṭṭa's revised edition of the ancient Commentary composed by Asahâya. This MS., which was kindly lent to me by Professor Bühler, is a modern but careful transcript, in the Devanâgarî character, of a modern Deccan College MS. It extends to the 21 para. of the fifth title of law only (p. 145); nevertheless it is by far the most valuable MS. of all, as far as it goes. In it, and its *codex archetypus*, the larger version of the Nâradasmṛiti has been preserved, whereas all the other MSS. that have been used for the present text contain the minor version. There can be little doubt as to the larger version being the earlier one of the two, especially as a number of ślokas which are attributed to Nârada in the standard Commentaries and Digests of Law are traceable to the larger version, whereas they are omitted in the minor one.[1] Other arguments showing the superior antiquity and authenticity of the larger version have been adduced in my volume of Tagore Law Lectures, p. 55; and the inference drawn from these arguments has been approved of by Professor Bühler, in the "Indian Antiquary". A. has therefore been made the foundation for the present work, as far as this MS. goes, and all deviations from it have been carefully noted in the critical foot-notes. The text, as given in A., exhibits a number of serious blunders and omissions, and the insertion of several spurious verses shows that it

[1] See e. g., pp. 27-37, 111—128. It is true that the minor version contains in its turn a few verses which are attributed to Nârada in the Commentaries, whereas the large version does not contain them. Thus e. g., a śloka identical with Manu VIII. 16 is attributed to Nârada in such an early work as Kshîrasvâmin's Commentary of the Amarakosha. See Professor Aufrecht's remark in the Journal of the German Or. Society, XXVIII. 106. This śloka occurs in the minor version only.

has been tampered with by interpolators, of which Kalyâṇabhaṭṭa, the revisor of the work, may have been one. Fortunately, the copious Commentary by which the text is accompanied in A., renders it easy to discover and correct the majority of these mistakes. Further aid has been derived from the MSS. of the minor version, which agrees with the larger version to a very considerable extent, and from the numerous quotations from Nârada that are scattered throughout the Commentaries and Digests of Law. It was but rarely, therefore, that I had to resort to conjectural emendations of the text as given in A. Wherever all the MSS. of the minor version agree, their common reading has been designed as *Vulg.*, i. e., *Vulgata* in the critical foot-notes. Of the discrepancies between Vulg., or some only among the MSS. of this class, on the one hand, and A. on the other hand, the more important ones only have been noted; and the vv. ll. of the MSS. of the minor version have been omitted entirely in the section on Ordeals where they are too numerous to admit of even adducing the more prominent discrepancies only. It will be seen from the Critical Notes how these principles have been worked out in detail. *An asterisk * has been added to those ślokas which are attributed to Nârada*, or to some other minor Smṛiti writer such as Bṛihaspati, Vyâsa, etc., in the Commentaries and Digests of Law.[1] Those ślokas which are marked out by an asterisk may, therefore, be said to possess a special claim to be considered as genuine and authentic, which is absent in the others. It will be observed that a very considerable portion of the larger Nârada has been embodied in the authoritative compositions of the more recent jurists, and that this work has thus become to a very wide extent the foundation for the law and judicature of later times. The numerous vv. ll. which the quotations exhibit have as a rule not been quoted, as it is a well-known fact that these quotations were mostly made from memory. The Vîramitrodaya—sometimes quoted as *Vîram.* or *Vîr.* in the foot-notes—is particularly abundant in quotations from the Nâradasmṛiti. Other printed works of this class which were used in preparing the present text are the following: Vijñâneśvara's

[1] The compositions of these several writers are frequently confounded in the Commentaries.

Mitâksharâ; Vâchaspatimiśra's Vivâdachintâmaṇi; Nîlakaṇṭha's Vyavahâramayûkha. Of unpublished *Dharmanibandhas* I have used the following: Aparârka's Commentary of the Yâjñavalkya-smṛiti; Nandapaṇḍita's Vaijayantî; Devaṇṇabhaṭṭa's Smṛitichandrikâ; Kamalâkara's Vivâdatâṇḍava; Jagannâtha's Vivâdabhaṅgârṇava; Medhâtithi's Manubhâshya; Vâchaspatimiśra's Vyavahârachintâmaṇi; Dalapati's Vyavahârasâra. For the four last-named works, MSS. from my own collection have been used; for the others I have been able to avail myself of MSS. from the Deccan College and from the India Office, which were kindly placed at my disposal by Mr. Chatfield and Dr. Rost.

For the latter portion of the Nâradasmṛiti, extending from V. 22 to the end of the chapter on Prakîrṇaka, the MSS. of the minor version, which were used as a secondary source only in the first part of the work, have served as foundation. The loss of the latter portion of the larger version may be regretted, however, there is every reason to suppose that the two versions did not differ so much in this part of the work, as in the previous chapters. The latter portion of the valuable table of contents which Asahâya-Kalyâṇabhaṭṭa gives in his Commentary (Vyavahâramâtṛikâ, I. 21-25, p. 10 foll.) agrees very closely with the contents of the corresponding sections of the minor version. Moreover, the number of those texts which are attributed to Nârada in the corresponding chapters of the Dharmanibandhas or Digests of Law, without being traceable to this part of the minor version, is very small. Although, therefore, the larger version may have been somewhat fuller than the other one in this part of the work as well as in the preceding chapters, the additional matter that may have been contained in it is not likely to have been of much importance. I will now proceed to give some account of each of the six MSS. of the minor version, which have been designed collectively as *Vulg.* i. e., *Vulgata.*

2, B., the second out of the eight MSS. available for the present text, is a transcript, in my possession, of an undated Benares MS., in the Devanâgarî character. This Devanâgarî MS. which is very neatly written and corrected in many places is very valuable, though the final ślokas of the Sabhâprakaraṇa and the 10 first ślokas of the first Vyavahârapada have been omitted accidentally. I owe this MS.

to the kindness of Dr. G. Thibaut, Principal of the Government College, Benares.

3, β., a Devanâgarî transcript, in my possession, of another undated Benares MS., likewise in the Devanâgarî character, which was the property of a well-known Dharmaśâstrî, the late Bâlaśâstrî, of the Government Sanskrit College, Benares. The transcript was kindly procured for me by the late lamented Dr. Blochmann, then Philological Secretary to the Asiatic Society of Bengal. It is corrected throughout and belongs to the same class as B., but it is complete and an excellent check on B., though it exhibits a number of mistakes peculiar to itself.

The four MSS. which will now be noticed agree in omitting, in various places, certain ślokas which are given in the other MSS. and apparently genuine, and have a number of other mistakes in common. Occasionally, however, their readings, as shown by the sense or by the quotations in the Dharmanibandhas, are decidedly preferable to the readings of the other MSS.

4, L., an India Office MS., in the Devanâgarî character, from Colebrooke's collection, dated Saṃvat 1857, (A. D. 1800-01). This MS. is perhaps the best representative of this class, and appears to have been the MS. referred to by Colebrooke when quoting from the Nâradasmṛiti.

5, C., a Devanâgarî transcript, in my possession, of a Bengali MS. belonging to the Government Sanskrit College, Calcutta. This MS. omits several ślokas that are found in all other MSS., and exhibits many other blunders; nevertheless it has proved serviceable in many cases.

6, b., a modern Devanâgarî MS. in the R. Library of Berlin. This MS. is on the whole the least reliable one of all the MSS. consulted, as it abounds in omissions and serious blunders of every sort.

7, y. (sometimes printed Y.), a Devanâgarî copy, which was kindly lent to me by its owner, Professor Bühler. It is dated सन १२७१ साल which date corresponds to A. D. 1869, as has been pointed out to me by Professor Bühler. I have designed this MS. by the last letter but one of the alphabet, because it came into my hands later than any of the other MSS. except the Nepalese MS. of which I shall have to speak presently. It was not received till pp. 1-8 of this work had

been printed. It agrees, perhaps, more closely with C. than with any other MS., and is a very fair representative of its own class.

The *Dharmanibandhas* have proved even more useful for editing the second portion of the Nâradasmṛiti than they have been for editing the previous chapters, in which the assistance afforded by these works was generally rendered superfluous by the copious Commentary of Asahâya. Though I have tried, as much as possible, to adhere to the authority of the best MSS., it has seemed advisable, in more cases than one, to substitute a good reading of the Dharmanibandhas for an unmeaning or faulty reading of the MSS. Several other works of this class were used for this part of the Nâradasmṛiti, especially for Chapter XIII, besides those previously mentioned, *viz.*, Jîmûtavâhana's Dâyabhâga, Nandapaṇḍita's Dattaka-mîmâṃsâ and other works on inheritance and adoption.

When I undertook to print the Nâradasmṛiti from the ample materials hitherto described, I could not disguise from myself the fact that other valuable MSS. of that work might turn up any day. Thus, a short time before I went to press, I had actually been made acquainted by Dr. R. Rost with a curious India Office MS., in the modern Grantha character, which is called Nâradasmṛiti in the colophons. This Nâradasmṛiti, however, which belongs to Dr. Burnell's collection, turned out to be an altogether different work from the law-book here edited. It consists of three Adhyâyas, of 149, 98 and 76 ślokas respectively, and deals exclusively with *âchâra* and *prâyaśchitta*. It is possible that some or all of the five Nâradasmṛitis noticed in the recently published second volume of Professor G. Oppert's Catalogue of Sanskrit MSS. in private libraries of Southern India may be identical with Dr. Burnell's Grantha MS., which comes from the same part of India as these MSS.

S, N., a Nepalese MS.—At a much later period, when nearly the whole of this work was in print, Mr. C. Bendall, M. A., of the British Museum, showed me in London a palm-leaf MS. of the Nâradasmṛiti, in the Nepalese character, which had been discovered and purchased in Nepal by himself, a short time ago. This MS., which was most kindly and liberally placed at my disposal, is dated, at the close of the whole work, (Nepalese) Saṃvat 527 = A. D. 1407, and is therefore the earliest available MS. of the Nâradasmṛiti, if indeed

the date is as old as the remainder of the work. This is doubtful,[1] but the character of the writing seems archaic,[2] and a comparison of the contents of N. with the Indian MSS. proves it to be an excellent copy and a highly valuable check on all the MSS. of the minor version. Unfortunately, the first portion, up to V. 12, has been lost and replaced by a fragment of an altogether different work, on Nyâya. This loss is made up for to some extent by the addition, at the close of N., of two long chapters, on Theft and on Ordeals respectively. The first chapter, on Theft, has been printed at the close of the present text. There is every reason to consider it as the genuine production of Nârada, or whoever else was the author of the Nâradasmṛiti, though it comes in after the last Vyavahârapada, and is omitted in the other MSS. and not included in Asahâya's table of contents of that work, as printed in the gloss on Vyavahâramâtṛikâ, I. 21—25 (pp. 10—12). Several texts from this chapter are quoted by Mitramiśra, the author of the Vîramitrodaya, and by other Commentators, who attribute these texts either to Nârada himself or to Bṛihaspati. Moreover, the ninth Adhyâya of the Code of Manu contains a precisely analogous section on Theft which is inserted at the close of the section on Vyavahâra and tacked on to the eighteen Vyavahârapadas, exactly as is the case with this chapter on Theft in the Nepalese MS. of the Nâradasmṛiti.

The second additional chapter in N. is even more copious than the first. It is divided into seven sections, treating respectively of ordeals by balance, fire, water, poison, sacred libation, Taptamâsha (fishing a coin from a vessel filled with a boiling liquid), and of the choice of the various ordeals according to the value of the stolen chattel. It commences rather abruptly with three s'lokas taken from the customary admonition of a judge to the witnesses to speak truth when called upon to give evidence. The last colophon but one is remarkable: इति मानवे धर्मशास्त्रे नारदप्रोक्तायां संहितायां व्यव-

[1] The date seems to be written in another hand than the text of the Nâradasmṛiti. It may have been copied from the close of the first portion of N., a Nyâya work, which contains the same date (Samvat 527).

[2] See the table of letters in Mr. C. Bendall's Catalogue of Buddhist Sanskrit MSS. (Cambridge 1883).

द्यूतप्रकरणं नाम समाप्तम्। This colophon points to the close connexion between Manu and Nârada. The last colophon is preceded by the following statement of the author of the Nepalese Commentary: इदमल्पधियां नृणां दुर्विज्ञेयं यथोदितम्। नारदीयं यदक्षोद्द न्यायशास्त्रं महार्थवत्॥ तत्रेयं लिख्यते टीका सम्प्रति नेपालभाषया। इमां विज्ञाय भूपाद्याश्चरन्तु न्यायवर्त्मना॥ "The highly important law-book of Nârada, which is difficult to understand for slow-minded persons, has been promulgated as above. Of that work, a clear Commentary is written here in the Nepalese language. Kings shall study it and (having done so) shall follow the path of righteousness." Though there can be no doubt that the chapter on ordeals has formed an integral part of the Nâradasmṛiti as commented on by the Nepalese Commentator, it could hardly have been included in the original composition of Nârada. It is true that it agrees to a very considerable extent with the section on ordeals as printed in the present work (pp. 108—128), whereas another portion of its contents agrees with the minor version of Nârada, and a third portion is identical with texts usually attributed to Kâtyâyana, Pitâmaha and other minor Smṛiti writers. However, the subject of ordeals forms part of the law of evidence; and as, in the present text, it has been treated in its proper place, there is no reason why it should again be treated at the close of the work. I have, therefore, refrained from printing the text of this chapter, as given in N., especially as it is full of copyist's mistakes which make it very difficult to establish the true readings everywhere without the help of other MSS. Of the chapter on Theft also I should have been quite unable to prepare a readable text, but for the assistance afforded by the analogous rules contained in the Code of Manu, and by the quotations from Nârada in the Commentaries.

In the previous portion of the work also, the Nepalese MS. exhibits a considerable number of blunders; nevertheless, as mentioned before, it is extremely valuable for that part of the Nâradasmṛiti. It may be presumed that a good copy of the Nâradasmṛiti was brought into Nepal at an early period. I subjoin a list of the more important *variæ lectiones* of N., as opposed to the readings of the Indian MSS. It will be noticed that, in a number of cases, the corrections suggested by N. have been anticipated in the present

text. The sign of an asterisk * has been added to those readings which are confirmed by the quotations from Nârada in the Commentaries and Digests of Law. A few minor copyist's mistakes in N. have been corrected.

	INDIAN MSS.	NEPALESE MS.
V. 11.	यथाकालमधीयीत	यथाकालमधीयानो
V. 13.	अविधिनाधवा बद्धा or अध्ययनार्थं शास्त्रः स्याद्	अवधेनाथवा हन्याद्
V. 22.	ज्ञेय उत्तमो मध्यमो ऽधमः।*	इष्ट उत्तमाधममध्यमाः।
V. 26.	अनाकालभृतो लोके	अनाकालभृतस्तदृद्
V. 29.	प्रमादाद्धनिनो	प्रमादान्स्वामिनो*
V. 31.	संभक्षितं यदुर्भिक्षे*	संवर्धितश्च दुर्भिक्षे
VI. 4.	क्रियोपकरणं चैषां...यत्प्रत्युदाहृतम्।*	कर्मोपकरणं चैषां... प्रति यदाहृतम्।
VI. 5, 6.	See p. 151.	काले ऽपूर्णे त्यजन्कर्म भृतिनाशो ऽस्य चाहैति। स्वामिदोषादपाक्रमन्यावत्कृतकर्मोन्नुयात्॥* भृतिषड्भागमादद्यात्यधि युग्यक्षतं त्यजन्। अदद्त्कारयित्वा तु कर्मवान्सोदया भृतिः॥
VI. 10.	गोषे संदोहचा॰	प्रोक्षं संदोहो वा॰
VI. 11.	ता गोषः	ता गावः
VI. 13.	वोढुमर्हति गोपस्तां विनयं चापि राजनि॥*	गोपस्तचापराध्नोति स च तद्वोढुमर्हति॥
VI. 14.		N. inserts the following śloka here: बालाश्चमीपरे सक्थो वस्त्रिस्त्रायूनि रोचनाम्। दद्यान्यूनमते सर्वं मृतेष्वङ्गांश्च दर्शयेत्॥ See Manu VIII, 234.
VI. 15.	अजाविके तथारुद्धे...।...न पालस्तत्र किल्बिषी॥	अजाविके तु संरुद्धे...।... पाले तत्किल्बिषं भवेत्॥ See Manu VIII. 235. After this śloka, N. inserts the following: तासां चैवानिरुद्धानां चरन्तीनां मिथो वने। या उत्प्लुत्य दृक्षो हन्यान्न पालस्तत्र किल्बिषी॥ See Manu VIII 236.
VI. 16.	स्वामिनश्चापि शंसति॥	स्वामिनः स्वस्य शंसति॥*

	Indian MSS.	Nepalese MS.
VI. 17.	पालस्य स्वामिदर्शनात् ॥	पालस्याङ्गादिदर्शनात् ॥*
VI. 18.	द्विखदाप्नुयात् ।	द्विखमावहेत् ।
VI. 19	*	Omitted.
VI 20.	तृणकाष्ठेष्टकादिकम् ॥*	त्यजेत्सर्वमथापि वा ॥
VII. 2.	रहः क्रमात् ॥	रहःक्रयात् ॥*
VII. 4.	न गूहेतागमं * ... शुद्धि-स्वस्य...	कथयेच्चागमं... शुद्धिरस्य* N. inserts the following after 4: अतो ऽस्वामिकृतो यस्तु क्रयो विक्रय एव च। अकृतः स तु विज्ञेयो व्यवहारेष्वियं स्थितिः ॥*
VII. 5.	तत्समम् ।	तत्क्रतम् ।
VII. 6.	लब्ध्वा	दृष्ट्वा
VII. 7, 8.		These two ślokas are inverted in position.
VIII. 2.	लोके ऽस्मिन्द्विविधं द्रव्यं*	द्रव्यं तु द्विविधं ज्ञेयं
VIII. 3.	गणितं तुलितं	गणिमं तुलिमं*
VIII. 4.	क्रेचे...स्थावरस्योदयं	क्रेतुर्*... स्थावरस्य चयं*
VIII. 5.	युक्तश्चेदपचीयेत	अर्धश्चेदपचीयेत*
VIII. 6	See p. 158, notes.	उपहन्येत*
VIII. 7.	पण्यं तु	मूल्यं तु*
VIII. 8.	तथान्यदृशे विक्रीतं...विनयं चैव राजनि ॥	तथान्यदृशे विक्रीय*... विनयं लावदेव च* ॥
VIII. 9.	क्रीतं*...। विक्रीणानस्तद-न्यच्च विक्रेता नापराध्नु-यात् ॥	क्रीत्वा...। स एवास्य भवेद्दोषो विक्रेतुर्न प्रयच्छतः ॥*
VIII. 10	विधिरेवं... समये	विधिरेष*... समयान्*
VIII. 11.	सदा लाभार्धमासाद्य	स च लाभो ऽर्धमासाद्य*
IX. 1.	क्रीतानुशय इत्येतद्*	क्रीतानुशय इत्येवं
IX. 4.	क्रीत्वा or क्रेता*	क्रेता*
IX. 5.	मणिमुक्ताप्रवालानां...	मुक्तावज्रप्रवालानां*...
IX. 6.	दशाहात्... एकाहाल्लो०	दशाहः* एकाहो लो०*
IX. 9.	अर्धक्रयानु... जीर्णं जीर्णे-स्थानियमः क्वचे ॥*	अर्धक्रयानु*... जीर्णं तदे। न स्थादि क्रयेत् ॥
IX. 10.	सर्वेषां हेतुरग्निक्रिया विधौ।	भाण्डानां पुनरावर्धनं स्मृतम् ।
IX. 13.	श्रुतम् ॥	स्मृतम् ॥
IX. 15.	चैव	नैव

	Indian MSS.	Nepalese MS.
IX. 16.	पण्यानामागमं तथा ॥	पण्यानां यस्य यादृशः ॥
X. 1,	2 पाषण्डि०	पाषण्ड०*
X. 3.	यच्चैषाम्*	यत्पुंस्त्वम्
X. 4.	नानुकूलं	प्रतिकूलं*
XI. 2.	नराः ॥	जनाः ॥
XI. 3.	वनजीविनः ॥	वनगोचराः ॥*
XI. 4.	०कंपालैश्च	०कपालास्थि०
XI. 10.	समाहितः ।	समुन्नयेत् ।*
XI. 13,	14.*	Omitted.
XI. 15.		Omitted.
XI. 17.	मध्ये तु सेतुर्न प्रतिषिध्यते ।* महागुणो ह्यल्पबाधश्च*	मध्येन सेतुर्न प्रतिहन्यते । यो ह्यल्पबाधो चेद्गुणो
XI 18.	द्विविधः प्रोक्तः... तन्निवर्तनात् ॥*	द्विविधो ज्ञेयः*... तन्निवारणात् ॥
XI. 19.	अभ्युदकेन तु	अभ्युदके सति
XI. 20.	न स तत्फलभाग्*	न तस्य फलभाग्
XI. 26.	स्यात्क्षेत्रम्*	तत्क्षेत्रम्
XI. 27.	राजप्रसादादन्यच्च न तद्भोगः परं नयेत् ॥	राज्ञः प्रसादादन्यच्च न तं भोगं निवर्तयेत् ॥
XI. 29.		Omitted.
XI. 30.	महीशो वाजिकुञ्जरौ ।*	महिषाजाश्वकुञ्जराः ।
XI. 31.	द्वौ मासौ महिषीं तथा *	महिषी द्विगुणं ततः ।
XI. 32.	अदख्यागल्भकी गौश्च स्तूतिका वाभिसारिणी ॥	अदख्या गर्भिणी गौश्च प्रसूताश्चाभिसारिणी ॥
XI. 33.		Omitted.
XI 34.	षण्णां द्विगुणः प्रोक्तो वसनां तु चतुर्गुणः । *... स्मृतेः क्रमात् ॥	प्रोक्तं तु द्विर्निषण्णानां वसनां तु चतुर्गुणम् । ...स्मृतस्तथा ॥
XI. 37.*		Omitted.
XI. 38.	See note, p. 171.	सामञ्जानुमते* N. inserts the following here: स्थानच्छेदस्य विहारमाहुः शल्यवतो दृगम् । दृषवस्तस्य नश्यन्ति यो विक्रमनुविधत्ते ॥ See Manu IX. 44; Nârada XI. 22.
XI. 42.	दृष्टश्चैव च दृष्टे द्वे वासचेतू	दृष्टं चैवं च विज्ञेयं वासचेतुः
XI. 43.	दृष्टिचेतुमतः	दृष्टिचेतुसमः

	Indian MSS.	Nepalese MS.
XII. 1.	च क्रीर्त्यते* । स्त्रीपुंसयोग- नामैतद्	प्रकल्प्यते । स्त्रीपुंसयोगसंज्ञं तद्*
XII. 2.	संस्कारो ऽथ	स संस्कारो
XII. 3.	पाणिग्रहणमन्त्रस्य	पाणिग्रहणमन्त्राभ्यां
XII. 5.	स्त्रियो ऽन्याश्चिव एव तु ॥	तिस्रः पत्न्यो ऽवराः स्मृताः ॥
XII. 8.	परीक्ष्यः पुरुषः पुंस्त्वे	परीक्ष्य पुरुषं पुंस्त्वे
XII. 9.	सुबद्धजघनजान्वस्थि... See note, p. 174.	सुबद्धजन्वजान्वस्थि*... स्थूलघाणस्थनु- जिह्वो विलम्बगतिसुस्वरः ॥
XII. 10.	See note, ibid.	विरुद्धस्य भवते नाशु
XII. 14.	मासमाचरेत् ।*	तु समाचरेत् ।
XII. 16.	वत्सरार्धं प्रतीक्षेत्तु ॥	वत्सरं संप्रतीक्ष्य तु ॥
XII. 17.	अन्यस्त्रीबालाद्याभिरुपाच- रेत् ॥	मत्वा स्त्रीबालाद्याभिरुपाचरेत् ॥
XII. 20.	पितामहो	मातामहो
XII. 21.	स्वजाभयः ॥	स्वजातयः ॥
XII. 25.	ते स्युर्भृणहभिः समाः ॥	सर्वे भ्रूणहनैः समाः ॥
XII. 28.	ददामीति	ददामीति. N. inserts two ślokas here: अश्वनैस्तु समुत्पन्नः सोमो भुंक्ते ऽथ योषितः । पयोधारस्तु गान्धर्वो रजस्यग्निः प्रकीर्तितः ॥ तस्मादश्वनो- पेतामरजामपयोधराम् । अभुक्तपूर्वां सोमाद्यैर्दद्याद्दुहितरं पिता ॥
XII. 30.	दत्तशुल्कायां	प्राप्तशुल्कायां
XII. 40.	प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ॥	प्राजापत्या विधीयते ॥
XII. 41.	वस्त्रगोमिथुनाभ्यां तु	वस्त्रगोमिथुनं दत्त्वा
XII. 43.	रात्तस्तथा ॥	रात्तसो बुधैः ॥
XII. 43.	सुप्तप्रमत्तोपगमात्	सुप्तप्रमत्तोपनिगमात्
XII. 52.	गुरुभिर्... अन्या सा	बान्धवैर्... चतुर्थी*
XII. 53.		स्त्रैरिणीनां चतस्रणां सा श्रेष्ठा तूत्तरोत्तरा । विकल्पं तदपत्यानां रिक्थपिण्डोदका- दिषु ॥ पुनर्भ्वामेष तु विधिः स्त्रैरिणीनां प्रकीर्तितः । पूर्वा पूर्वा जघन्यासां ज्ये- ष्ठी तूत्तरोत्तरा ॥
XII. 55.	प्रदीयते	प्रकीर्यते
XII 58.	समर्प्यते ।	प्रमुच्यते ।
XII. 60.	दत्तं च संगतं	दत्तं संगतं

Indian MSS.	Nepalese MS.
XII. 61. क्षत्रियस्य च।*	क्षत्रियस्य च।
XII 62. संग्रहणक्रमाः ॥	संग्रहणाः क्रमात् ॥
XII. 63. तच्च संग्रहणं स्मृतम् ॥	यात्तं संग्रहणं भवेत् ॥
XII. 64—69.	1, 67 2, भच्छैर्वा यदि वा भोज्यैर्वस्त्रमाल्यैस्तथैव च। संप्रेष्यमाणैर्मन्त्रैश्च सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥ 3, 69. 4, 66. Slokas 64, 65 are omitted.
XII. 72. संगमे	सवर्णे*
XII. 76. पशुयोनौ प्रसक्तः सन्	पशुयोन्यामतिक्रामन्*
XII. 78. निःस्वामिनी	निष्क्रासिनी*
XII. 81. संकरः	विप्लवः*
XII. 83. a.	Omitted here *
XII. 86. b. 87.	कुले तदपत्येषु तु संतानार्थं न कामतः। नियुक्तौ गुरुभिर्यच्छेद् भ्रातृभार्यां यवीयसः ॥ अविद्यमाने तु गुरौ राज्ञा वास्य कुलस्य वै। ततस्तद्वचनाद् गच्छेदनुगिष्य स्त्रियं सदृक् ॥ पूर्वोक्तेन विधानेन स्नातां पुंसवने शुचिम्। सकृद् गर्भाधानाद्धि क्षेत्रे गर्भं सुपेद स ॥*
XII. 88. विप्लवः स्यादनो ऽन्यथा ॥*	विप्लवी स्यादनुग्रहात्।
XII. 93. क्षिप्रं निर्वासयेद्राष्ट्रात् ॥*	क्षिप्रं निर्वासयेद्बुधः ॥
XII 96. निर्दोषा नान्यम्	निर्गमो वान्यम्
XII. 97. नष्टे*	गते
XII 100, 101.	न शूद्रायाः स्मृतः कालो न च धर्मव्यतिक्रमः। विशीर्यती प्रसूतायाः संवत्सरपरा स्त्रियः ॥ प्रजाप्रसूतौ भूतानां दृष्टिरेषा प्रजापतेः। जीवति श्रूयमाणे तु स्यादेष द्विगुणो विधिः ॥
XII. 103—106.	उग्रः पारशवश्चैव निषादस्यानुलोमतः। उत्तमेभ्यस्तु पतिभ्यः शूद्रापुत्राः प्रकीर्तिताः ॥ ब्राह्मणा अपि चाण्डालः सूतवैदेहकावपि। अपरेभ्यस्तु तु पतिभ्यो विप्लेयाः प्रतिलोमतः ॥ अम्बष्ठो मागधश्चैव वैश्या च क्षत्रियासुतः। आनुलोम्येन वर्णेको द्वौ ज्ञेयौ प्रतिलोमतः ॥ वैश्यापुत्राक्षयाम्बष्ठो वणजायो-

Indian MSS.	Nepalese MS.
	गवावपि। प्रतिलोमेन यचैको द्वौ ज्ञेयावनुलोमतः॥ सूताद्याः प्रतिलोमाः स्युर्ये जाताः प्रतिलोमजाः। ते संस्काराश्च पाकाद्याश्चेषां चिःसप्तको गणः॥
XII. 109 b, 110 a.	Omitted.
XII. 113 b.	राज्ञो ऽपरीक्षणे यथा जायते वर्णसंकरः। तस्माद्राज्ञा विशेषेण परीक्षा वर्णसंकरात्॥
XIII. 2. विभजेरन्धनं क्रमात् *	विभजेयुर्धनं पितुः।
XIII. 3. निष्टत्ते वापि*	निरस्ते वापि
XIII. 8. भागमात्रपिण्डप्राप्नं	भागदानं पिण्डमथांशु*
XIII. 17. गूढार्या*	जारिणी
XIII. 30. अस्वातन्त्र्यमतस्त्रीणां प्रजापतिरकल्पयत्॥	पत्यद्वयावसाने तु राजा भर्ता स्त्रियाः स्मृतः। स तस्या भरणं कुर्याद्विगर्हीयात्यथस्युताम्॥ स्वातन्त्र्याद्विप्रणश्यन्ति कुले जाता अपि स्त्रियः। अस्वातन्त्र्यमतस्त्रीणां प्रजापतिरकल्पयत्॥*
XIII. 40, 44, 48.	Omitted.
XIII. 49. वा धनम्।... क्लीयात् रिक्थमर्हति॥	तद्धनम्।... अघन्यस्तद्वाप्नुयात्॥
XIII. 52. ब्राह्मणेभ्यः स्याद्	ब्राह्मणानां तु*
XIV. 2. *	Omitted.
XIV. 16. देवब्राह्मणस्वं च राज्ञां च द्रव्यमुत्तमम्॥	देवब्राह्मणराज्ञां वा द्रव्यं विज्ञेयमुत्तमम्॥*
XIV. 19. ब्रह्मो वधमुपेक्षन्ते	ब्रह्मास्य ये ऽपेक्षन्ते*
XIV. 20. *	Omitted.
XIV. 22. पादस्यान्वेषणं	पादेनान्वेषणं
XIV. 23. विविक्ते वा यत्र संनिपतेत्पदम्।	विवीते वा यत्र संनिहितस्वेदम्।
XIV. 25. द्वयोर्यत्र तेन प्रायो ऽशुचिर्जनः।	भवेद्यत्र ज्ञेयप्रायो ऽशुचिर्जनः।
XIV. 26. च बहिष्कुर्युर्वणिग्वराः॥	तु बहिः पाला बलेषु च॥
XIV. 27. स्तेनस्त्री	स्तेतस्त्रिन्
XV. 1. व्यङ्गयोनम् *	व्यङ्गयंछिनम्।
XV. 4. भक्ष्यादीनामुपक्षेपैः	भक्ष्यादिनिक्षेपणं

Indian MSS.	Nepalese MS.
XV. 7.	The following śloka is inserted here: पारुष्ये संभवेत्यन्ने सहसा क्रुद्धयेर्द्वयोः। स हन्यते यः क्षमते दण्ड्यो यो न निवर्तते ॥*
XV. 11. श्वपाकमेद०	श्वपाकपण्ड०*
XV. 13. यमेव क्षतिवर्तेत नीचः	यमेव क्षतिवर्तेरन्नेते*
XV. 20. चैवाद्यो	चादण्ड्यो
XV. 23. व्यलन्नास्ये दशाङ्गुलः ॥	शूद्रस्याष्टदशाङ्गुलः ॥
XV. 26. स्फिचौ वास्यावकर्तयेत् ॥	स्फिग्देशं वा विकर्तयेत् ॥
XV. 28. दाढिकायां	नासिकायां
XVI. 2. दशकं च	दशकं तु*
XVI 3. द्विरभ्यस्ताः... यश्चवेदिनः। जयं तस्यापरस्याऽऽहः कितवस्य पराजयम् ॥	द्विरभ्यस्तात् ... यश्चदेविनः। जयो ऽस्याऽऽहः परस्याऽऽहः कितवस्य पराजयः॥
XVI. 4. तस्य	तेषां
XVI. 7, 8.*	Omitted.
XVII. 6—8.	These three ślokas come after 11.
XVII. 9. यदन्येन राज्ञा दानं कृतं भवेत्।	तु दण्डेन राज्ञाज्ञानेन* यत्कृतम्।
XVII. 10. शिल्पद्रव्याणि शिल्पिनाम्।	वाद्यादीन्वाद्यजीविनाम्।*
XVII. 11. यस्य... कारवः ॥	यच्च... कारकाः ॥*
XVII. 13, 14.	14 b is inserted after 13 a.
XVII. 20. राजेति	राजा नाम
XVII. 22. निर्बलो... प्रजापतिः ॥	निर्गुणो... नराधिपः ॥
XVII. 23, 24.	Omitted.
XVII. 25. चासां तदाश्रया ॥	चैषां तदाश्रयात् ॥
XVII. 28. परान्	परं
XVII. 30. वैवस्वतः स्मृतः ॥	वैवस्वतो यमः ॥
XVII. 33. उत्थानं च स्वकर्मसु ॥	आत्मनश्चैव वर्धनम् ॥
XVII. 37. °पुष्पादकादीनां क्षत्रियं स्वपरिग्रहम्। अनपेक्षः	°पुष्पोदकारेषु क्षेयमपरिग्रहात्। अनाचपः
XVII. 38. वाणिज्यायां भवेत् स्थितिः॥	न चेद्वाणिज्यमस्य तत् ॥
XVII. 39. नापराधी स्याद् द्वाविंशू द्वे च मूलके ॥	नापराधीति द्वाविंशू पञ्च मूलकान् ॥
XVII. 40. निर्निमित्तं	नानिमित्तं
XVII. 41. परिग्रहो राज्ञां सर्वेषां	परिग्रहो राज्ञामन्येषां

Indian MSS.	Nepalese MS.
XVII. 42. प्रजा धर्मेण रक्षतोः ॥	प्रजाधर्माभिरक्षणात् ॥
XVII. 44.	Omitted.
XVII. 48. संज्ञितम् ।	संज्ञितात् ।
XVII. 49. न तस्य हरणं	न तस्यापहरेत्
XVII. 52. सम्यक्	सद्यः
XVII. 53. कथंचन ॥	द्विजातयः ॥
XVII. 54. तथाहमः ॥	०ज्ञान एव च ॥
XVII. 55. तथास्यायुः प्रवर्धते ॥	तथास्यायुर्न क्षीयते ॥

It may be gathered from the above table of vv. ll. in N. that this MS. is highly serviceable for discovering interpolations, as well as for detecting false readings and omissions, in the Indian MSS. Thus *e. g.*, the XIII. title of law, the chapter on inheritance, contains one śloka—XIII. 48—which is not quoted in the Commentaries and Digests of Law, and evidently spurious. It is a significant fact that this very śloka is wanting in N.

The *Commentary* of Asahâya or Kalyâṇabhaṭṭa has been given, as far as it has been preserved, in the second series of foot-notes to the present text, at the bottom of each page. Kalyâṇabhaṭṭa has stated himself, in the introduction to his work, that it is a recast of Asahâya's ancient Commentary, which had been spoiled by careless scribes.[1] The date of Kalyâṇabhaṭṭa is unfortunately unknown, neither can it be established by internal or circumstantial evidence, as his work contains hardly any reference to other law-books or to other works of established date. As for Asahâya, there can be no doubt about his being a standard author and one of the earliest writers in the province of Indian Law. It has been shown elsewhere[2], that he must have preceded Medhâtithi even, the earliest Commentator of the Code of Manu. The value of Asahâya's work, revised by Kalyâṇabhaṭṭa, is on a level with its early date, and it throws a great deal of new light on many difficult passages in the Nârada-smṛiti. It deserves special praise for its brevity and the entire absence of the numerous unnecessary quotations with which the Indian Commentators of law-books are in the habit of adorning their compositions. It is only every now and then that Asahâya has indulged in digres-

[1] See p. 1. of the present text.

[2] See Jolly, Outlines of an History of the Hindu Law (Tagore Law Lectures 1883). Calcutta, 1885, Thacker, Spink and Co.

sions from the main purport of his work. These digressions, as well as a small number of passages which could not be made out from the only one MS. available, have been omitted in the present work. Clerical errors have been corrected, but occasional violations of Saṃdhi rules left as they are, wherever they tend to exhibit the meaning of the Commentator more clearly.

The only extant MS. of Asahâya's valuable composition extends to the middle of the fifth title of law only, as mentioned before. In order to supply this deficiency, it has been thought advisable to give extracts from various other Commentaries both published and unpublished, in the foot-notes to the remainder of the present text. These extracts consist of the glosses, by which the quotations from Nârada are accompanied in the following works: Jagannâtha's Vivâdabhaṅgârṇava; Mitramiśra's Vîramitrodaya; Aparârka's Commentary of the Yâjñavalkya-smṛiti; Vijñâneśvara's Mitâksharâ; Vâchaspati-miśra's Vivâdachintâmaṇi; Kamalâkara's Vivâdatâṇḍava; Nîlakaṇṭha's Vyavahâramayûkha; Rudradeva's Sarasvatîvilâsa; Jîmûtavâhana's Dâyabhâga. Jagannâtha's ample Digest, for which I have been able to use a good MS. in the Bengali character belonging to myself, has proved specially useful, as it abounds in quotations from the Nâradasmṛiti and in copious glosses on the same. Where the texts are easy or the glosses of the Commentators of no consequence, their remarks have not been quoted.

Those terms in the Nârada-smṛiti which seem particularly important for the purposes of Sanskrit Lexicography have been communicated by myself to Dr. O. Böhtlingk, and will be found in the new Petersburg Dictionary. The minor version of Nârada has been translated into English by myself ten years ago.[1] A translation of the present text is ready for the press and will be published shortly. It will be accompanied by copious notes, the substance of which has been taken from the gloss of Asahâya and other Commentaries.

In conclusion I have to express my thanks, in the most cordial manner, to Dr. R. Hœrnle, Philological Secretary of the Asiatic Society of Bengal, for his kindness in undertaking the final revision of the proofs.

J. JOLLY.

Würzburg, February 16th, 1886.

[1] Institutes of Nârada, translated by J. Jolly. London, Trübner & Co.,

CORRIGENDA.

Page.	line.		for	read.
1	8	from below	चतुश्चिंति	चतुर्विंशति
2	10	from above	ह्यधीयन्ते	ह्यधीयते
2	6	from below	तस्मिन्श्रत	तस्मिञ्छत॰
2	3	from below	प्रज्ञायन	प्राज्ञायन
3	12	from below	प्रजापतिम्रह्मा	प्रजापतिर्ब्रह्मा
3	9	from below	राध्यायं	राध्याय
5	9	from above	कतव्य	कर्तव्य
6	10	from above	पराजयेए	पराजयेन
7	3	from below	प्रवर्वते	प्रवतते
8	2	from below	लोकद्धि॰	लोकपक्ति॰
18	3	from above	ह्रणादिषु	ह्रणादिषु
19	4, 8, 11	from below ...	४८, ४७, ४६	५०, ४६, ४८
20	8	from below	४६	५१
21	1	from below	न्नर	न्नरं
27	12	from above	क्षतत्रियः	क्षतनिश्चयः
32	2	from below	श्राप्त्यो	श्राप्यो
41	4	from below	सम्यग्न्याय॰	सम्यङ् न्याय॰
46	10	from below	नामुडवे॰	नामुडरे॰
49	1	from above	प्रतिग्रहम्	प्रतिग्रहः
49	11	from above	पैतामहे	पैतामहं
50	3	from below	क्षतस्मण	क्षतस्मर्ण
51	1	from above	नार्वाक्सं॰	नार्वाक् सं॰
52	9	from below	यत्तो	यतो
53	9	from below	यत्लीधनं	यत् स्त्रीधनं
56	4	from above	तस्मिन्स्रते	तस्मिन् स्रते
57	6	from below	०भाग्र	भाङ् न
64	1	from below	०कर्मादिष्व॰	०कर्मादिष्व॰
67	9	from above	जीवितस्यैव॰	जीवन्नस्यैव
72	1	from below	स्राविनादिति	स्राविनादिति
76	2	from below	०ष्ट	०ष्ट-
80	11	from below	उपस्थान	उपस्थाने
80	10	from below	०द्रव्य॰	०द्रु द्रव्य॰
85	7	from above	स्यादुद्रव्य॰	स्यादु द्रव्य॰
88	11	from below	०श्रिष्टवा	०श्रिष्टवा
88	10	from below	तद्द्रवृष्टद॰	तद्द्रवृद॰

Page.	line.		for	read.
92	2	from below	सर्ववर्णेष	सर्ववर्णेषु
94	13	from below	श्रावयितव्य	श्रावयितव्यः
96	7	from below	मतमारोपयिष्यन्ति	मतमारोपयिष्यन्ति
98	10	from above	०काश्चान्त०	०काश्चाद०
104	1	from below	om	om.
106	1	from below	*dele*	the first A.
110	4	from below	विनयस्याधमव	विनयस्याधमेव
111	2	from below	२५१	२५१
120	7	from below	करयेदिति	कारयेदिति
123	10	from above	३२२०	३२०
124	9	from below	शाङ्गं	शार्ङ्गं
132	2	from below	०विधिर्नाम	०निधिर्नाम
133	9	from below	अन्यनापि	अन्येनापि
134	7	from above	यस्यजेद०	यस्त्यजेद०
135	4	from below	वणिग्र	वणिङ् न
136	8	from below	*dele*	—
139	6	from above	एवल्लतीर्थं	एवं लतीर्थं
145	6	from below	परसेना	पदसेनां
146	10	from below	०तिभावः	०ति भावः
151	2	from below	भाटकग्रहीता	भारकग्रहीता
153	6	from above	पुमांस्त्रियम्	पुमान्स्त्रियम्
156	3	from above	स्वमप्यर्भं	स्वमप्यर्थं
161	7	from below	०दायसो	०दृयसो
162	1	from below	धर्मशास्त्र	धर्मशास्त्रे
163	1	from above	०नगमा०	०नैगमा०
168	3	from above	०द्वांग्रे	०द्वांग्रे
183	6	from below	निष्कानिनी	निष्कासिनी
189	12	from below	स्त्रीधन	स्त्रीधनं
192	10	from above	पठितं	पठितं
198	11	from above	०मर्हनीत्यादि	०मर्हनीत्यादि
198	2	from below	कुर्यदिति	कुर्यादिति

नारदस्मृतिः
टीकासंहिता।

इह हि भगवान्मनुः प्रथमं सर्वभूतानुग्रहार्थमाचारस्थितिहेतुभूतं शास्त्रं चकार। यत्र लोकसृष्टिर्भूतप्रविभागः सदेशप्रमाणं पर्वलक्षणं वेदवेदाङ्गयज्ञविधानमाचारो व्यवहारः कण्टकशोधनं राजवृत्तं वर्णाश्रमविभागो विवाहन्यायः स्त्रीपुंसविकल्पो दायानुक्रमः श्राद्धविधानं शौचाचारविकल्पो भक्ष्याभक्ष्यलक्षणं क्रियाविक्रयमीमांसा पातकभेदाः स्वर्गनरकानुदर्शनं प्रायश्चित्तान्युपनिषदो रहस्यस्थानानि। एवं चतुर्विंशति प्रकरणानि।१। तदेतदत्र श्लोकशतसहस्रेण

इति ह स्माह भगवान्मनुः प्रजापतिः सर्व॰ Vulg. भूत प्रविभाग स्तदेश॰ L.l. परिवत्सरलक्षणं Vulg. वर्णधर्माश्रम प्रविभागो Vulg. दायादानुक्रमः Vulg. शौचकल्पो Vulg. स्वर्गद्वारानुदर्शनम् A. १२। तदेतेन श्लोक॰

यः संस्थान्यवहारविस्तारगतो योऽष्टादशात्मके पदे द्वात्रिंशच्छतभेदभिन्नपदलक्षं तन्निर्णयः। सोऽस्मिन्नेव महर्षिनारदकृते शास्त्रे परं नापरे कल्पान्तोऽतदेतदत्र भुवनेऽप्यर्थी विधायाकृतिम्। दृष्ट्वा सहाप्यचिन्तं नारदभाष्यं कृतेस्वल्पैश्लिष्टं कल्याणेन क्रियते प्राक्तनमेतद्विशोध्य पुनः॥

साशीतिनाध्यायसहस्रेण च भगवान्मनुरुपनिबध्य देवर्षये नारदाय प्रयच्छत्। स च तस्मादधीत्य महत्वान्नायं ग्रन्थः सुकरो मनुष्यैरेव धारयितुमिति द्वादशभिः सहस्रैः संचिक्षेप तं च महर्षये मार्कण्डेयाय प्रायच्छत् ।२॥ स च तस्मादधीत्य तथैवायुःशक्तिमपेक्ष्य मनुष्यमात्राभिः सहस्रैः संचिक्षेप तं च सुमतये भार्गवाय प्रायच्छत् ।३॥ सुमतिरपि भार्गवस्तस्मादधीत्य तथैवायुर्ह्रासादल्पियसी शक्तिर्मनुष्याणामिति चतुर्भिः सहस्रैः संचिक्षेप ।४॥ तदेतत्त्रिभिर्मनुष्याधीयन्ते विस्तरेण शतसहस्रं देवगन्धर्वादयः। तत्रायमाद्यः श्लोकः। आसीदिदं तमोभूतं न प्राज्ञायत किंचन ।ततः स्वयम्भूर्भगवान्प्रादुरासीच्चतुर्मुखः ॥५॥

BB; तदेत-श्लोक० ८ B. श्लोक शतसहस्रमासीत्तेनाध्यायसहस्रेण मनुः प्रजापतिरुपनिबध्य Vulg. तच्च सुमतये भार्गवाय प्रायच्छत् । Vulg. १२॥ ..... तथैवायुरासादल्पियसी मनुष्याणां शक्तिरिति ज्ञात्वा चतुर्भिः सहस्रैः संचिक्षेप. । Vulg. १३ Para 4 is omitted in Vulg.

तस्मिन्शतसहस्रोपनिबद्धे ग्रन्थराशौ आद्यः श्लोकोऽयं व्याख्यायते। आसीदिदं तमोभूतमित्यादि। तत्र आसीदिति भूतकाल प्रत्ययेन प्रागवस्था जगतो निर्दिश्यते। तमोभूतमित्यविज्ञातरूपत्वात्। .... इदमिति जगदभिसंबध्यते। अनुमेवार्थं स्फुटं चिकीर्षुराह। न प्रज्ञायत किंचनेति। तस्मिंस्तमोभूते जगति स्वयंभूर्भगवान्प्रादुरासीच्चतुर्मुख इति स च स्वयंभूरतो यतस्तत्सोत्पत्तेः कर्ता कश्चिदन्यो न वर्ण्यते। भगवानिति पूज्यपदम्। प्रादुः

इत्येवमधिकृत्य क्रमात्प्रकरणात्प्रकरणमनुक्रान्तम्। तच्च नवमं प्रकरणं व्यवहारो नाम यच्चेमामादौ देवर्षिर्नारदः सूचीयां मातृकां चकार। अस्यायमाद्यः श्लोकः।६।

धर्मैकतानाः पुरुषा यदासन्सत्यवादिनः।
तदा न व्यवहारो ऽभून्न द्वेषो नापि मत्सरः॥ १॥*
नष्टे धर्मे मनुष्याणां व्यवहारः प्रवर्तते।*
द्रष्टा च व्यवहाराणां राजा दण्डधरः स्मृतः॥ २॥

तदेतत्सुमतिकृतं मनुष्या अधीयन्ते Vulg. यच्चायमाद्यः श्लोको भवति Vulg.। ५। क्रमात्क्रमं प्रकरणात् A. यच्चेमां देवर्षिर्नारदः सूचयानीयां मातृकां चकारेत्यस्याभिमुखम्। Vulg.। ६।

प्रकाशार्थः। आसीदिति भूतकालपर्यायः। प्रादुरासीत्प्रकाश आसीदिति। चतुर्मुख इति रूपनिर्देशः। स च स्वयंभूः प्रजापतिर्ब्रह्मा। स चाख्याज्ञानतमसान्धस्य जगतस्तत्त्वयथार्थीतिप्रतिसहस्रं धर्मव्यवस्थास्थितिज्ञापकं शास्त्रं कृत्वा सदाचारसंव्यवहारप्रकाशकमुद्योतकमकरोत्। तस्माच्छास्त्राद्व्यवहाराध्यायं एवायमिति सुप्रपञ्चितो ऽभिहितः। सर्वलोकोपकारित्वात्। नारदमहर्षिणा।

अस्यायमाद्यः श्लोकः॥ ५॥ ६॥

तत्र धर्मः श्रुतिस्मृत्युदितः शिष्टाचारलक्षणश्च। धर्म एकतानो येषां ते धर्मैकतानाः। तानशब्दो बलवाची...। तेन धर्मैकबला धर्मैकप्रधानाश्च पुरुषा यदा आसन्निति यदा अभवन्। तदा न व्यवहारो ऽभून्न द्वेषो नापि मत्सरः। तस्मिन्काले एषां त्रयाणामप्यसंभवहेतुरयमेव प्रथमः। धर्मस्य व्यवहारद्वेषमत्सरैः सह च्छायातपविरोधः। यत्रातपस्तत्र न च्छाया यत्र च्छाया तत्र नातपः। यदा धर्मस्तदा न व्यवहारद्वेषमत्सराः। यदा पुनरिमे

लिखितं साक्षिणश्चैव द्वौ विधी परिकीर्तितौ।
संदिग्धार्थविशुद्ध्यर्थं द्वयोर्विवदमानयोः ॥ ३ ॥
सोत्तरोऽनुत्तरश्चैव स विज्ञेयो द्विलक्षणः।
सोत्तरोऽभ्यधिको यत्र विलेखापूर्वकः पणः ॥ ४ ॥*

Vulg. inserts the following verse before 1. लोकसंरक्षणार्थाय धर्मसंस्थापनाय च। राज्ञां दोषहरश्चैव व्यवहारः प्रकीर्तितः ॥ १ ॥

तदा न धर्म इत्येतदर्थमेवेदमभिहितं भगवता नारदेन। धर्मैकतानाः पुरुषा यदासन्सत्यवादिनः। तदा न व्यवहारोऽभून्न द्वेषो नापि मत्सरः ॥ १ ॥

अत्र वादिप्रतिवादिनोः परस्परं विवदमानयोरेकतरस्यापि दोषेण योऽर्थः संदिग्धो भूतः। तस्य संदिग्धार्थस्य विशुद्ध्यर्थं स्फुटीकरणार्थं लिखितं साक्षिणश्चैव द्वावेव विधी मुनिना प्रकीर्तितौ।... ॥ ३ ॥

अस्य भाष्यम्। व्यवहार इत्यनुवर्तते। व्यवहार एकः सोत्तरो अपरो अनुत्तर इति द्विलक्षणो ज्ञेयः। सोत्तरलक्षणं चास्यैव श्लोकस्योत्तरार्धेन व्याख्यातम्। सोत्तरोऽभ्यधिको यत्र विलेखापूर्वकः पण इति। अत्र च व्यवहारस्य सोत्तरत्वे पणाधिक्यं केचिदपरिज्ञानादेव ब्रुवते। यत्किल लभ्यद्रव्यादधिकः पणो यत्र भवति। स एव सोत्तर उच्यते। यत्पुनर्लभ्यद्रव्यादधिकः पणो न भवति सोऽनुत्तर इति। तदिदमसमञ्जसं वचनम्।... किं तर्ह्यत्र मुनिनारदान्तर्गतभावार्थोऽयमेवंवेवाक्षरेषु लक्ष्यते। यदेकं तावल्लभ्यद्रव्यं व्यवहारसंदेह एव स्थितं तिष्ठत्येव द्वितीयं पुनरिदं यदभियोक्तो वादी प्रतिवादी वा एवंविधप्रभूतद्रव्यव्यवहारेऽपि शतद्वयमात्रं शतैकमात्रं वार्धशतमात्रमपि यावन्निजविभवानुसारेण द्रव्यमुपन्यस्यति स एवाभ्यधिकः पणो दरिद्रस्य। अतः पणाधिक्यमेतद्द्वितीयद्रव्योपन्यास एव द्रष्टव्यम्। न पुनरनवस्थाप्रसङ्गो द्रव्याधिक्यविषय इति। तथा चोक्तमेवान्यैरपि च। वादी वा प्रतिवादी वा यः समर्थः स्वतोऽपि। द्रव्यं वित्तानुसारेण करोति

विवादे सोत्तरपणे द्वयोर्यस्तच्च हीयते।
स एव हि पणं दाप्यो विनयं च पराजये ॥ ५ ॥

धर्मे नष्टे मनुष्येषु Vulg. दृष्ट्वा Vulg. ॥ २ ॥ चात्र Vulg. संप्रकीर्तितौ Vulg. ॥ ३ ॥ स पणं सुकृतं B b β℃; स पलं खकृतं L.

स पणः स्मृतः॥ अथवा क्रिमन्येनायमभ्यधिकः पणशब्दः प्रशंसायामेव संबध्यते। यथा समस्तयुक्तव्यवहाराणां मध्ये स एवाभ्यधिको व्यवहारो यत्र विलेखापूर्वकः पण इति। यथोक्तम्। सोऽपि पणो यदि विलेखापूर्वको भवति तदा सोत्तरो व्यवहार उच्यते। अन्यथा पुनरनुत्तर एव। अस्य निगमः। लेखा लेखनम्। विशेषेण लेखा विलेखा। तत्पूर्वकः पणः कर्तव्य इति। अत्रापि मुनिभावार्थोऽयम्। यदि विलेखालिखिताक्षरनिबन्धपूर्वः पणो भवति तदा सोत्तरो व्यवहारोऽसौ। यदि पुनर्वाङ्मात्र एवानिबद्धाक्षरो मुक्तवचनैर्जल्पित एव न चाक्षरैर्निबद्धस्तदा सपणः कृतोऽपि अकृतवद्भवत्यः। यतोऽनक्षरैर्निबद्ध पणो निर्णयकाले व्यभिचरत्येव। इति। इदानीं सोत्तरनिर्णय उच्यते ॥ ४ ॥

अत्र तावत्पणोपन्यास एव निरूप्यते। येन धनिकेनर्णिकपार्श्वे द्रव्यं लभ्यं तेन द्रव्यप्रार्थनमात्रैव भाषा करणीया...। तदा भाषायामधिकप्रार्थनादोषः। यतो यदा प्रतिवादी सत्यार्थेऽपि तस्य मिथ्योत्तरं ददाति। तदा धनी स्वसत्यावष्टंभखरीकरणार्थमर्णिकस्यामर्षादधिकद्रव्यवाञ्छनार्थं च तृतीयपादे स्थितः पणमुपन्यस्य क्रियोपन्यासमपि करोति तदा एष वादिनः क्रियोपन्यासकालः। प्रतिवाद्यपि यदासन्नमेवाभियोगं दत्तमात्मनो जानाति तदा भाषानन्तरमेव मिथ्योत्तरं दत्त्वा तस्यैवोत्तरस्यावष्टंभनिश्चयार्थं वादिनः स्वामर्षात्...द्रव्यवाञ्छनार्थं पणोपन्यासं करोति एष प्रतिवादिनः पणोपन्यासकालः। अत्र च यः पणो वादिप्रतिवादिनोरेकतरेणापि रोषामर्षादुपन्यस्तः स सोत्तरशब्देनोच्यते। तेन सह यो वादः स सोत्तरपणः। तस्मिन्विवादे

सारस्तु व्यवहाराणां प्रतिज्ञा समुदाहृता।
तद्धानौ हीयते वादी तरंस्तामुत्तरो भवेत् ॥ ६ ॥*
कुलानि श्रेणयश्चैव गणाश्चाधिकृतो नृपः।
प्रतिष्ठा व्यवहाराणां गुर्वेभ्यस्तूत्तरोत्तरम् ॥ ७ ॥*
स चतुष्पाच्चतुःस्थानश्चतुःसाधन एव च।
चतुर्हितश्चतुर्व्यापी चतुष्कारी च कीर्त्यते ॥ ८ ॥*
अष्टाङ्गो ऽष्टादशपदः शतशाखस्तथैव च।

The latter reading is mentioned as a v. l. in the Commentary. ॥ ५ ॥ गुर्वेषामुत्तरोत्तरम् ॥ B; गुर्वेषं तूत्तरोत्तरम्

त्तरपक्षे य एव कश्चिद्धीयते अवसायं प्राप्नोति स एव हि पराजयेत मिथ्यावादित्वाद्दिगुणं च राज्ञात्मने दाप्य इति। अत्र श्लोके केचित्पाठान्तरं पठन्ति। यथा स पणं स्वकृतं दाप्य इति। एवमप्यत्र न किंचिद्दुष्यते...॥ ५ ॥

...तथा चोक्तम्। यत्र वादी क्रियाकाले सर्वसिद्धिमुदीरयेत्। दिव्येन तां स्वरीकुर्वन्सा प्रतिज्ञा प्रकीर्तिता ॥ ६ ॥

यदा व्यवहारप्रतिष्ठार्थिप्रत्यर्थिनोः परस्परं सुचिरमपि विवदतोर्न निर्णयो भवति तदा कुलादयस्त्रयः पदार्था व्यवहारप्रतिष्ठाहेतवः। उत्तरोत्तरगणे त्वेते समुद्दिष्टाः। तत्र कुलानि कतिचित्पुरुषपरंपरागतानि। श्रेणयः प्रधानवणिक्प्रतिबद्धाः प्रकृतयः। गणा ब्राह्मणादिसमूहः। अधिकृतो धर्माधिकरणे नियुक्तः प्राड्विवाकः। नृपः स्वयमेव प्रजापालः। एतेषु स्थानेषु व्यवहाराणां निष्पत्तिः प्रतिष्ठामुखेनैव भवतीति। गुर्वेभ्यस्तूत्तरोत्तरमिति। एभ्यः स्थानेभ्य उत्तरोत्तरं व्यवहारनिष्पत्तिस्थानं गुरु प्रधानमित्यर्थः ॥ ७ ॥

अनेन श्लोकद्वयेनापि व्यवहारस्य संख्यापूर्वकः संज्ञासूत्रोपन्यास एव

चियोनिर्द्यभियोगश्च द्विद्वारो द्विगतिस्तथा ॥ ९ ॥*
धर्मश्च व्यवहारश्च चरित्रं राजशासनम्।
चतुष्पाद्व्यवहारो ऽयमुत्तरः पूर्वबाधकः ॥ १० ॥*
तत्र सत्ये स्थितो धर्मो व्यवहारस्तु साक्षिषु।
चरित्रं पुस्तकरणे राज्ञाज्ञायां तु शासनम् ॥ ११ ॥*

L. ॥ ७ ॥ १० ॥ om. A. See, however, below, and the Comm. and Vîramitr. 7. पुस्तकरणे A B β; प्रश्नकरणे L b C; तु स्वीकरणे Mâdhavîya, Vîramitr. The Vîram. refers to the

---

क्षतः। सविस्तरार्थप्रतिपत्तिविवरणं वक्ष्यमाणमुपरितनश्लोकैः शास्त्रकार एव करिष्यति ॥ ८ ॥ ९ ॥

एवं चतुष्पादो ऽयमभिहितो व्यवहार अस्य चैवं निर्दिष्टचतुष्पादस्य चतुर्णामपि पादानां विवरणश्लोको ऽयमनुगत एव भवति ॥ १० ॥

तत्र सत्ये स्थितो धर्म इति। यदा धनिकर्णिकयोरेकान्तव्यवहारे ऽपि परस्परं सत्याचलनं नास्ति तदासौ सत्यव्यवहार उच्यते। तस्मिन्सत्यसंव्यवहारे साक्षाद्धर्म एव स्थितः। स च व्यवहारचरित्रराजशासनानामदत्तावकाशस्वरूपत्वेन स्थितो वर्तमानधर्म एवोच्यते। व्यवहारस्तु साक्षिष्विति यदुक्तं तत्र धनिकर्णिकयोरेकतरदोषादपि सत्यधर्मचलनशङ्कोत्पत्तौ संजातायां साक्षिप्रत्ययो यः संव्यवहारः प्रवर्तते स व्यवहार इत्युच्यते। स चोत्तरपूर्वस्य बाधयेत्यन्वयेन पूर्वबाधक इति। यच्चरित्रं पुस्तकरणे इत्युक्तं तच्चरित्रमिति पल्लवभूर्जचीरकसंपुटिकादिषु साक्षिस्वहस्तसुनिबद्धं कृत्वा यो व्यवहारः प्रवर्तते स चरित्रमित्युच्यते। स च पूर्ववाक्यादुत्तरः पूर्वबाधक इति। यत्तु राज्ञा समावेदितो व्यवहारः स राजशासनायत्तः सर्वेषामप्येतेषामधिकः सर्वोत्तरश्च। यत इत्युक्तम्। ग्रामे दृष्टः पुरे याति पुरे दृष्टस्तु

सामाद्युपायसाध्यत्वाच्चतुःसाधन उच्यते ।
चतुर्णामाश्रमाणां च रक्षणात्स चतुर्हितः ॥ १२ ॥*
कर्तृनथो साक्षिणश्च सभ्यान्राजानमेव च ।
व्याप्नोति पादशो यस्माच्चतुर्व्यापी ततः स्मृतः ॥ १३ ॥*
धर्मस्यार्थस्य यशसो लोकपङ्क्तेस्तथैव च ।
चतुर्णां करणादेषां चतुष्कारीति चोच्यते ॥ १४ ॥*

---

reading पुस्तकरणे as being countenanced by Chandes'-vara. १२ om. A. See, however, the Comm. कर्तृणां L C b; कर्तृणांलक्षा॰ B β ॥ १३ ॥ एव L b c. चतुष्कारी प्रकीर्त्यते ॥

राजनि । राज्ञा दृष्टः कुदृष्टो वा नास्ति पौनर्भवो विधिः ॥ तदेवार्थं चतुर्विभागरूपत्वाच्चतुष्पादो व्यवहारः । तदा तदत्र लोकसंव्यवहारः संव्यवहार इत्युच्यते । स च द्विविधः प्रयोजनापेक्षया प्रवर्तितोऽपि देशकालवशात् ॥ ११ ॥

सामभेदोपप्रदानदण्डैश्चतुर्भिरपि साधनोपायैर्यथावसरप्रयुक्तैः साध्यते तेन चतुःसाधन उक्तः । एवं चायमस्खलितप्रसरधर्मा व्यवहारः ... चतुर्णामपि वर्णानामाश्रमाणां च रक्षणात्परिपालनाच्चतुर्हितो भवतीति ॥ १२ ॥

स च सुदृष्टो भवति ततश्चतुरोऽप्येतान्पादशो धर्मरूपेण व्याप्नोति । अथ कुदृष्टो भवति । ततस्तानेव पापरूपेण व्याप्नोति । इति चतुर्व्यापीति ॥ १३ ॥

लोकपङ्क्तिर्जनानुरागः । शेषं प्रसिद्धम् । एतेषां चतुर्णामपि करणाच्चतुष्कारीति ॥ १४ ॥

राजा सत्पुरुषः सभ्याः शास्त्रं गणकलेखकौ।
हिरण्यमग्निरुदकमष्टाङ्गः समुदाहृतः ॥ १५ ॥*
ऋणादानं न्यासनिधिः संभूयेत्थानमेव च।
दत्तस्य पुनरादानमशुश्रूषाभ्युपेत्य च ॥ १६ ॥*
वेतनस्यानपाकर्म तथैवास्वामिविक्रयः।
विक्रीयासंप्रदानं च क्रीत्वानुशय एव च ॥ १७ ॥*
समयस्यनानपाकर्म विवादः क्षेत्रजस्तथा।
स्त्रीपुंसयोश्च संबन्धो दायभागोऽथ साहसम् ॥ १८ ॥*

Vulg. ॥ १४ ॥ सपुरुषः Bb βL; सुपुरुषः C; पुरुषः Y. अष्टाङ्गः स उदाहृतः Vulg. ॥ १५ ॥ तेषामेव प्रभेदो ऽन्यः शतमष्टोत्तरं स्मृतम्।

तत्र राजपुरुषो दुष्टावकोटनार्थं तस्यानवसरे राजकीयचक्षुर्भूतो राज्ञा नियुक्तः प्राड्विवाकः। पुरुषः स उभयात्मकः सत्यश्च राजपुरुषश्च। तथा सभ्या उपरि वक्ष्यमाणलक्षणाः। तथा शास्त्रं मनुनारदविश्वरूपात्मकम्। सत्यासनं श्रुतभेदव्यवहारदर्शनियमसंदेहविच्छेदकारकम्।... तथा लेखकः स्थानप्रतिबद्धः। भाषोत्तरक्रियाजयपत्रादिलेखनोपयोगी। हिरण्यमग्निरुदकमिति। एतान्यपि त्रीणि प्रत्यक्षदेवताखरूपाणि। इत्येतान्यष्टावप्यङ्गानि यदा सभायां संनिहितानि भवन्ति। तदा दिव्यादिष्वपि धर्मः साक्षादेव तीर्थसत्यासत्ययोर्विभक्तिं परिस्फुटीकरोति। अथाष्टादशपदमुच्यते तस्य सूत्रम् ॥ १५ ॥

एवं चैषामष्टादशव्यवहारपदानां मध्ये यस्य यस्य पदस्य ये ये निरूपार्था व्यवहारभेदा मुनिना दृष्टान्तस्य तस्यैव ते ते संख्यापूर्वकाः संयोज्यसंतत-

वाक्पारुष्यं तथैवोक्तं दण्डपारुष्यमेव च।
द्यूतं प्रकीर्णकं चैवेत्यष्टादशपदः स्मृतः ॥ १९ ॥*
एषामेव प्रभेदो ऽन्यो द्वाचिंशद्धिकं शतम्।
क्रियाभेदान्मनुष्याणां शतशाखो निगद्यते ॥ २० ॥*
ऋणादानं पञ्चविंशति षडौपनिधिके स्मृताः।
संभूयोत्थे चयो भेदाश्चतुर्दत्ताप्रदानके ॥ २१ ॥

Vulg.; प्रभेदेनः L. ॥ २०॥ २०—२५ om. Vulg. and Vîr., etc. It must be owned that the style and language of these verses has a very suspicious look. In २५, A reads एवमेकश्भेदानामेतद्वाचिंशच्छतम् ॥ १५ ॥ शङ्खातत्त्वाभिदर्शनात्। ... होढाभिदर्शनात् ॥ Vulg. ॥ २७ ॥

प्रकरणस्थिता एव द्वाचिंशन्मात्रा अपि सविस्तरमभिहिताः। एष सकलशास्त्रार्थसंग्रहः। तेषां च यथाक्रमस्थितिभेदसहितानामष्टादशव्यवहारपदानामनुलङ्घा एव निर्णया भविष्यन्ति। तेन व्यवहारभेदा अपि द्वाचिंशदधिकशतप्रमाणाः शाखोपशाखावस्थिताः संक्षेपविस्तरसंख्योपलक्षिता इहापि लिख्यन्ते। तत्र तावत्संक्षेपसंख्येयम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

इदानीमियमेव भेदसंख्या प्रत्येकतामुद्दिश्यव्यवहारपदशाखाभेदैः सविस्तरादभिलिख्यते। तत्र ऋणादाने देयादेयादिभेदाः कृताः। ऋणभेदो धनभेद आपद्ब्राह्मणवृत्तिः। प्रमाणभेदः। कुसीदवार्धुषिकभेदौ। प्रतिभूभेदः। आधिभेदो लेख्यभेदः। असाक्षिभेदः। पूर्वोत्तरसाक्षिनियमः। षड्विवादपदकसाक्षिनिन्दा। साक्षिप्रत्युद्धारः। कूटसाक्षिकम्। साक्ष्यधिग्दण्डा। साक्षिबलाबलम्। लेख्यसाक्ष्यभावविधिः। घटविधिः। अग्निविधिः। उदकविधिः।

नवभेदा अशुश्रूषा वेतनं स्याच्चतुर्विधम्।
अस्वामिविक्रये तु द्वौ विक्रीयादानमेकधा ॥ २२ ॥
क्रीत्वा मुक्तं चतुर्भेदं समयाकार्यमेकधा।
क्षेत्रवादो द्वादशधा स्त्रीपुंसोर्भेदविंशति ॥ २३ ॥

विषविधिः। कोशविधिः। इति पञ्चविंशतिभेदमृणादानं भवेत्। तथा चौपनिधिके न्यासः। चौपनिधिकम्। याचितकम्। अन्वाहितकम्। शिल्पिहस्तगतमिति भेदाः षट्। संभूयसमुत्थाने सामवायिकम्। ऋत्विग्याज्यम्। शौल्किकं चेति भेदत्रयम्। दत्ताप्रदानिके देयमदेयं दत्तमदत्तं चेति भेदचतुष्टयम्। अशुश्रूषाभ्युपगमे शुश्रूषाभेदः। अशुभकर्मभेदः। शिष्यवृत्तम्। अन्तेवासिवृत्तम्। अधिकर्मकृद्वृत्तम्। स्वामिप्रसादादास्यविमोक्षश्चेति भेदा नव। वेतनस्यानपाकर्मणि भृतकवेतनम्। गोपालादिकम्। पण्यस्त्रीशुल्कविधानं। भाटकविकल्पश्चेति भेदचतुष्टयम्। अस्वामिविक्रये अस्वामिविक्रयो निधिलाभश्चेति भेदद्वयम्। विक्रीयासंप्रदानमेकभेदम्। क्रीत्वानुशये कालभेदः। परिभुक्तवासोनियमः। धातुवृत्तयभेदः। तान्तवसंस्कारश्चेति भेदचतुष्टयम्। समयस्यानपाकर्मैकभेदम्। तथा क्षेत्रजे क्षेत्रवादो गृहवादः। उद्यानवादो निपानवादः। आयतनवादो ग्रामवादश्चतुष्प्यादिभूषणप्रतिषेधः। सेतुविधानं खिलविषयः। सस्यरक्षा सस्यवृद्धिर्हेतुविधानम्। स्त्रीपुंसयोः संबन्धे पुंस्त्वपरीक्षा। कन्यादाननियमः। ऋत्विग्व्यतिक्रमदोषः। कन्यादानकालः। कन्यावरयोरदुष्टदूषणापराधः। विवाहविधिः। स्त्रैरिण्यादिविधानम्। अपत्यताविवेकः। संग्रहणविधानम्। स्त्रीव्यतिक्रमदण्डः। गुरुतल्पलक्षणम्। पत्न्यादिगमनदोषः। पत्नभावे ऽपत्यविधिः। जारजातविधानम्। नियुक्तानियुक्तापरगमनविधिः। दुष्टस्त्रीपुरुषविधानम्। प्रोषितभर्तृकानिर्णयः। संकेतलक्षणं चेत्येवं विंशति भेदाः। दायभागे रिक्थभागविवेकः।

दायभागे तु एकोना भेदा द्वादश साहसे ।
वाग्दण्डपारुष्ययोस्तु द्वयोर्भेदास्त्रयः स्मृताः ॥ २४ ॥
द्यूतात्त्रयं चैकभेदं षड्भेदं तु प्रकीर्णकम् ।
एवमेषां प्रभेदानां द्वाचिंशच्छतमेव वै ॥ २५ ॥*
कामात्क्रोधाच्च लोभाच्च त्रिभ्यो यस्मात्प्रवर्तते ।
त्रियोनिः कीर्त्यते तेन त्रयमेतद्विवादकृत् ॥ २६ ॥*

तद्भागनिरूपणा । अविभाज्यनियमः । स्त्रीधननिरूपणा । स्त्रिया अभावे स्त्रीधननिरूपणा । भ्रातृद्रव्यविधिः । मातापितृपुत्रविभागः । अज्ञातपितृपुत्रिकादिविधिः । अनियुक्तपितृविधानम् । दीर्घतीव्रामयादिपुत्रांशविधिः । संसृष्टिपुत्रविभागः । प्रेतादिभ्रातृद्रव्यलब्धविधिः । कुटुम्बार्थे युक्तायासादिविधिः । विभागसंदेहनिर्णयः । पुत्रसंख्यानियमश्चेति भेदानामेकोनविंशतिः । साहसे साहसलक्षणम् । साहसदण्डविधानम् । आधिच्छलस्तेयम् । क्षुद्रद्रव्यमध्योत्तमविधानम् । द्विविधस्करलक्षणम् । तस्करस्य अवकर्षणम् । भक्तावकाशदानादि । चौरविधिः । साहसस्तेयदण्डः । पदेन चौरान्वेषणविधिः । चौराभावे चौरादिद्रव्यापनयनं चेति द्वादश भेदाः । वाक्पारुष्ये तद्भेदः । दण्डपारुष्ये तद्भेदः । उभयोर्दण्डलक्षणं चेति भेदत्रयम् । द्यूतसमाह्वयमेकभेदम् । प्रकीर्णके राज्ञा स्वयं वर्णाश्रमपालनम् । राजोपवर्णनम् । राजब्राह्मणवृत्तिः । खड्गदाने राज्ञो ऽभ्यनुज्ञा । ब्राह्मणकर्मवृत्तिनिरूपणम् । अष्टमङ्गलकविधानमिति षड्भेदाः । एवमेतेष्वष्टादशप्रधानव्यवहारपदेष्वन्तर्गतव्यवहारपदभेदा द्वाचिंशदधिकशतम् । इदानीं त्रियोन्यादिकमुच्यते ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

कामादयस्त्रयो यस्मात्प्रवर्तन्ते तस्मात्त्रियोनिरेव व्यवहार उच्यते ॥ २६ ॥

द्यभियोगस्तु विज्ञेयः शङ्कातत्त्वाभियोगतः।
शङ्कासतां तु संसर्गात्तत्त्वं हेाढादिदर्शनात् ॥ २७ ॥*
पक्षद्वयाभिसंबन्धाद्विद्वारः समुदाहृतः।
पूर्ववादस्तयेाः पक्षः प्रतिपक्षस्तदुत्तरम् ॥ २८ ॥*
भूतच्छलानुसारित्वाद्विगतिः स उदाहृतः।
भूतं तत्त्वार्थसंयुक्तं प्रमादाभिहितं छलम् ॥ २९ ॥*

Vulg. inserts the following verse before २९ सुनिश्चित-

तत्र द्विप्रकार एवाभियेागेा भवति। एकः शङ्काभियेागेा द्वितीयस्तत्त्वाभियेागश्च। एतयेाश्च द्वयेारपि लक्षणमेकस्यैव श्लेाकस्यार्धेनाभिहितम्। शङ्का सदा असत्संसर्गादिति। असन्तो ये प्रसिद्धाश्चौरकर्मदुस्तयः। तथा वेश्याद्यूतव्यसनं चासत्। एतेषु यस्य सदा अभ्यासक्तिर्दृश्यते तस्य गृहभेदच्छेदोपरि नास्तिकस्य पुरुषस्य महती शङ्का समुत्पद्यते। तेनार्थचलनं तस्यासत्सङ्गिनेा नास्तिकेा ऽभियेागं यं ददाति। स शङ्काभियेाग उच्यते। यस्तु तत्त्वाभियेागः स हेाढादिदर्शनाद्भवति। स्वकीयं द्रव्यं यन्नष्टं तद्धेाढमुच्यते। तं दृष्ट्वा यो ऽभियेागः परस्य दीयते स तत्त्वाभियेाग उच्यते। तत्र शङ्काभियेागस्य देवकुलं निर्णयस्थानम्। तत्त्वाभियेागस्य राजकुलमिति ॥ २७ ॥

...तेन द्वारेण व्यवहारः प्रविशति। द्वितीयं द्वारं प्रतिपद्यस्थित उत्तरवादी यानि वदति तेन द्वारेण प्रविशतीति ॥ २८ ॥

व्यवहारेा यथा प्रवेशकाले द्विर्द्वारः। तथा निगमनकाले ऽपि द्विर्गतिः। तत्र व्यवहारस्यैका गतिर्धर्मन्यायतत्त्वभूतार्थनिर्णयेन भवति। द्वितीया प्रमादाभिहितनिर्णयेन।...॥ २९ ॥

दिव्यान्यष्टप्रमाणानि नीयन्ते वाक्यवच्चकैः ।
देशकालप्रमाणादावप्रमादो भवेदतः ॥ ३० ॥
तच्च शिष्टं छलं राजा मर्षयेद्धर्मसाधनः ।
भूतमेव प्रपद्येत धर्ममूला यतः श्रियः ॥ ३१ ॥
धर्मेणोद्धरतो राज्ञो व्यवहारान्कृतात्मनः ।
संभवन्ति गुणाः सप्त सप्त वह्नेरिवार्चिषः ॥ ३२ ॥
धर्मश्चार्थश्च कीर्तिश्च लोकपङ्क्तिरुपग्रहः ।
प्रजाभ्यो बहुमानं च स्वर्गे स्थानं च शाश्वतम् ॥ ३३ ॥

बलादानस्त्वर्थी स्वार्थप्रचोदितः । लेखयेत्पूर्वकार्यं च कृतकार्यविनिर्णयः ॥ ३० om. Vulg. ।वर्जयेद्धर्मसाधनः । C ॥ ३१ ॥ After ३४ Vulg.

यत्र चेयमीदृशी छलगतिर्वादिनः प्रमादादोषात्संपद्यते । तत्र तस्य स्वकार्यावसितस्य वादिनः किं करोतु राजा किं सभ्याः ।...॥ ३० ॥

अत्र मुनिमतमिदम् । शिष्टो विशिष्टः । तस्य च्छलग्राहिणा प्रतिवादिना वा कुलमारोप्यते । तद्राजा मर्षयेन्न ग्रहीयादित्यर्थः । तं वादिशिष्टं छलं राजा मर्षयेद्धर्मसाधनः । क्षमयेदित्यर्थः । उत्तरार्द्धान्तभावाच्छलेन भूतार्थनाशं कुर्यात् ।...॥ ३१ ॥

धर्मेण व्यवहारान्पश्यतो राज्ञो यावद्वह्नेः प्रतापिनः सप्तार्चिषः । तथा तस्यापि प्रतापाङ्गभूताः सप्त गुणाः संभवन्ति । अथ के के तदुच्यते ॥ ३२ ॥

तत्र लोकपङ्क्तिर्जनानुरागः ।...एते च वह्नेर्गुणात्मस्य संभवन्ति ॥ ३३ ॥

तस्माद्धर्मासनं प्राप्य राजा विगतमत्सरः।
समः स्यात्सर्वभूतेषु बिभ्रद्वैवस्वतं व्रतम् ॥ ३४ ॥
धर्मशास्त्रं पुरस्कृत्य प्राड्विवाकमते स्थितः।
समाहितमतिः पश्येद्व्यवहाराननुक्रमात् ॥ ३५ ॥*
आगमः प्रथमं कार्यो व्यवहारपदं ततः।
चिकित्सा निर्णयश्चैव दर्शनं स्याच्चतुर्विधम् ॥ ३६ ॥

---

inserts अर्थानर्थावुभौ बुद्ध्वा धर्माधर्मौ च तावुभौ। वर्णक्रमेण सर्वेषां पश्येत्कार्याणि कार्यिणाम्॥ विचित्सा निर्णयश्चैतद्दर्शनं Vulg. ॥ ३६ ॥

तस्मादेवंविधमहार्थगाभान्राजा विगतमत्सरो रागद्वेषविवर्जितो वैवस्वतो यमो धर्मराजः। तस्य व्रतं लोकानां स्वजातस्वभावशुभाशुभफलदत्त्वं तद्बिभ्रत्धारयन्। धर्मासनं धर्माधिकरणं प्राप्य सर्वभूतेषु समः स्यादिति ॥ ३४ ॥

धर्मशास्त्रं पुरस्कृत्य यत्किमपि सभ्यैः प्राड्विवाकसहितैरवधारितं तदेव प्राड्विवाकमते स्थितः प्रमाणीकृत्य समाहितमतिरेकचित्तः। तत्र स्थितः परिच्छृतगीतनृत्यक्रियासक्तौ राजा व्यवहारान् पश्येदनुक्रमादिति भावोत्तरक्रियानिर्णयचतुःपादानुक्रमादित्यर्थः ॥ ३५ ॥

आगमः संबन्धः। तत्तद्दानादानादि अष्टादशपदानां मध्ये कतमदिदं व्यवहारपदानां मध्ये कतमदिदं व्यवहारपदम्। तस्यापि मध्ये...तदीयशाखाभेदः। इति व्यवहारस्य नाम करणीयम्। ततस्तस्य चतुष्पादक्रियानिर्वाहादिकरव्याधिरिति चिकित्सा करणीया। ततः प्रमाणपरीक्षानुसारेण तस्य व्यवहारस्य निर्णयः कार्यव्यवहारदर्शनं स्याच्चतुर्विधमिति ॥ ३६ ॥

धर्मशास्त्रार्थशास्त्राभ्यामविरोधेन यत्नतः।
संपश्यमानो निपुणं व्यवहारगतिं नयेत् ॥ ३७॥
यथा मृगस्य विद्धस्य व्याधो मृगपदं नयेत्।
कक्षे शोणितपादेन तथा धर्मपदं नयेत् ॥ ३८॥
यच्च विप्रतिपत्तिः स्याद्धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोः।
अर्थशास्त्रोक्तमुत्सृज्य धर्मशास्त्रोक्तमाचरेत् ॥ ३९॥
धर्मशास्त्रविरोधे तु युक्तियुक्तो विधिः स्मृतः।

मार्गतः Vulg. समीक्षमाणो निपुणो Vulg.; नियतं B; नियुतं β. ॥३७॥ ३८ om. Vulg. धर्मशास्त्राविरोधेन युक्तियुक्तो विधिर्मतः।...तेना-

---

किंचिद्धर्मशास्त्रोक्तमर्थशास्त्रविरुद्धं भवति। किंचित्पुनरर्थशास्त्रोक्तं धर्मशास्त्रविरुद्धं भवति। तयोरितरेतरतामालोचनेन यथालोकाचारविरुद्धं न भवति। तथा सभ्यो ऽपि राजा व्यवहारगतिं नयेत् ॥ ३७॥

कक्षं वनगहनम्। यथा तस्मिन्वनगहने स्थितो मृगः संग्रहं दुरानेयो भवति। एवं परमार्थधर्मो ऽपि संग्रहं दुरानेयः। तस्य विद्धस्य व्याधो लुब्धकः प्रचुरत्वाच्छ्वभूम्यां दुर्लभमपि तन्मार्जप्रहारनिर्गमस्थानं संतताशोणितपातेन पदं तावन्नयेद्यावदग्रतः पतितः स एव मृगो दृष्टस्तेन। एवं राजापि सभ्यैः क्रियामार्गानुसारेण तावद्धर्मपदं नयेद्यावत्परमार्थधर्म एव दृष्ट इति ॥ ३८॥

तथा च धर्मशास्त्रोक्तम्। अपुत्रां गुर्वनुज्ञातो देवरः पुत्रकाम्यया। सपिण्डो वा सगोत्रो वा घृताभ्यक्त ऋतावियात्। तथा च। नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ। पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते। इत्यादिकधर्मशास्त्रोक्तमपि लोकाचारव्यवहारे च परित्यक्तम्। मातुल-

व्यवहारो हि बलवान्धर्मस्तेनावहीयते ॥ ४० ॥
सूक्ष्मो हि भगवान्धर्मः परोक्षो दुर्विचारणः।
अतः प्रत्यक्षमार्गेण व्यहारगतिं नयेत् ॥ ४१ ॥
यात्यचौरोऽपि चौरत्वं चौरश्चायात्यचौरताम्।
अचौरश्चौरतां प्राप्तो माण्डव्यो व्यवहारतः ॥ ४२ ॥
स्त्रीषु राजौ बहिर्ग्रामादन्तर्वेश्मन्यरातिषु।

भिहीयते ॥ B. β. C.; तेनाभिधीयते b. L. ॥ ४० ॥ यातो Vulg. ४१ b om. Vulg. ॥ ४१ ॥ स्त्रीषु ग्रामौ च बलिभिरन्तर्वेश्मनि रात्रिषु।

संबन्धस्तु धर्मशास्त्रपरिकृतो ऽपि दाक्षिणात्यकृतो ऽपि परिहार्य एव। सर्वत्र न वर्तते। स्थानपानभोजनादि सर्वलोके ऽप्याहृतम्। अतो ऽत्र युक्तियुक्तो विधिः स्मृतः। सर्वथा एवमेव वक्ष्यमाणम्। देशे देशे य आचारः पारंपर्यक्रमागतः। स शास्त्रार्थबलान्नैव लङ्घनीयः कदाचन ॥ ४० ॥

...प्रत्यक्षो ऽस्य मार्गो लैङ्गिकमनुमानम्। शुभाशुभात्मकम्। सुखदुःखमुपभुज्यत इति। समस्तागमसमर्थितमिदम्। अथवा प्रत्यर्थमार्गः। विवेकिसाधुविशिष्टपूर्वप्राज्ञामार्गः। तेन धर्मगतिं नयेदिति ॥ ४१ ॥

एवं भगवान्धर्मो दुर्विचारणः। येन चौरः क्षित्परिक्थमाचदर्शनात्। अविज्ञातधर्मपरमार्थतत्पतिपार्श्वादचौरो ऽपि महर्षिर्माण्डव्यो मौनव्रततपःस्थितो ऽदत्तोत्तरत्वाच्चौरतां प्राप्तः। अतः कारणात्पात्रापात्रपर्यालोचनापि निपुणतया कर्तव्येति ॥ ४२ ॥

स्त्रीष्विति पत्नीदुहितृस्त्रीकृतः। अथवा स्त्रीभिरेव व्यवहारो दृष्टः। राजाविति रात्रिः शयनाय। न तु व्यवहाराय तस्यां साक्षादेव प्रमाणव्यवहारासंभवः। बहिर्ग्रामादित्यरण्ये इति। अन्तर्वेश्मनि गृहमध्ये।

व्यवहारः कृतोऽप्येषु पुनः कर्तव्यतामियात् ॥ ४३ ॥*
गहनत्वाद्विवादानामसामर्थ्यात्स्मृतेरपि ।
तृणादिषु हरेत्कालं कामं तत्त्वबुभुत्सया ॥ ४४ ॥*
गोभूहिरण्यस्त्रीस्तेयवाग्दण्डात्ययिकेषु च ।
साहसेष्वभिशापे च सद्य एव विवादयेत् ॥ ४५ ॥*
अनावेद्य तु यो राज्ञे संदिग्धे ऽर्थे प्रवर्तते ।

---

b. C. L. ॥ ४३ ॥ Vulg. inserts the following verse after ॥ ४४ ॥ अभियुक्तो न चेद्ब्रूयाद्वध्यो (वध्यो) दण्ड्यश्च धर्मतः । न चेद्विपक्षात्प्रब्रूयाद्धनं प्रति पराजितः ॥ वाग्दण्डान्ययिकेषु च । A, corrected according to Vîram. 139, where this verse is quoted. Vulg. has पारुष्यद्वयकेषु च ।...अभिशापेषु... ॥ ४५ ॥ Vulg. inserts the following verse after ॥ ४५ ॥ सद्यो वैकाहं पक्षाहं अर्धं वा गुरुलाघवात् लभेतासौ त्रिपक्षं वा सप्ताहं वा ऋणादिषु ॥ अनिवेद्य Vulg.

अरातिषु शत्रुषु । एतेषु प्रदेशेषु व्यवहारः कृतो ऽपि न प्रतिष्ठितः । तेन पुनः कर्तव्यतां प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

विवादानां गहनत्वात् लोकानां च व्ययतया चिरकृतप्रयोजनस्मरणस्यासामर्थ्यात् । ऋणादिषु व्यवहारेषु उत्तरवादिने उत्तरकालं दद्यात् । कामभेवमपि भवति । तत्त्वबुभुत्सया सद्भावबोधार्थं बोद्धुमिच्छा बुभुत्सा ॥ ४४ ॥

ऋणादिषु मध्यपतितत्वादेष्वपि कालहरणे प्राप्ते तदपवादः क्रियते । एतेषु पुनर्व्यवहारविशेषेषु सद्य एवोत्तरं दापयेदिति ॥ ४५ ॥

अस्मात् स्थानाद्यदि त्वमद्य गच्छसि तव राजकीयाज्ञा अयं स्थानाशेष उच्यते । अस्मात्तत्तनादियन्तं कालं यावद्यदि गच्छसीति अयं कालशेष

प्रसह्य स विनेयः स्यात्स चास्यार्थो न सिध्यति ॥४६॥*
वक्तव्ये ऽर्थे न तिष्ठन्तमुत्क्रामन्तं च तद्वचः।
आसेधयेद्विवादार्थी यावदाह्वानदर्शनम् ॥ ४७ ॥*
स्थानासेधः कालकृतः प्रवासात्कर्मणस्तथा।
चतुर्विधः स्यादासेधो नासिद्धस्तं विलङ्घयेत् ॥ ४८ ॥*
नदीसंतारकान्तारदुर्देशोपप्लवादिषु।
आसिद्धस्तं परासेधमुत्क्रामन्नापराध्नुयात् ॥ ४९ ॥*

---

and Vîram. 102 ॥ ४६ ॥ ५० om. Vulg. यो ऽतिवर्तते। Vulg.

आसेधः। यत्र उच्चलितस्तत्र यदि यास्यसीति प्रवासादासेधो ऽयम्। अस्मिन् कर्मणि यदि लगिष्यसीति कर्मण आसेधो ऽयम्। एवमयमासेधश्चतुर्विधो भवति। तेषामेकेनापि प्रकारेण आरब्धके...न अतिक्रमेत्तमासेधम्। अन्यथा राजापराधपतितः संभवेदिति ॥ ४६ ॥

नदीसंतारस्तारगमनम्। कान्तारं भयानकं वनम्। दुर्देशः कुप्रदेशः। उपप्लवो देशभङ्गः। शोकादुपप्लवो वा। ईदृशेषु प्रदेशेष्ववसरेषु च। आसिद्ध आसेधं व्यतिक्रामन्नृपस्यापराधप्राप्तो न भवति ॥ ४७ ॥

अयं श्लोक अप्रस्तुतो ऽपि मूलग्रन्थं दृष्ट्वा लिखितः। यानि कार्याणि राज्ञा प्रत्यक्षदृष्टानि कृतानि। यानि च सुहृत्संबन्धिबान्धवैर्दृष्टानि। यद्यानि द्विगुणदण्डप्राप्तानि। द्विगुणपणेन द्वितीयवारं दृष्टानि पुनरुद्धरेत्।... ॥ ४८ ॥

ये शास्त्रे निषिद्धा आसेधकालास्तैर्विना सुस्थकालस्थितो य आसेधो यथाप्रयोजनं संबध्यमानार्थे य आसिद्धः। यस्तमासेधं न गणयति क्रामत्येव स राज्ञा स्वकीयप्रतापस्याखण्डनार्थे विनेयः। विनयं ग्राह्यः। अथ कदा-

[राजप्रत्यक्षदृष्टानि सुहृत्संबन्धिबान्धवैः।
प्राप्तद्विगुणदण्डानि कार्याणि पुनरुद्धरेत् ॥ ५०॥]
आसेधकाल आसिद्ध आसेधं यो व्यतिक्रमेत्।
स विनेयोऽन्यथा कुर्वन्नासेधा दण्डभाग्भवेत् ॥ ५१ ॥*
निर्वेष्टुकामो रोगार्तो वियक्षुर्व्यसने स्थितः।
अभियुक्तस्तथान्येन राजकार्योद्यतस्तथा ॥ ५२ ॥*
गवां प्रचारे गोपालाः सस्यारम्भे कृषीवलाः।
शिल्पिनश्चापि तत्कालमायुधीयाश्च विग्रहे ॥ ५३ ॥*
अप्राप्तव्यवहारश्च दूतो दानोन्मुखो व्रती।
विषमस्थश्च नासेध्यो न चैतानाह्वयेन्नृपः ॥ ५४ ॥*

स विनेयोऽन्यथा कुर्वन्नुत्क्रामन् Vulg. ॥ ५१ ॥ सस्यव्यापे b. L.; सस्यबन्धे B. β. C. y. ॥ ५३ ॥ चिन्हकृद्वेद्धुमर्हति Vulg. ॥ ५५ ॥ ५६ is

---

चिदासेधदातापि च शास्त्रनिषिद्धकाले वा प्रयोजनसंबन्धरहितोऽपि वा। एवमेव राजाज्ञया कस्यापि आसेधं करोति। तत एवमन्यथा कुर्वन्स एवासेधा दण्डमर्हति ॥ ४९ ॥

निर्वेष्टुकामः परिणेतुमुद्यतः। तथा रोगार्तः। वियक्षुर्यज्ञार्थमुद्यतः। व्यसनाभिभूतश्च यो भवति। तथा अन्येन य आक्षिप्तः। तथा गोषु गोप्रचारस्थिता गोपालाः। सस्यारम्भकाले कृषीवलाः। अभिगाश्च प्रतिष्ठाकाले। आयुधधारिणो विग्रहकाले। अप्राप्तव्यवहारः पोगण्डः। राजकार्योद्यतः। अन्यतोरितकार्यो दूतो वा। दानोन्मुखः पर्वनिमित्तकाले। व्रती निमित्तव्रतस्थः। विषमस्थश्च तत्काले राजदैविकाभिभूतः। एते सर्वेऽपि एवं स्थिताः...नासेधनीयाः।...॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

नाभियुक्तो ऽभियुञ्जीत तमतीर्त्वार्थमन्यतः।
न चाभियुक्तमन्येन न विद्धं वेद्धुमर्हति ॥ ५५ ॥
यमर्थमभियुञ्जीत न तं विप्रकृतिं नयेत्।
नान्यत्यक्षान्तरं गच्छेद्गच्छन्पूर्वात्तु हीयते ॥ ५६ ॥
न च मिथ्याभियुञ्जीत दोषो मिथ्याभियोगिनः।
यस्तत्र विनयः प्रोक्तः सो ऽभियोक्तारमाव्रजेत् ॥ ५७ ॥

---

given quite incorrectly in Vulg. मिथ्याभियोगतः। Vulg.

वादिना प्रतिवादी यो ऽभियुक्तः स तं वाद्यभियोगमन्ते ऽनीत्वा परिसमाप्तिमनीत्वा तमेव वादिनं न प्रत्यभियुञ्जीत। द्वयोर्वादिनोरेककालमनिर्णयगमकत्वात्। तं च स्वकीयाभियोगं निर्वाह्य यदि सत्यमेव किमपि तस्य स्वकीयमभियोगकारणमप्यस्ति। ततः स एव प्रतिवादी तस्य वादिनस्तत्तत्कालमेवाभियोगं दत्त्वा स्वयं वादी भवति। यश्चान्येनाभियुक्तः प्राङ्न्यायव्यवहारस्तिष्ठति। तमपि नाभियुञ्जीत। यतो न विद्धं वेद्धुमर्हति। येन व्याधेन मृगः प्रथमं विद्धः। तं यदि द्वितीयो ऽपि विध्यति तस्य वृथाश्रमः। प्रथमस्यैव तत्राधिकारो न द्वितीयस्येति ॥ ५५ ॥

...प्रथमं लभ्यद्रव्यं जनं प्रार्थयित्वा द्वितीयवेलायामधिकं प्रार्थयते। अधिकं वा प्रथममुक्त्वा जनं वदति। इमां सर्वथापि ऽर्थविप्रकृतिं विनाशृतां विप्रकृतिं न नयेत्। तथान्यत्यक्षान्तरं गच्छेदिति। प्रथमं स्वकीयसुवर्णस्य विंशतिगद्याणकप्रार्थनां कृत्वा द्वितीयवेलायां वदति। मदीयपुत्रस्यानेन दातव्यमस्ति द्रम्म ॥ ५० ॥ एतदन्यत्यक्षान्तरमुच्यते। तं न गच्छेत्। यतो द्वितीयपक्षान्तरं गच्छन्पूर्वपक्षादादी हीयत इति ॥ ५६ ॥

सापदेशं हरन्कालमब्रुवंश्चापि संसदि।
उक्ता वाचो विब्रुवंश्च हीयमानस्य लक्षणम्॥ ५८॥
पलायते य आहूतः प्राप्तश्च विवदेन्न यः।
विनेयः स भवेद्राज्ञा हीन एव स वादतः॥ ५९॥
सम्यक्प्रणिहितं चार्थं पृष्टः सन्नो ऽभिनन्दति।
अपदिश्य च यो देयं पुनस्तमनुधावति॥ ६०॥

॥५७॥ सोपदेशं हरेत्कालम॰ Vulg. ॥५८॥ राज्ञो हीन एव विवादतः॥ Vulg. ॥५९॥ Vulg. omits ६०, ६१. These two verses

---

तत्रापदेशो व्याजः। सव्याजं कालहरणं कुर्वन्तावदपटुरहम्। तावदशुचिरहम्। नोत्तरं प्रयच्छामि। तथा च। यश्च सभ्यैः पृष्टो न ब्रवीतीति। यश्च प्रथमं वचनमुक्त्वा पश्चाद्ब्रवीति। न मया तदुक्तम्। इत्येतैश्चिह्नैस्तस्य हीयमानस्य लक्षणं ज्ञेयमिति॥५८॥

यश्च राज्ञाहूतः सन्पालयते। तथा पलायमानो ऽपि पुरुषैर्यत्नादानीतः। तत्र प्राप्तः। प्रचोद्यमानो ऽपि किंचिन्न वदेत्। स विनेयो राज्ञा भवति। यतो हीन एव स तस्मादादत इति॥५९॥

सम्यक्करणेन करणाग्रे प्रथममावेदितमपि। यावत्सभ्यैः पृष्टस्तावत्तमेव नाभिनन्दति। न समर्थयतीत्यर्थः। तथापदिश्यार्थमलपित्वा पुनस्तमेवानुधावति। अस्यायमेवार्थः। सभ्यैः पृष्टः किं तव साक्षिणो लिखितं च किंचिदस्ति। एवं पृष्टः प्रथमं वदति। न किंचिदस्ति। एवमपदिश्य पुनस्तमेव वदति। अनुधावति। यथा विद्यते मम लिखितं साक्षिण एवेति। सो ऽपि हीयमानः॥६०॥

सन्ति ज्ञातार इत्युक्ता दिशेत्युक्तो दिशेन्न यः।
एतैस्तु कारणैः सर्वैर्धर्महीनान्विनिर्दिशेत् ॥ ६१ ॥
निर्णिक्तव्यवहारेषु प्रमाणमफलं भवेत्।
लिखितं साक्षिणो वापि पूर्वमावेदितं न चेत् ॥ ६२ ॥*
यथा पक्वेषु धान्येषु निष्फलाः प्रावृषो गुणाः।
निर्णिक्तव्यवहाराणां प्रमाणमफलं तथा ॥ ६३ ॥*
अभूतमप्यभिहितं प्राप्तकालं परीक्षयेत्।
यत्तु प्रमादान्नोच्येत तद्भूतमपि हीयते ॥ ६४ ॥

---

are nearly identical with Manu. VIII. 53, 54, 57. ६२

यश्चैवं वदति यथा लिखितं मम विद्यते साक्षिणो वा। तच्छ्रुत्वा सभ्यैरुक्तम्। यदि ज्ञातारः सन्ति ते दिश्य आवेदयेत्यर्थः। यावता न दिशति न तज्ज्ञापयति। एतान्सर्वानप्येतैर्लक्षणैर्धर्महीनान्विनिर्दिशेत् ॥ ६१ ॥

...अनेन दुष्टर्णिकेन मम द्रव्यं दातव्यमस्ति। तच्च साक्षिप्रमाणसहितं सदापि न ददाति। अतो ऽयं मम राजकुले समर्पणीय इत्यादिपूर्वजल्पावसरे यदि साक्षिप्रमाणं क्वचिदपि नावेदितं न कीर्तितं भवेत्। ततो निर्णिक्तव्यवहारे तत्पश्चादुपन्यस्तमपि न प्रमाणं भवति। यदि पुनरेवं तत्पूर्वमावेदितं यद्यपि दैवयोगाद्वा कारणराजसभाक्षेमाद्वा मतिविभ्रमाद्वा वादिना तृतीयवादे तन्नोपन्यस्तम्। तथापि प्रतिभूपर्यन्तनिर्णिक्तव्यवहारे ऽपि यावदद्यापि कारणं तत्रैव तिष्ठति। तावत्तेन तत्प्रमाणमुपन्यस्तम्। सभ्यैः परीक्ष्य प्रमाणीकरणीयमेव। ... ॥ ६२ ॥

प्राप्तावसरं यदुपन्यस्तं भवति तत्प्रदुष्टसाक्षिकं परीक्ष्य परिहरेत्। यत्पुनरतिक्रान्तस्वकीयावसरं तद्भूतमप्युपन्यस्तं वादिप्रमादात्तस्य ग्रन्थिकुटितद्रव्यमिव तदेवापुण्यैरेव तद्भूतं प्रणष्टम्। ... ॥ ६४ ॥

तीरितं चानुशिष्टं च यो मन्येत विधर्मतः ।
द्विगुणं दण्डमास्थाय तत्कार्यं पुनरुद्धरेत् ॥ ६५ ॥*
दुर्दृष्टे व्यवहारे तु सभ्यास्तं दण्डमाप्नुयुः ।
न हि जातु विना दण्डं कश्चिन्मार्गे ऽवतिष्ठते ॥ ६६ ॥*
रागाद्ज्ञानतो वापि लोभाद्वा यो ऽन्यथा वदेत् ।
सभ्यो ऽसभ्यः स विज्ञेयः तं पापं विनयेन्नृपः ॥ ६७ ॥

---

a om. Vulg. भावितं चानुशिष्टं च C. ॥ ६५ ॥ यातु विना दण्डं कश्चिद्दुर्गे Vulg. The reading of A. is supported by Vîram., 123. विनयेद्भृशम् Vulg. ॥ ६७ ॥

यत्तीरितमित्युक्तं तद्व्यवहारस्य चतुर्थपदनिर्णयावसरे वादिप्रतिवादिनोः सभ्यैरेकवाक्यतयोच्चरितजयपराजयमाचप्रकटीकृतनिर्णयम् । एतत्तीरितमित्युक्तम् । अनुशिष्टं पुनरुच्यते । यत्सभ्यैरेव तदनन्तरमपराधसारासारपर्यालोचनतया निगदितदण्डं तदनुशिष्टम् । ... एकतमे प्रदेशे ऽपि स्थित्वा य एवात्मानं विधर्मणा कुत्सायेन पराजितं मन्येत् । स एव तत्र स्थित एव राजकुले द्विगुणदण्डमुद्दिश्य तमुरुतरुत्कार्यं पुनरुद्धरेदिति ॥ ६५ ॥

...अयुक्तनिर्णयदोषः सभ्यानामुपरि चरति । ततः सभ्या अपि तं दण्डं प्राप्नुयुरिति ।... ॥ ६६ ॥

रागात्पूर्वसंभूतक्रोधात् । अज्ञानतो मूर्खत्वात् । लोभादुपचारात् ।... यो ऽन्यथा वदेत् । न्यायविपरीतमित्यर्थः । स सभ्यो ऽसभ्यो विज्ञेयः । सभायोग्यो न भवतीत्यर्थः ।... ॥ ६७ ॥

किं तु राज्ञा विशेषेण स्वधर्ममनुरक्षता।
मनुष्यचित्तवैचित्र्यात्परीक्ष्या साध्यसाधुता ॥ ६८ ॥
पुरुषाः सन्ति ये लोभात्प्रब्रूयुः साक्ष्यमन्यथा।
सन्ति चान्ये दुरात्मानः कूटलेख्यकृतो जनाः ॥ ६९ ॥
अतः परीक्ष्यमुभयमेतद्राज्ञा विशेषतः।
लेख्याचारेण लिखितं साक्ष्याचारेण साक्षिणः ॥ ७० ॥
असत्याः सत्यसंकाशाः सत्याश्चासत्यसंनिभाः।
दृश्यन्ते विविधा भावास्तस्माद्युक्तं परीक्षणम् ॥ ७१ ॥*

स्वधर्मं परिरक्षता। नराणां Vulg. ॥ ६८ ॥ ते लोभाद्ये ब्रूयुः Vulg. ॥ ६९ ॥ Vulg. inserts the following verse after ७० लेख्यमालेख्यवत्केचिल्लिखन्ति कुशला नराः। अतो न लेख्यसामर्थ्यात्सिद्धिरै-

---

...इदानीं मनुष्यचित्तवैचित्र्यस्य व्याख्यामाह ॥ ६८ ॥

अनेन श्लोकद्वयेन पुरुषचित्तवैचित्र्यं दर्शयित्वा साक्षिप्रमाणयोरपि प्रमाणादरो दर्शितः। यथोक्तं लेख्याचारेण लिखितं साक्ष्याचारेण साक्षिण इति। तदग्रतो लेख्याचारपरीक्षा साक्ष्याचारपरीक्षा च सविस्तरा भविष्यति। तेनोभयाकारप्रकारेणोभयमप्येतत्परीक्ष्यमित्युक्तम्। तत्रैव वक्ष्याम इति ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥

अत्र यथा आकाशो भूतलवद्दृश्यते। परं दृश्यमाने ऽपि तत्र भूतलं नास्ति। यथा च खद्योते वह्निस्फुलिङ्गसदृशे ऽपि दृश्यमाने तत्र वह्निर्नास्ति। तथा क्वचित्पुरुषवचने ऽपि सत्याभासे दृश्यमाने ऽपि सत्यं न भवति। तस्मात्यत्यक्षदृष्टो ऽप्यर्थस्तात्पर्यतः परीक्षितुं युक्तः। यत एव दृश्यन्ते विविधा भावास्तत एव परीक्ष्य ज्ञापयन्नर्थान्न परिहीयते ॥ ७२ ॥

तत्रवद्दृश्यते व्योम खद्योतो हव्यवाडिव ।
न तत्रं विद्यते व्योम्नि न खद्योते हुताशनः ॥ ७२ ॥*
तस्मात्प्रत्यक्षदृष्टो ऽपि युक्तमर्थः परीक्षितुम् ।
परीक्ष्य ज्ञापयन्नर्थान्न धर्मात्परिहीयते ॥ ७३ ॥*
एवं पश्यन्सदा राजा व्यवहारान्समाहितः ।
वितत्येह यशो दीप्तं प्रेत्याप्नोति चिविष्टपम् ॥ ७४ ॥*

क्रान्तिकी मता ॥ यत्नान्न धर्मात् Vulg. ॥ ७३ ॥ ब्रध्नस्याप्नोति विष्टपम् ॥ Vulg. ॥ ७४ ॥

इत्यसहायनारदभाष्ये केशवभट्टप्रोत्साहितकल्याणभट्टपरिशोधितव्यवहारमाढक्कायां प्रथमो ऽध्यायः समाप्तः ॥

सुनिश्चितबलाधानस्त्वर्थी स्वार्थप्रचोदितः।
लेखयेत्पूर्वपक्षं तु कृतकार्यविनिश्चयः॥ १॥
पूर्वपक्षश्रुतार्थस्तु धन्यर्थी तदनन्तरम्।
पूर्वपक्षार्थसंबन्धं प्रतिपक्षं निवेशयेत्॥ २॥*
श्वो लेखनं वा स लभेत्त्यहं सप्ताहमेव वा।
अर्थी तृतीयपादे तु युक्तं सद्यो ध्रुवं जयी॥ ३॥
मिथ्या संप्रतिपत्तिर्वा प्रत्यवस्कन्दमेव वा।

---

२. १—३३ om. Vulg. २, १ is however inserted after

अर्थी पूर्वपक्षं लेखयेत्। भावामित्यर्थः। स चार्थप्रचोदितः। न राज्ञा प्रचोदितो न वैरिणा। स्वकीयेनैवार्थेन प्रचोदितः। तथा कृतकार्यविनिश्चयः। यावदिदं प्रारब्धप्रयोजनं मयान्ते न नीतं तावदन्यन्न करोमीति कृतनिश्चयः। एतदर्थिकर्तव्यमुक्तम्। अतः प्रत्यर्थिकर्तव्यमुच्यते॥ १॥

तथा धनी अर्थीत्युक्तः। ऋणी प्रत्यर्थीत्यभिहितः। तथा भाषायाः पूर्वपक्षसंज्ञा। तदुत्तरस्य प्रतिपक्षसंज्ञा। अर्थिना लिखितपूर्वपक्षश्रुतार्थस्तु प्रत्यर्थी तदनन्तरं पूर्वपक्षार्थसंबन्धं प्रतिपक्षं निवेशयेदुत्तरं दद्यादित्यर्थः॥ २॥

अत्र श्लोकेन पूर्वार्धेन उत्तरवादिनः कार्यमुक्तम्। उत्तरार्धेन पूर्ववादिनः। तद्यथा। अनन्तरोक्तः प्रत्यर्थी यद्युत्तरकालं प्रार्थयति तत आगामिदिवस उच्यते। ततः श्वो लेखनमागामिदिवसे लेखनं वा स लभेत्। अथवा त्र्यहं सप्ताहं वा। उत्तरकालस्तस्य दातव्यः। अर्थी तृतीयपादे तूत्तरकालं न लभते। सद्यो ध्रुव जयं लभते। तत्पूर्ववादिलिखितार्थस्य क्रियादारेण खरीकरणसूचितमिति॥ ३॥

संप्रतिपत्तिस्तु भाषार्थस्य कल्पसमर्थना। प्रत्यवस्कन्दनं वादिन एव सकारणं प्रत्यभियोगवादिनः। प्राङ्न्यायविधिसिद्धिः ममायं पूर्वमेवास्मिन्नर्थे

प्राङ्न्यायविधिसाध्यं वा उत्तरं स्याच्चतुर्विधम् ॥ ४ ॥*
मिथ्यैतन्नाभिजानामि मम तच्च न संनिधिः।
अजातश्चास्मि तत्काल एवं मिथ्या चतुर्विधम् ॥ ५ ॥*
मिथ्या च विपरीतं च पुनःशब्दसमागमम्।
पूर्वपक्षार्थसंबन्धमुत्तरं स्याच्चतुर्विधम् ॥ ६ ॥
भाषाया उत्तरं यावत्प्रत्यर्थी विनिवेशयेत्।
अर्थी तु लेखयेत्तावद्यावद्वस्तु विवक्षितम् ॥ ७ ॥

१, २६ in Vulg. प्रलोपाश्रयवर्जितम् ॥ A. This false reading has been conjecturally altered in the text. ॥ ११ ॥ बिन्द-

---

ऽमुकामुककुलजस्याग्रे पराजित इति। प्रतिवादिवचनम्। तच्चतुर्विधोत्तरलक्षणं दर्शितमिति। अथ पारस्कीयश्लोको ऽत्रैव मूलग्रन्थे लिखितो दृष्टः। सो ऽपि चतुर्विधोत्तरवादी कथाख्यानञ्च भविष्यति। तथापि लिख्यत इति ॥ ४ ॥

विपरीतमिति मिथ्याया विपरीतं संप्रतिपत्त्युत्तरं भवति। पुनरपि वादिन एव प्रत्यवस्कन्देनोत्तरमित्यर्थः। चतुर्थं चोत्तरं शब्दसमागममुक्तम्। तत्र दलिताभिप्रायेणाप्तोपदेशः शब्दसमागम उक्तः। तेन पुनराप्तोपदेशशब्दः समागमः प्राङ्न्यायोत्तरमुक्तम्। एतेषां चतुर्णां यदि पूर्वपक्षार्थसंबद्धं भवति तत्तदुत्तरं प्रतिवादिना दातव्यमिति ॥ ६ ॥

अर्थी भाषायां स्वकीयं विवक्षितं वस्तु तावदेव लेखयेत्। यावत्प्रत्यर्थी उत्तरं न निवेशयेत्। उत्तराक्रान्तभाषायां तु तस्य विवक्षितवस्तुनस्तस्यापि भूयो लेख्याधिकारो नास्ति ॥ ७ ॥

अन्यार्थमर्थहीनं च प्रमाणागमवर्जितम्।
लेख्यं हीनाधिकं भ्रष्टं भाषादोषास्तूदाहृताः ॥ ८ ॥*
लभ्यं येन यद्यस्मात्स तत्तस्माद्वाप्नुयात्।
न त्वन्योन्यमथान्यस्मादित्यन्यार्थमिदं त्रिधा ॥ ९ ॥
मनसाहमपि ध्यातस्त्वन्मित्रेणेह शचुवत्।
अतोऽनया महाक्षान्त्या त्वमिहावेदितो मया ॥ १० ॥
द्रव्यप्रमाणहीनं यत्पुलाकाश्रयवर्जितम्।
प्रमाणवर्जितं नाम लेख्यदोषं तदुत्सृजेत् ॥ ११ ॥
आगमवर्जितं दोषं पूर्ववादे विवर्जयेत्।
एकस्य बहुभिः सार्धं पुरराष्ट्रविरोधकम् ॥ १२ ॥
बिन्दुमात्रविहीना वा पदवर्णविदुष्टा वा।
हीनाधिका भवेद्यर्था तां यत्नेन विवर्जयेत् ॥ १३ ॥

मात्रापदवर्णैश्चैकाविशिष्टया। A. (sic) The reading above given is supported by an analogous text of Hârîta. ॥ १३ ॥

तत्रान्यार्थादयो भाषादोषाः प्रोक्ताः। ते च प्रत्येकं प्रकाशनार्थाः क्रियन्ते। तत्रान्यार्थमिति ॥ ८ ॥

इत्यन्यार्थदोषस्वरूपं प्रथमम्। अथार्थहीनम् ॥ ९ ॥

इत्यर्थहीनदोषो द्वितीयः। प्रमाणवर्जित उच्यते ॥ १० ॥

इति तृतीयम्। प्रमाणवर्जितमुच्यते ॥ ११ ॥

इति चतुर्थः। हीनाधिकमुच्यते ॥ १२ ॥

अत्र दोषद्वयमुक्तम् ॥ १३ ॥

भ्रष्टं तु दुःखितं यत्स्याज्जलतैलादिभिर्हतम्।
भाषायां तदपि स्पष्टं विस्पष्टार्थं विवर्जयेत् ॥ १४ ॥
सत्या भाषा न भवति यद्यपि स्यात्प्रतिष्ठिता।
बहिश्चेद्दृश्यते धर्मान्नियताद्व्यावहारिकात् ॥ १५ ॥*
गन्धमादनसंस्थस्य मयास्यासीत्तदर्पितम्।
व्यवहारिकधर्मस्य बाह्यमेतन्न सिध्यति ॥ १६ ॥
अन्याक्षरनिवेशेन अन्यार्थगमनेन च।
आकुलं च क्रियादानं क्रिया चैवाकुला भवेत् ॥ १७ ॥
रागादीनां यदेकेन कोपितः करणं वदेत्।
तदादौ तु लिखेत्सर्वं वादिनः फलकादिषु ॥ १८ ॥*

इत्येतत्सप्त भाषादोषाः। अष्टम उच्यते ॥ १४ ॥

विवरणोदाहरणमिदम् ॥ १५ ॥

इत्यष्टमोऽयं भाषादोषः। एवमेतैरष्टभिरपि दोषैर्विवर्जिता भाषा आदेया भवतीति ॥ १६ ॥

यदा वादी अन्यादृशार्थस्याक्षरनिवेशं कृत्वा व्यवहारकाले अन्यादृशमेव प्रभूततरार्थोत्पादकमर्थमुपन्यस्यति तदा क्रियादानमाकुलं भवति।...यदा च प्रथमवादयोर्द्वितीयेन द्वितीयप्रथमेन सभ्याश्च द्वाभ्यामपि व्याकुलाः। तदार्थापत्त्या क्रियापि व्याकुला भवतीति ॥ १७ ॥

रागादीनां कामक्रोधलोभानां मध्ये येनैव भावेन कोपितो वादी करणमागत्य वदेत्। तदेव फलकादिष्विति फलकपत्रभूर्जसंपुटिकाकुड्येष्वपि यथासंभवं तत्तत्रैव लेखको लिखेदिति।...॥ १८ ॥

राजकुलावबोधाय धर्मस्थैः सुविचारितम्।
तस्मादन्यद्यपोह्यं स्याद्वादिनः फलकादिषु ॥ १९ ॥
वादिभ्यामभ्यनुज्ञातं शेषं च फलके स्थितम्।
ससाक्षिकं लिखेयुस्ते प्रतिपत्तिं च वादिनोः ॥ २० ॥
वादिभ्यां लिखिताच्छेषं यत्पुनर्वादिना स्मृतम्।
तत्प्रत्याकलितं नाम स्वपादे तस्य लिख्यते ॥ २१ ॥
अर्थिना संनियुक्तो वा प्रत्यर्थिप्रहितो ऽपि वा।

तेषु फलकादिषु यत्किमपि वादिनः सत्कं प्रथममेव लिखितम्। तस्माद्यदन्यदभ्यधिकमपि तद्धर्मस्थैः सुविचारितं व्यपोह्यम्। अपनेतव्यमित्यर्थः। तच्च किमर्थं राजकुलावबोधार्थं वादिनश्चेति ॥ १९ ॥

अयं श्लोको वादस्थानकप्रस्थाने न निवरणाय।...तत्र वादिभ्यामभ्यनुज्ञातमित्येकं वाक्यम्। शेषं च फलके स्थितमिति द्वितीयम्। ससाक्षिकं लिखेयुस्त इति तृतीयम्। प्रतिपत्तिं च वादिनोरिति चतुर्थम्।...के लिखेयुः कारणिकाः। किं लिखेयुः। यत्किमपि वादी भाषाप्रथमपादे स्थितो वदति। ते फलकस्थितं लिखेयुः। यच्चोक्तं शेषं च लिखेयुरिति। तदिह भाषा यावत्फलके ऽभिलिख्यते यावच्च सोत्तरेणावलभ्यते तावत्सर्वो ऽपि भाषावादिनामेव स्वकीयपादे स्थितो वादी यदि किमपि विस्मृत्य कुलेखितं प्रसाधयति। सस्मृतं च सत्यं च लेखयति। तत इदं तस्य प्रत्याकलितमुच्यते। पश्चादाकलितमित्यर्थः।...॥ २० ॥

तत्र वादिभ्यामिति द्विवचननिर्देशः कृतस्तृतीयस्योत्तरवादिनो ऽपि प्रत्याकलितस्यायमेव विधिर्दृष्टः। यच्च ससाक्षिकमुक्तं तच्च साक्षिनिर्देशकाले तृतीयपादे ऽप्ययमेव विधिर्द्रष्टव्यः। यच्चानुज्ञातमित्युक्तं तद्वाभ्यामपि वादिभ्यां श्रुतधारिभ्यां द्वयोरपि यथासंभवं लिख्यत इति ॥ २१ ॥

यदि कदाचिच्छरीरापाटवाद्वा स्वयं वक्तुं निष्प्रभुत्वाद्वार्थिना प्रत्यर्थिना

यो यस्यार्थे विवदते तयोर्जयपराजयौ ॥ २२ ॥*
यो न भ्राता न च पिता न पुत्रो न नियोगकृत् ।
परार्थवादी दण्डः स्याद्व्यवहारे ऽपि विब्रुवन् ॥२३॥*
पूर्ववादं परित्यज्य यो ऽन्यमालम्बते पुनः ।
वादसंक्रमणाज्ज्ञेयो हीनवादी स वै नरः ॥ २४ ॥*
सर्वेष्वपि विवादेषु वाक्क्लेशेनापहीयते ।
पशुस्त्रीभूम्यृणादाने शास्यो ऽप्यर्थान्न हीयते ॥ २५ ॥*

वापट्टशरीरेण करणाग्रे स्वयमेव नियुक्तो भवति। एवमुक्ता यथा अस्य जयेन मम जयः। पराजयेन पराजयः। अथवा पट्टशरीरेण ग्रहस्थितेनैव तस्यापि प्रधानपुरुषस्य हस्ते संदिश्य यः को ऽपि प्रहितो भवेत्। एवं तयोरर्थिप्रतिहस्तकयोः करणाग्रे प्रतिष्ठतोर्यस्यार्थे विवदते। तस्य जयपराजयाविति ॥ २२ ॥

अनेके पुरुषाः कामक्रोधलोभग्रस्ताः परकीयार्थं एवासंबध्यमाना अपि अनियुक्ता अपि धनिकत्वं कृत्वा परान्विद्वेषयन्ति। तन्निवारणार्थं श्लोक इति ॥ २३ ॥

यो वादी पूर्वपादलिखितस्वप्रतिज्ञार्थं क्रियया निर्वाहयितुमसमर्थः। अन्यपादाश्रितमभियोगमवतरयति। स तस्मात्संक्रमणाद्धीनवादीति ज्ञेयो वक्तव्य इत्यर्थः ॥ २४ ॥

अन्येषु सर्वेषु विवादेषु वाक्क्लेशेनापहीयते। नावसायं प्राप्नोति। यत्र पुनर्गोमहिष्यादिपशुवादः। यत्र स्त्रीविषयसंबध्यमानो यो वादः। तथा ग्रहक्षेत्रादिको वादः। यो भूमिवादः। यत्र पञ्चविंशतिभेदभिन्नर्णादानवादः। एतेषु सर्वेष्वपि प्रधानवादेषु केनापि विरुक्तवाक्क्लमात्रेणावसायं न प्राप्नोति। शास्यो ऽपि विनयं प्राप्नोति। तस्मात्यक्तस्वकार्यान्नावहीयते। न परित्यक्त इति ॥ २५ ॥

अभियुक्तो ऽभियोगस्य यदि कुर्याद्पह्नवम्।
अभियोक्ता दिशेद्देश्यं प्रत्यवस्कन्दितो न चेत्॥ २६॥
पूर्वपादे हि लिखितं यथाक्षरमशेषतः।
अर्थी तृतीयपादे तु क्रियया प्रतिपादयेत्॥ २७॥
क्रियापि द्विविधा प्रोक्ता मानुषी दैविकी तथा।
मानुषी लेख्यसाक्षिभ्यां धटादिर्दैविकी स्मृता॥२८॥*
दिवा कृते कार्यविधौ ग्रामेषु नगरेषु वा।
संभवे साक्षिणां चैव दिव्या न भवति क्रिया॥ २९॥
अरण्ये निर्जने रात्रावन्तर्वेश्मनि साहसे।

अभियुक्तः प्रतिवादी यद्यभियोगस्यापह्नवं मिथ्या करोति। तदा अभियोक्ता वादी देश्यं दिशेदिति। क्रियामानयेदित्यर्थः। यदि स एव वादी प्रतिवादिना प्रत्यवस्कन्दनोत्तरेणाभियुक्तो भवति। तत्र च प्रत्यवस्कन्दनोत्तरे प्रतिवाद्येव नानयेद्देश्यमिति॥ २६॥

यदर्थिना पूर्वभाषायां लिखितं तत्तेन तृतीयपादेन क्रियया स्वीकरणीयमित्यर्थः॥ २७॥

मिथ्या कुर्वतः प्रतिवादिनः साधनार्थं क्रिया द्विप्रकारा दृष्टा मानुषी दैविकी च। तत्र मानुषी लेख्यसाक्षिरूपा। दैविकी धटो ऽग्निरुदकं चैव विषं कोशश्च पञ्चमः। इत्येवमादिकेति॥ २८॥

यानि दिवा कृतानि कार्याणि भवन्ति तेषु श्रोतारो द्रष्टारश्च संभवन्ति। लिखितमपि संभवति। तेनैतेषु प्रदेशेषु मानुष्येव क्रिया प्रमाणं न दैविकी। तथा संभवे साक्षिणामिति। यच्च ससाक्षिकमेव प्रयोजनं कृतं। तत्र साक्षिसंभव एव विद्यमाने दिव्या क्रिया न भवति॥ २९॥

अरण्ये वनमध्ये पत्तने वा निर्जनप्रदेशे रात्रौ च मानुषासंभवे एकान्त-

न्यासस्यापह्नवे चैव दिव्या संभवति क्रिया ॥ ३० ॥*
कारणप्रतिपत्त्या च पूर्वपक्षे विरोधिते ।
अभियुक्तेन वै भाव्यं विज्ञेयं पूर्वपक्षवत् ॥ ३१ ॥
पलायते य आकृष्टो मौनी साक्षिपराजितः ।
स्वयमभ्युपपन्नश्च अवसन्नश्चतुर्विधः ॥ ३२ ॥*
अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थाता निरुत्तरः ।

ग्रहमध्ये वा । तथा साहसे व्यवहारे । तथा न्यासापह्नवे । एतेषु प्रदेशेष्वर्थेषु च मानुषीक्रियाभावे दिव्या संभवति क्रियेति ॥ ३० ॥

अत्र कारणप्रतिपत्तिरिति संस्कारेण सह संप्रतिपत्तिः । प्रत्यवस्कन्देनोत्तरमित्यर्थः । सर्वत्र कारणोत्तरे प्रतिवादी संप्रतिपत्तिं कृत्वा कारणं ब्रवीति । अतस्तेन कारणप्रत्युत्तरेण पूर्वपक्षे विरोधिते भाषार्थे निरर्थकीकृते । अभियुक्तेन प्रतिवादिना भाव्यं भावनीयम् । तत्स्वकीयं कारणमुपन्यस्तं स्वरीकरणीयमित्यर्थः । एतत्तेन विज्ञेयं पूर्वपक्षवत् । पूर्वपक्षं वादित्वं प्रति प्राप्तेन । तत्स्वकीयं कारणं क्रियया स्वरीकरणीयमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

आकृष्टः आकारितो ऽपि राजपुरुषैः प्रस्तुतव्यवहारखेटनार्थं पलायते । स अवसन्नः प्राप्तावसाय उच्यते । मौनीति यः प्रस्तुतव्यवहारे स्वकीयं प्राप्तावसरं प्रोत्साह्यमानो ऽपि न वदति । मौनी तूष्णीं स्थितस्तिष्ठति । अयमप्यवसायं प्राप्तो द्वितीयः । तथा च साक्षिभिर्यैः पराजयं प्रापितः । अयमप्यवसन्नस्तृतीयः । तथा व्यवहारार्थमागतः स्वकीयमन्यायं यः स्वयमेव प्रतिपद्यते । स स्वयमभ्युपपन्नश्चतुर्थो ऽवसायं प्राप्तः ॥ ३२ ॥

अत्र ये समनन्तरपूर्वश्लोके दर्शिताश्चत्वारः प्राप्तावसाया उक्ताः पुनरस्मिञ्श्लोके मौनी आकृतव्यपलायी च हीनवादित्वनियममाश्रेणानुगृह्य पुनरपि वादयोग्यत्वमापादितौ । ततस्तेषांश्चतुर्णां मध्ये निर्दिष्टौ द्वावेवावसन्नौ प्राप्तावसायौ प्रतिष्ठितान्तौ । एको यः साक्षिभिः पराजितो द्वितीयो

आहूतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः ॥ ३३ ॥*
मणयः पद्मरागाद्या दीनारादि हिरण्मयम्।
मुक्ताविद्रुमशङ्खाद्याः प्रदुष्टाः स्वामिगामिनः ॥ ३४ ॥
गन्धमाल्यमदत्तं तु भूषणं वास एव वा।
पादुकेति राजोक्तं तदाक्रामन्वधमर्हति ॥ ३५ ॥

षाङ्गसनं पादुकेति राज्ञोक्तो ऽयं वधर्हति ॥ A.: See, however, the Comm. and Yâjñavalkya II, 303. ॥ ३५ ॥

यः स्वयमभ्युपपन्नः स्वकीयमन्यायवादित्वं प्रतिपन्नः। अतो ये हीनवादशब्देन प्राप्ता विनयमात्राकोटनाः। न तु प्राप्तावसायाः पुनरपि वादयोग्या भवन्तीति। ते चाचोद्यन्ते। तत्र अन्यवादी यो मतिभ्रंशात्किंचिदन्यद्वदति। यश्च क्रियाद्वेषाद्दूषणं प्रयच्छति। यश्च राजदैविकादिना नेापस्थानकर्ता जातः। यश्च तत्क्षणमेवोत्तरमदत्त्वा उत्तरकालं प्रार्थयति। यश्च स्वकीयवैरिणं दानग्रहणिकं वा दृष्ट्वा तद्भयात्प्रपलायनः। एते पञ्चापि एतैरेव स्थलैश्च प्राप्तावसाया न भवन्ति। तत्क्षणमात्रवादहीनाः पुनरपि वादयोग्या भवन्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

यद्येतेषां वस्तूनां स्वामी एतानि जातिविशुद्धानि निर्दोषाणि भणित्वा विक्रीणाति। ग्राहको ऽपि तत्प्रत्ययादेव मूल्यं दत्त्वा गृह्णाति। यावदन्यत्र सुदूरमपि गत्वा परीक्षापयति। तावत्कृत्रिमाणि कूटानि यदि भवन्ति। ततस्तानि स्वामिगानि भवन्ति। तेन तेषां स्वामिना तानि गृहीत्वा अन्यानि वा गुणप्रयुक्तानि दत्त्वा परितोषणीयो ग्राहकः। मूल्यं वा समर्पणीयमस्येत्यर्थः ॥ ३४ ॥

एतानि वस्तूनि राजकीयानि यो दर्पात्स्वयमाक्रामति। स राज्ञः सकाशकाद्वधमर्हतीति ॥ ३५ ॥

पण्यमूल्यं भृतिर्न्यासो दण्डो यच्चावहारकम्।
दृथादानाक्षिकपणा वर्धन्ते नाविवक्षिताः॥ ३६॥*
मिथ्याभियोगिनो ये स्युर्द्विजानां शूद्रयोनयः।
तेषां जिह्वां समुत्कृत्य राजा शूले विधापयेत्॥ ३७॥
आज्ञा लेखः पट्टकः शासनं वा
आधिः पत्रं विक्रयो वा क्रयो वा।

पण्यमूल्यं विक्रीतक्रयाणकमूल्यम्। भृतिः कर्मकरवृत्तिः। न्यासः स्थापनिकमुक्तं द्रव्यम्। दण्डो दोषविनयो राजकुले। अवहारकम् उच्छिन्नकं गृहीतम्। दृथादानं यचारणादीनां प्रतिपन्नम्। आक्षिकपणा द्यूतहारितद्रव्यम्। एते पणाः सुचिरकालागतेनापि धनिना सामकाः स्वरूपस्थिता ग्रहीतव्या एते अविचारिता अविवक्षिता न वर्धन्त इत्यर्थः॥ ३६॥

द्विजानां शूद्रयोनयः प्रेषणाकारिण एव विहिताः। यदा पुनस्ते एव शूद्रा द्विजानामेव मिथ्याभियोगिनो ये स्युः भवन्ति। दर्पाद्वा निजदुर्वचनाविक्षेपकारिणो भवन्ति। तदा तान् शूद्रान् राजा खण्डितजिह्वान् कृत्वा शूले निधापयेत्। ततस्तेन पापेन न गृह्यते। अन्यथा शिष्टपालनार्थं दुष्टनिग्रहार्थं करग्राहिणो निर्मितस्य राज्ञ एव स दोष इति॥ ३७॥

यो राज्ञे पूर्वमावेदयति तस्य पूर्वपत्रो ज्ञेयः। आज्ञा। एतेन राजाज्ञा न गणिता। लेखः। प्रभुसकाशलेखेनायं प्रारब्धः। पट्टकः। अनेन दासी मदीयावरुध्या पट्टकलिखितम्। शासनम्। अयं मदीयं शासनग्राममवरुध्य भुंक्ते। ममेदं शासनं तिष्ठति। आधिः। अयमाधिः प्रथमं मम ऋणिकेन कृतः। तत्तेन भोक्तव्यः। पत्रम्। एष मम यत्र लिखितगृहीतमपि द्रव्यं न प्रयच्छति। क्रयः। अस्य दत्ताद्धाणं मया क्रीतं मूल्यद्रव्यं च दत्तम्। भाण्डं

राज्ञे कुर्यात्पूर्वमावेदनं य-
स्तस्य ज्ञेयः पूर्वपक्षः विधिज्ञैः ॥ ३८॥
साक्षिकदूषणे कार्यं पूर्वसाक्षिविशोधनम्।
शुद्धेषु साक्षिषु ततः पश्चात्साक्ष्यं विशोधयेत् ॥ ३९॥*
साक्षिसभ्यावसन्नानां दूषणे दर्शनं पुनः।
स्वचर्यावसितानां तु नास्ति पौनर्भवो विधिः॥४०॥*
स्वयमभ्युपपन्नो ऽपि स्वचर्यावसितो ऽपि सन्।

मम नार्पयति। इत्यादिकानि पूर्वपक्षस्य भाषावादिनो वावेदनोदाहरणानि उक्तानीति ॥ ३८ ॥

यदा प्रतिवादी साक्षिकदूषणं प्रयच्छति। तदा पूर्वं साक्षिविशोधनं साक्षिप्रकरणोक्तन्यायेन कर्तव्यम्। यदि चादुष्टदूषणं करोति ततः क्रियाद्वेषिहीनवादिविनयं ग्राह्यः। ततः शुद्धेषु साक्षिषु साक्षिवचनं विशोध्यम्। व्याजं निर्व्याजं चेति ॥ ३९ ॥

ये साक्षिभिर्वा स्वसाक्ष्येणावसाये प्राप्ताः। ये च सभ्यैरवसायं प्रापिताः। विधर्मिणो मन्यन्ते। तेषां तीरितानुशिष्टन्यायेन राजोत्तरकरणस्यावधिष्ठितो भूत्वा पुनर्व्यवहारदर्शनं कुर्यादिति। ये पुनः स्वचर्यावसिता भवन्ति। कूटसाक्षिप्रपञ्चकरणेन वा कूटीभूताः। स्वयमेव स्वकीयसंबद्धाः प्रपश्यन्ते। तेषां नास्ति पौनर्भवो विधिः। पुनर्व्यवहारदर्शनं च नास्तीति ॥ ४० ॥

अत्रावसन्नाख्येो ऽभिहिताः। एकः स्वयमभ्युपपन्नः। स्वमुखेन प्राप्तावसायः। द्वितीयः स्वचर्यावसन्नः। कूटलिखितसाक्षिप्रपञ्चेन प्रपञ्चकरणेन स्वकीयदुष्टचर्यया दुश्चरित्रेणावसन्नः। तृतीय उद्दिष्टसाक्षिभिरेवावसायं प्रापितः। अयं त्रिविधो ऽप्यवसन्नो राज्ञा स्वेच्छया विधूय दण्डनीयः। किं

क्रियावसन्नो ऽप्यर्हेत परं सभ्यावधारणम् ॥ ४१ ॥
पक्षानुत्सार्य तु सभ्यैः कार्यो विनिश्चयः सदा ।
अनुत्सारितनिर्णिक्ते विरोधः प्रेत्य चेह च ॥ ४२ ॥
सभ्यैरेव जितः पश्चाद्राज्ञा शास्यः स्वशास्त्रतः ।
जयने चापि देयं स्याद्यथावज्जयपत्रकम् ॥ ४३ ॥
व्यवहारमुखं चैतत्पूर्वमुक्तं स्वयंभुवा ।

सभ्यैरेव भदमः A. See the Comm. ॥ ४३ ॥

तर्हि परं सभ्यावधारणं सेो ऽप्यर्हेत । किमुक्तं भवति । यावत्सभ्यैर्दण्डावधारणं निगदितम् । तावन्न धारणीयेा ऽसाविति ॥ ४१ ॥

यदा निर्णयकालेा भवति तदा । तदा वादिप्रतिवादिनेाः पक्षैः सर्वैस्तत्पक्षसंबधमानकैः सह द्वावप्युत्सार्य सभ्यैर्निर्णयः कर्तव्यः । यदा पुनः अनुत्सारितपक्षयेाः प्रत्यक्षयेारेव सभ्या निर्णयं पर्यालेाचयित्वा प्रयच्छन्ति । तदा तयेारेवैकः प्राप्तावसरः ।...राज्ञः कारणिकानां च तेनैव विघ्नेनार्थनाशादैहिकविरेाधः । दुष्टनियहनिग्रहप्राप्तिपाल्याच्च पारत्रिकविरेाधः प्रपद्यत इति ॥ ४२ ॥

तत्र व्यवहारे यः कश्चित्प्राप्तावसरेा भवति । स सभ्यैः प्रकटितदण्डेा निगदितदण्ड इत्यर्थः । राज्ञा शास्त्रानुसारवच्छास्यः । यश्च प्राप्तजयेा भवति तस्मै जयपत्रं दातव्यमिति ॥ ४३ ॥

येा ऽयं व्यवहारमातृकानामाद्याय उपलक्षित एतत्सर्वव्यवहाराङ्गं मुखम् । सर्वव्यवहारार्थव्यापित्वात् । स्वयंभुवा ब्रह्मणाभिहितमनया प्रत्यक्षीकृतव्यवहा-

सुखशुद्धौ हि शुद्धिः स्याद्व्यवहारस्य नान्यथा ॥ ४४ ॥

इति नारदीयमातृकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

रसुखशुद्धिः स्यात्। सुखशुद्धौ तु शुद्धिर्व्यवहारस्य स्वयंभुवा कीर्तितेति ॥ ॥ ४४ ॥

इति नारदीयमातृकायां द्वितीयोऽध्यायः।

इति नारदव्यवहारसंहितायां कल्याणभट्टपरिशोधितसहायभाष्यव्यवहारमातृका समाप्ता ॥ २ ॥

नानियुक्तेन वक्तव्यं व्यवहारे कथं च न ।
नियुक्तेन तु वक्तव्यमपक्षपतितं वचः ॥ १ ॥*
अनियुक्तो नियुक्तो वा शास्त्रज्ञो वक्तुमर्हति ।
दैवीं स वाचं वदति यः शास्त्रमनुजीवति ॥ २ ॥*

धर्मज्ञो... शास्त्रमुपजीवति ॥ Vulg. ॥ २ ॥ Vulg. inserts 3

इदानीं व्यवहारविधिरुच्यते ।...अत्र राजसभाव्यवहारकाले लोकाचारजन्यपक्षपक्षाश्रयस्थिता बहवो लोका वादिप्रतिवादिभ्यां सह धर्माधिकरणमागच्छन्ति । तत्र केचिज्ज्ञानिनः केचिदज्ञानिनः केचिज्ज्ञानाभिमानिनः । यदि साकोटनं निषिद्धा न भवन्ति । ततस्ते सभ्यानेवानेकप्रमादवाक्यैर्विच्छोभ्य द्रावयन्ति परस्परं वादकलहकारिणो भवन्ति ।...इति श्लोकपूर्वार्धेनानियुक्तवक्तव्याकोटनाभिहिता । उत्तरार्धेन नियुक्तानामपि सैव दर्शिता । यथा नियुक्तेनैव वक्तव्यमपक्षपतितं वचः । नियुक्तेन तु सभ्येन धर्मासनस्थेन केवलं धर्ममूर्तिमेवावस्थापयता किमपि धर्मशास्त्रोक्तव्यवहारनिर्णयवचनं तदेव वक्तव्यम् । न पुनर्वादिनोरेकतमस्यापि पक्षपाताश्रितं न वक्तव्यमिति ॥ १ ॥

अस्यायमर्थः । यदि कथमपि सर्वेऽपि सभासदो बुद्धिच्छेदाच्छास्त्रार्थं विस्मृत्य । अथवा लोभादिना कारणेन शास्त्रोक्तं न्यायमार्गमुत्सृज्य व्यवहारस्यान्याययुक्तं निर्णयदानं प्रवृत्ता भवन्ति । तत्र च प्रसङ्गागतः कश्चित् स्मृतितन्त्रव्यवहारमार्गज्ञो ब्राह्मणः प्रत्यक्षस्तिष्ठति । तेन शास्त्रोक्तवचनपाठपूर्वकं प्रतिषेधनीयाः सभासदः । एवं प्रबोधयतस्तदतस्तस्य कलं नास्ति । अनियुक्तोऽपि शास्त्रज्ञो वक्तुमर्हति । यतः शास्त्रं नाम देवभाषा ॥ २ ॥

युक्तरूपं वदन्सभ्यो नाप्नुयाद्द्वेषकिल्बिषे ।
ब्रुवाणस्त्वन्यथा सद्यस्तदेवोभयमाप्नुयात् ॥ २ ॥
राजा तु धार्मिकान्सभ्यान्नियुंज्यात्सपरीक्षितान् ।
व्यवहारधुरं वोढुं ये शक्ताः सद्गवा इव ॥ ४ ॥*
धर्मशास्त्रार्थकुशलाः कुलीनाः सत्यवादिनः ।
समाः शुचौ च मित्रे च नृपतेः स्युः सभासदः ॥ ५ ॥*

Slokas after 2 : व्यवहारेषु सर्वेषु नियोक्तव्या बहुश्रुताः । गुणवत्स्वपि नैकस्मिन्विश्वसेद्धि विचक्षणः ॥ दश वा वेदशास्त्रज्ञाश्त्रयो वा वेदपारगाः । यद्ब्रूयुः कार्यमुत्पन्नं स धर्मो धर्मसाधनम् ॥ धर्माणां संशयच्छेत्ता राजा च सुधराधिपः । तस्मान्न वाच्यमेकेन वचनं तु ससंशयम् ॥ सभ्यस्तदे० Vulg. ॥ ३ ॥ नियुञ्जीत परीक्षितान् Vulg. ॥ ४ ॥ ६ om. b. L. After ६ Vulg.

शास्त्राचाराविरुद्धं यत्तद्युक्तरूपमुच्यते । एवंविधं वाक्यं ब्रुवन् सभ्यो नाप्नुयाद्द्वेषकिल्बिषे । ऐहिकामुष्मिकबाधे इत्यर्थः । युक्तवादी सभ्य इहलोकाबाधाकरं लोकद्वेषम् । परलोकबाधाकरं च किल्बिषं नाप्नुयात् । अन्यथा ब्रुवाणः सद्यस्तत्क्षणात्तदेवोभयमाप्नुयादिति ॥ २ ॥

...ये व्यवहारधुरं वोढुं शक्ताः सद्गवा इव शास्त्राचारलोकाचारदृष्टपरंपराः प्रौढमतयो ये तान्धार्मिकान् राजा नियुंज्यात्सुपरीक्षितान् इत्येति ॥ ४ ॥

अत्र सभासल्लक्षणमभिहितम् । इह धर्मशास्त्रेषु स्मृतितन्त्रसांकेतिकशब्दगूढार्थदुरवबोधानि मुनिवचनानि बाहुल्येन भवन्ति । तेषु...वचनार्थेषु...मन्दमतयो न सम्यग्न्यायदण्डप्रमाणनिर्णयविदः सभायोग्या न भवन्तीत्येतदर्थमिदमभिहितं धर्मशास्त्रार्थकुशला इति । कुलीनाः कुलमाहात्म्यात्पतनविकृतिं न भजन्ते । सत्यवादिनः स्वभावादेवान्हतादुद्विजन्ते ।...॥ ५ ॥

तत्प्रतिष्ठः स्मृतो धर्मो धर्ममूलश्च पार्थिवः ।
सह सद्भिरतो राजा व्यवहारान्विशोधयेत् ॥ ६ ॥
शुद्धेषु व्यवहारेषु शुद्धिं यान्ति सभासदः ।
शुद्धिश्च तेषां धर्माद्धि धर्ममेव वदेत्ततः ॥ ७ ॥
यच्च धर्मो ह्यधर्मेण सत्यं यचानृतेन च ।
हन्यते प्रेक्षमाणानां हतास्तच्च सभासदः ॥ ८ ॥
विद्धो धर्मो ह्यधर्मेण सभां यचोपतिष्ठते ।
न चास्य शल्यं कृन्तन्ति विद्धास्तच्च सभासदः ॥ ९ ॥

---

inserts two verses = Manu. VIII, 16, 17. After ७ Vulg. inserts another verse रौति धर्मः सभामध्ये भिद्यमानो ऽनृतेषुभिः । अधर्ममयतः कृत्वा वध्यो ऽयेव दुरात्मभिः ॥ After ९, Vulg. inserts a

---

तत्प्रतिष्ठ इति । एवं लक्षणोक्तसभ्यप्रतिष्ठितो धर्मो भवति । पार्थिवश्च धर्ममूलः । अतः कारणात् । सह सद्भिः सभासद्भिर्व्यवहारविशोधनं कुर्यात् ।...॥ ६ ॥

यदा राजा व्यवहारान्विशोधयेत् । तदा शुद्धेषु व्यवहारेषु सभासदः शुद्धिं प्राप्नुवन्ति ।...॥ ७ ॥

अत्र धर्मन्यायाचारस्य मूलं सभासद एव ।...तेन तान् प्रति पुनरिदमुक्तम् ।...॥ ८ ॥

तत्र यथा लोकः शल्याभिघातपीडितो वैद्यपार्श्वमागच्छति । तत्र च ते सभासदस्तस्य तदवस्थधर्मस्याधर्मस्योद्धरणव्यापारनियुक्ताधिकारिणो ऽपि यदा तत्यापशल्यं न कृन्तन्ति । नापनयन्ति । तदा...वश्चिकविषेणेव । उपेक्षितपापशल्येन । ते एव सभासदो विद्धा भवन्ति । अतः कारणादित्युक्तम् ॥ ९ ॥

सभायां न प्रवेष्टव्यं वक्तव्यं वा समञ्जसम्।
अब्रुवन्विब्रुवन्वापि नरो भवति किल्बिषी ॥ १० ॥
ये तु सभ्याः सभां प्राप्य तूष्णीं ध्यायन्त आसते।
यथाप्राप्तं न ब्रुवते सर्वे ते ऽनृतवादिनः ॥ ११ ॥
पादो ऽधर्मस्य कर्तारं पादः साक्षिणमृच्छति।
पादः सभासदः सर्वान्पादो राजानमृच्छति ॥ १२ ॥*
राजा भवत्यनेनात्तु मुच्यन्ते च सभासदः।

---

verse = Manu. VIII, 15. सभा वा न प्रवेष्टव्या Vulg. ॥ १० ॥
Vulg. places १५ before ॥ १३ ॥ यन्नयुक्तितः Vulg. ॥ १६ ॥

इत्यत्र सभ्यैः सभायामेककालमेव न प्रवेष्टव्यम्। न पुनरधर्मन्याययुक्तमित्यर्थः। तथा तस्यां प्रविष्टः सभ्यो ऽब्रुवन्निर्णयप्राप्तावसरे विब्रुवन्। धर्मन्यायविपरीतं ब्रुवन्किल्बिषी भवति महापातकीत्यर्थः ॥ १० ॥

ये सभ्या अधर्मविच्छेदस्थानभूतां सभां प्राप्य वादिप्रतिवादिनोः संदेहविच्छेदार्थिनोरपि अन्यकार्यव्यासक्ता इव किंचिदन्यदेव कार्यान्तरं ध्यायन्त इव तूष्णीं तथा आसते तिष्ठन्ति। एकस्य जयं द्वितीयस्य पराजयमवसरप्राप्तमपि न ब्रुवते। ततस्ते सर्वे ऽपि अनृतवादिसमाना राज्ञा दण्ड्याः। अनृतवादिविनययोग्या इत्यर्थः ॥ ११ ॥

एतच्छ्लोकद्वयमपि संततार्थनिगमप्रतिबद्धत्वादेकचैवोक्तम्। यदत्र यौ वादिप्रतिवादिनौ व्यवहारमत्सरारूढौ धर्माधिकरणमुपस्थितौ। ततो द्वावपि सत्यौ न चापि द्वावप्यसत्यौ। तयोरवश्यमेकेन सत्येन भवितव्यम्। अपरेणासत्येन। तदासत्यस्यैव सभासदो जयं प्रयच्छन्ति। पराजयं तु सत्यस्यैव। तदा तस्य दण्डव्यवहारस्य यत्पापमेनःशब्देनोक्तम्। ततश्चतुर्भागविभक्तं भवति।

एनो गच्छति कर्तारं निन्दार्हो यत्र निन्द्यते ॥ १३ ॥
अन्धो मत्स्यानिवाश्नाति निरपेक्षः सकण्टकान्।
परोक्षमर्थवैकल्याद्भाषते यः सभां गतः ॥ १४ ॥
तस्मात्त्वमद्य सभां प्राप्य रागद्वेषविवर्जितः।
वचस्तथाविधं ब्रूयाद्यथा न नरकं व्रजेत् ॥ १५ ॥
यथा शल्यं भिषग्विद्वानुद्धरेद्यन्त्रशक्तितः।
प्राड्विवाकस्तथा शल्यमुद्धरेद्व्यवहारतः ॥ १६ ॥*

तस्य पापस्य पादो गच्छति कर्तारं पादः साक्षिणः पादः सभासदः सर्वान्पादो राजानमृच्छति। राजानं गच्छतीत्यर्थः। यदा पुनर्निन्दार्ह एव निन्द्यते। असत्यस्य पराजयः क्रियत इत्यर्थः। तदा राजा भवत्यनेनाः। अपापाः सभासदो ऽपि तस्मात्पापादिमुच्यन्ते। तत्सर्वमेवैनः कर्तारमेवैकं प्रतिपद्यते। अन्यायकर्तारमित्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥

...यस्य चक्षुरिन्द्रियं भवति निर्मलं च। स चक्षुर्जिह्वातालुभेदिनो मत्स्यकण्टकानपनीय मत्स्यानेवाश्नाति। यः पुनरन्धः सकण्टकानित्याप्रान्तदपनयनासमर्थः। निरपेक्षः सकण्टकान्मत्स्यानश्नाति। एवं शास्त्रचक्षुः। परोक्षमर्थवैकल्यात्। अर्थासामर्थ्यात्। भाषते यः सभां गत इति ॥ १४ ॥

तस्मादेतत्सर्वमवधार्य सभ्यः सभास्थानं प्राप्य रागद्वेषविवर्जितो भूत्वा तादृशमपक्षपतितं वचो ब्रूयात्। यथा नरके न गच्छेत्परकीयदोषसमर्थनपातकादिति ॥ १५ ॥

यथा नखशल्यमदृश्यमपि दुःखोद्धरणीयमपि भिषग्वैद्यः स च विद्वानिति। शल्योद्धरणप्रयोगकुशलः। बहुप्रकारं यन्त्रतन्त्रप्रयोगयुक्तिभिः शल्यमुद्धरेत्। एवमेव प्राड्विवाकः पापशल्यं व्यवहारान्तर्गतमनुपलक्ष्यमपि व्यवहारयुक्तिभिरुद्धरेदिति ॥ १६ ॥

यच्च सभ्यो जनः सर्वः साध्वेतदिति मन्यते।
स निःशल्यो विवादः स्यात्सशल्यः स्यादतोऽन्यथा॥१७॥*
न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा
वृद्धा न ते ये न वदन्ति धर्मम्।
नासौ धर्मो यत्र नो सत्यमस्ति
न तत्सत्यं यच्छलेनानुविद्धम्॥१८॥

इत्यत्र व्यवहारदर्शनागतो लोकः सभ्यजनो जनशब्दादवगम्यते। अत्र व्यवहारे निष्पन्ने सर्वे सभ्याः। तथा सर्वोऽपि सभ्यजनः साधु तदस्य लोको ऽपि सध्येतदिति मन्यते जानाति। स एव व्यवहारो निःशल्यो ज्ञेयः। अतोऽन्यथा विपरीतस्वरूपः सशल्य एवंवमन्तव्यः॥१७॥

एतत्सभालक्षणमभिहितम्॥१८॥

इदानीं प्रथमं व्यवहारपदमृणादानमारभ्यते॥

ऋणं देयमदेयं च येन यच्च यथा च यत्।
दानग्रहणधर्माभ्यामृणादानमिति स्मृतम् ॥ १ ॥*
पितर्युपरते पुत्रा ऋणं दद्युर्यथांशतः।
विभक्ता अविभक्ता वा ये वा तामुद्धरेद्धुरम् ॥ २ ॥*
पितृव्येनाविभक्तेन भ्राता वा यदृणं कृतम्।
भ्राता वा यत्कुटुम्बार्थे दद्युस्तद्रिक्थिनोऽखिलम् ॥ ३ ॥*
क्रमाद्व्याहृतं प्राज्ञं पुत्रैर्यन्नर्णमुद्धृतम्।

यस्तामुद्वहते धुरम् Vulg. ॥ २ ॥ दद्युस्तत्सर्वे रिक्थिनः A. ॥ ३ ॥

...एवमृणशब्दमात्रस्य निगम उक्तः। इदानीं येन यच्च यथा च यच्च तद्देयमदेयं चेत्यादिकं सविस्तरवक्ष्यमाणपदार्थं दानधर्मग्रहणधर्माभ्यामुपलक्षितं यदृणादानं व्यवहारपदं पञ्चविंशतिव्यवहारभेदभिन्नमभिधीयते ॥ १ ॥

अत्र येषां पित्रा कृतमृणं स यावज्जीवति तावत्स्वयमेव दद्यात्। तस्मिंस्तु पितर्युपरते मृते तदृणं तत्पुत्रा एव दद्युः। यदि विभक्तास्ततः खांशतो दद्युः। अथाविभक्तास्ततः सामान्यमेव दद्युः। ये वा तामुद्धरेद्धुरमिति। अत्रेतदुक्तं भवति। यदि ज्येष्ठः सुचिरदूरमवसितो भवति। कुष्ठक्षयपातकादिभिरयोग्यो भवति। तदा यः कोऽपि पित्रधनभारस्य धुरमुद्धरेत्। स कनिष्ठोऽपि पित्रकृतमृणं दद्यादित्यर्थः ॥ २ ॥

इत्यत्र पितुर्भ्राता पित्रव्यशब्देनोच्यते। तेन पित्रव्येनाविभक्तेन यदृणं कृतम्। अथवा भ्राता भ्रात्रा वा कुटुम्बार्थे यदृणं कृतं भवति। ये केचित्तद्रिक्थभाजस्ते सर्वे तत्सर्वमिति। यदि विभक्तास्ततः खांशतो दद्युः। अथवा अविभक्तास्ततः सामान्यमेव दद्युरिति ॥ ३ ॥

इत्यस्मिञ्श्लोके तथाग्रतो द्वितीयश्लोकोऽपि चतुर्थपुरुषो ऋणदायकः।... तेनैतदुक्तम्। स्वयमकृतर्णैरपि संततिगुणदाप्यैः पुत्रैर्यन्नर्णमुद्धृतं तत्तेषामेव ये

दद्युः पैतामहं पौत्रास्तच्चतुर्थान्निवर्तते ॥ ४ ॥*
इच्छन्ति पितरः पुत्रान्स्वार्थहेतोर्यतस्ततः ।
उत्तमर्णाधमर्णेभ्यो मामयं मोचयिष्यति ॥ ५ ॥*

मोचयिष्यन्ति ये हि नः Vulg. ॥ ५ ॥ Vulg. has the following S'lokas instead of ४: अतः पुत्रेण जातेन स्वार्थमुत्सृज्य यत्नतः । पिता ऋणान्मोचनीयो यथा न नरकं व्रजेत् ॥ तस्मादधिकमादाय स्वामिने न ददाति यः । स तस्य दासो भृत्यः स्त्री पशुर्वा जायते गृहे ॥ A omits ७, ८. This, however, appears to be due to a mistake

---

पौत्राः स्वयमकृतधनदायकाः । तेषामेव स्वकीयपितामहानां स्वयमकृतर्णादायकानां सत्कं तदृणम् । तस्मादेव क्रमादव्याहृतं प्राप्तं तदेव दद्युरिति । तच्चतुर्थादिति च । तेभ्यः संततिगुणदायकेभ्यः पुत्रेभ्यो यश्चतुर्थः । तस्मात्तदृणसंबन्धो निवर्तते । मूलिकस्य पञ्चमत्वात् । यः पुनर्मूलिकचतुर्थः स पितृपितामहप्रपितामहानामुत्तमर्णो ऽधमर्णदाता सर्वमुनिभिरपि समर्थितः । तथा चायमपि द्वितीयश्लोकेनैतन्निःसंदिग्धं कर्तुकामः प्राह ॥ ४ ॥

इत्यस्मिन्द्वितीयश्लोक उत्तमर्णाधमर्णयोरेकयोगनिर्देशो ऽयमेतदर्थं कृतः । येन एकयोगनिर्दिष्टानामर्धिनां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिर्भवति । यथा मूलिकचतुर्थपितृपितामहप्रपितामहानां त्रयाणामपि पुरुषाणामुत्तमर्णं पितृपिण्डोदकादिकं ददाति । तथा हिरण्यधान्यादिकमधमर्णमेतेषां त्रयाणामपि ददात्येवेत्यर्थः । तथा च वृद्धप्रपितामहो ऽप्येतदाह ॥ ५ ॥

पूजनीयास्त्रयो ऽतीता इति । अतीताः पितृपितामहप्रपितामहास्त्रयो ऽपि चतुर्थकेनोत्तमाधमर्णयोर्ऋणयोरपि निष्कृतीकर्तृत्वास्त्रयो ऽग्र इति । तेनैव चतुर्थकेन पुत्रपौत्रप्रपौत्रास्त्र्युत्तमर्णाधमर्णयोर्निष्कृतीकरणार्थ-

पूजनीयास्त्रयो ऽतीता उपजीव्यास्त्रयो ऽग्रतः ।
एतत्पुरुषसंतानमृणयोः स्याच्चतुर्थके ॥ ६ ॥

---

of the copyist, as the Comm. on ६ is incomplete. Vulg.

मेव उपजीव्या इति ।...चतुर्थे पुरुषे सर्वस्मृतिषूत्तमर्णाधमर्णादयकं सुप्रतिष्ठितमपि । ये ऽधमर्णादानबाह्यं कुर्वन्ति ते मन्दमतयो बाह्या निरपेक्षाः सकष्टकमत्याश्रमपापभाजो भवन्तीति कः संदेहः ।...यच्चात्रिन्नर्थे पाटलिपुत्रवृत्तमुपाख्यानमभिलिख्यते । श्रीपाटलिपुत्रनगरे ब्राह्मणः श्रीधरो नाम व्यवहारकः । तेन स्वसंततिसहितस्यात्मनो वर्तनार्थमतिक्लेशार्जितं धनं वणिग्देवधरनाम्नः...द्विकशतमासकलान्तरलाभवृद्ध्या प्रयुक्तं द्रम्माणां दश सहस्राणि । ततस्तस्यैकमासे गते देवधरेण कलान्तरे द्रम्मशतद्वयं दत्तम् । यावद्द्वितीयमासः प्रविष्टः । तावद्देवधरः स्वान्निपातदोषान्मृतः । देवधरस्य पुत्रो विसूचिकामृतः । देवधरस्य प्रपौत्रो महीधरो बालस्तिष्ठति । स द्यूतमद्यवेश्याव्यसनी । स्नुषाभिर्मातुलैः प्रतिग्राहितः । ते ऽपि स्मार्तदुर्धरनाम्ना ब्राह्मणेनागत्याभिहिताः । यथा व्यवहारकश्रीधरस्य रूपको ऽपि न दातव्यः । अहं वः स्मृत्याचारेण स्थानमध्ये ऽपि दत्तविष्यामि । तैरुक्तम् । यद्येवं ततो द्रम्मसहस्रमेकं लक्षपातं (?) दास्यामः । वयं भवद्भिरेव संतुष्टाः । एवं तेषां परस्परं निष्पन्ने द्वितीयमासे च परिपूर्णे संजाते व्यवहारकश्रीधरेण ते महीधरकुटुम्बधुरंधरा मातुलाः कलान्तरेण द्रम्मशतद्वयं प्रार्थिताः । तैरुक्तम् । तव मूलमपि नास्ति । कुतः कलान्तरम् । ब्राह्मणस्मार्तदुर्धरेण कथितम् । तच्चतुर्थान्निवर्तत इति । तच्छ्रुत्वा श्रीधर अदृष्टमुद्गरवाताभिघात इव मूर्च्छामधिगम्य लब्धचेतनः सकुटुम्बपरिवारस्वजनपरिवृतः प्राज्ञामधिगम्य श्रीधर अदृष्टमुद्गरवाताभिघातवृत्तान्तेन देवधरप्रपौत्रं महीधरं समातुलमाहूय । उभयपक्षे ऽपि न्यायाविचलौ प्रतिभुवौ गृहीत्वा महीधरमातुला उक्ताः । श्रीधरस्य कलान्तरं कस्मान्न प्रयच्छतः । तैश्च...ब्राह्मणदुर्धरो

याच्यमानं न दीयेत ऋणं वापि प्रतिग्रहम्।
तद्धनं वर्धते तावद्यावत्कोटिशतं भवेत् ॥ ७ ॥*
कोटिशते तु संपूर्णे जायते तस्य वेश्मनि।
ऋणसंशोधनार्थाय दासो जन्मनि जन्मनि ॥ ८ * ॥
तपस्वी चाग्निहोत्री च ऋणवान् म्रियते यदि।
तपश्चैवाग्निहोत्रं च सर्वं तद्धनिनां धनम् ॥ ९ ॥*
न पुत्रेण पिता दद्याद्दद्यात्पुत्रस्तु पैतृकम्।
कामक्रोधसुराद्यूतप्रातिभाव्यकृतं विना ॥ १० ॥

---

reads याचमानं। in ७. In ९, Vulg. reads धनिनो धनम् ॥

नियुक्तः। तेन चोक्तम्। एते वणिजो ऽस्माकं पूर्वजपारंपर्येण मित्रस्थाने। तेनाहं ब्रवीमि। किं न श्रुतं भवद्भिरिति नारदवचनम्। दद्युः पैतामहे पौत्रास्तत्तुर्थान्निवर्तत इति। तेन देवधरप्रपौत्रो महीधरस्तुर्थो न ददाति। एतत्स्मार्तदुर्धरवचनमुपहस्य ...दत्तसमस्तमहाजनानुमतिः ...परिशीतसकलशास्त्रपरमार्थो भट्टः स्मार्तशेखरो नाम प्राह। हे दुर्धर भवान् स्मृतिशास्त्रवाक्यार्थविभागेषु न कुशलः। न चापि शब्दार्थव्याख्याने।...यत्पुनरिदं श्रीधरसत्कमेव धनं दशसहस्रमात्रं स्वरूपस्थितमेव तिष्ठति। तद्धि मासकलान्तरितमेव लक्षोपचारलोभाच्छ्रीधरस्योद्दालितुमिच्छसि। न लज्जसोत्सृजा स्मार्तदुर्धरस्यावसायः ॥ ६ ॥

अचाजन्माग्निहोत्रपालनमखण्डिततपःसमाचरणं चातिकष्टेन निर्वाह्यते। इयमप्येतदपि महाफलम्।...सर्वं च तद्धनिकस्यैव भवति। नर्णिकस्येति ॥ ९ ॥

...यत्कामान्धेन कृतम्। यत्पुत्रस्योपरि क्रोधान्धेन कृतम्। तथा यत्सुरापानव्यसनान्धेन कृतम्। तथा यद्द्यूतव्यसनान्धेन कृतम्। तथा यत्परस्य

पितुरेव नियोगाद्यः कुटुम्बभरणाय वा।
ऋणं वा यत्कृतं कृच्छ्रे दद्यात्पुत्रस्य तत्पिता॥ ११॥*
शिष्यान्तेवासिदासस्त्रीप्रेष्यकृकरैश्च यत्।
कुटुम्बहेतोरुत्पन्नं दातव्यं तत्कुटुम्बिना॥ १२॥*
ग्राहको यदि नष्टः स्यात्कुटुम्बे च कृतो व्ययः।
दातव्यं ज्ञातिभिस्तस्य विभक्तैरपि तद्धनम्॥ १३॥

---

११ om. A. See, however, the Comm. Instead of १३, Vulg. has the following: देयं भार्याकृतमृणं भर्त्रा पुत्रेण माढकम्। After १४, Vulg. inserts the following: व्याधितोन्मत्तवृद्धानां तथा दीर्घप्रवासिनाम्। ऋणमेवंविधं पुत्रो जीवतामपि

प्रतिभुवाख्यितेन कृतम्। एतावन्न दद्यात्। अथवा कुटुम्बभरणार्थं कृतम् अथवा क्वचिदपि प्राणान्तिककृच्छ्रे यत्कृतम्। तत्पुत्रकृतमपि पिता दद्यादित्युक्तम्॥ १०॥ ११॥

इत्यत्र न केवलमीदृशं पुत्रकृतमेव पिता दद्यात्। कुटुम्बहेतोरुत्पन्नम्... कुटुम्बिना देयम्। तत्र शिष्यो विद्यार्थी। अन्तेवासी जल्पितकालावधिवासी शिष्यः। दासो गृहजातः क्रीतो वा। स्त्री पत्नी माता वा। वैयावृत्यकरः। व्यावृत्तस्य भावो वैयावृत्त्यम्। तत्कर्तुं शीलमस्येति वैयावृत्यकरः। अन्यापारकारीत्यर्थः। एतैरपि कुटुम्बार्थे कृतमृणं कुटुम्बिना दातव्यमित्युक्तम्॥ १२॥

अत्रैतेषां नामोद्दिष्टानां मध्ये येन केनापि कुटुम्बार्थे कृतमृण...। स यदि देशान्तरं गतो रोगादिना नष्टवान्। ततो व्यवहारकस्य तद्धनं ज्ञात्यादिभिर्विभक्तैरपि दातव्यमित्युक्तम्॥ १३॥

नार्वाक्संवत्सरादिंशात्पितरि प्रोषिते सुतः।
ऋणं दद्यात्पितृव्ये वा ज्येष्ठे भ्रातर्यथापि वा॥ १४॥*
दाप्यः परर्णमेको ऽपि जीवत्स्ववियुतैः कृतम्।
प्रेतेषु न तु तत्पुत्रः परर्णं दातुमर्हति॥१५*॥
न स्त्री पतिकृतं दद्याद्दर्णं पुत्रकृतं तथा।
अभ्युपेताहृते यद्वा सह पत्या कृतं भवेत्॥१६*॥

दापयेत्॥ १५ om. A. See, however, the Comm. In १६

इत्यत्र यानि कुटुम्बव्ययकृच्छ्रकृतादीनि ऋणानि प्रेषादिभिरपि कृतानि विभक्तदायादैरपि व्यवहारकाणां निर्विकल्पं दातव्यान्येवेति। तत्कथमपि तेषु कालहरणं नास्ति। यदा पुनः... पिता वा पितव्यो वा ज्येष्ठो भ्राता वा जलवर्त्मना स्थलवर्त्मना वा दूरे देशान्तरगतो भवति। न चागच्छति जीवमानश्च श्रूयते। अस्मिन्विषये नार्वाग्संवत्सरादिंशतिमादर्षात्पितरि प्रोषिते सुतः। इत्यादिकं सार्थकम्।...दाप्यः परर्णमेको ऽपीत्यस्य श्लोकस्य यथार्थं व्याख्यानं विधिवचनविषयं चेति। उत्तरार्धं तु निषेधविषयं व्याख्यायते। प्रेतेषु तेषु सामान्यग्राहकेषु लोकान्तरीभूतेषु यथा पिता तथा तत्पुत्रो ऽपि न परर्णं दातुमर्हति। स्वकीयांशमात्रमेव ददद्विशुध्यतीत्युक्तम्॥ १४॥ १५॥

अत्र स्त्री अभ्युपेताहृत इति। स्वयं प्रतिपन्नं विना पुत्रकृतमृणं न दद्यात्। प्रतिपन्नं तु दद्यात्। यतो रिक्थमृणं ततः। अत्र या स्त्री विधवीभूता अपुत्रा च तत्र सैव यदि भर्त्रा म्रियमाणेन निरूपिता। ततः पतिकृतमृणं दद्यात्। अथवा सैव रिक्थग्राहिणी ऋणं दद्यात्प्रतिपन्नं तु दद्यादित्यर्थः। तथा सह पत्या कृतं विना पतिकृतमपि न दद्यात्। स्त्रीसहकृतं तु दद्यादित्यर्थः इत्युक्तम्॥ १६॥

दद्यादपुत्रविधवा नियुक्ता वा सुमूर्षुणा।
यो वा तद्रिक्थमादत्ते यतो रिक्थमृणं ततः॥ १७॥
न च भार्याकृतमृणं पत्युर्वापि कथं भवेत्।
आपत्कृताहते पुंसां कुटुम्बार्थो हि दुस्तरः॥ १८*॥
अन्यच्च रजकव्याधगोपशौण्डिकयोषिताम्।
नेषां तत्प्रत्यया वृत्तिः कुटुम्बं च तदाश्रयम्॥ १९*॥

Vulg. reads सह ताभ्यां. ये वा तद्रिक्थमापाद्य Vulg. ॥ १७॥ कथंचित्त्यूरापतेत् Vulg. पत्यु दापयेत् C; पत्यूरातरेत्। Vivádachintámaṇi, p. 15. कुटुम्बं च तथाश्रयम्॥ Vulg. कुटुम्बार्थो हि दुस्तरः। A. L. and Vivád. loc. cit. ॥ १८॥ Para. १९

अत्र या स्त्री विधवीभूता अपुत्रा च। तत्र यदि पत्या म्रियमाणेन निरूपिता। ततः पतिकृतमृणं दद्यात्। अथवा सैव रिक्थग्राहिणी ऋणं दद्यात्। अथवा तस्यायोग्यत्वात्। दायादा रिक्थं गृह्णन्ति। ततो य एव रिक्थं गृह्णाति। स एव ऋणं ददाति। यच्चो रिक्थं संचरति तत ऋणमपीत्युक्तम्॥ १७॥

अत्र भार्याकृतमृणं पत्युर्न संबध्यते। आपत्कृताहृत इति। पतिपुत्रदुहित्रादिकुटुम्बस्य आपदुद्धरणार्थं तु पत्नीकृतमपि ऋणं कुटुम्बपतिर्दद्यात्। यतः कुटुम्बार्थो हि दुस्तरः।..॥ १८॥

अत्र रजकः प्रसिद्धः। शौण्डिको वरटः। एतेषां रजकादीनां स्त्रीप्रत्ययमेव लोकसंव्यवहारो वर्तनं जीवनं च। कुटुम्बमपि तदीयस्त्रीसमाश्रयमेव। एतेषां स्त्रीभिः कृतमृणं कुटुम्बस्य प्रार्थकृतम्। आपत्कृतं विना। नित्यमेव रजकादयस्त्रयो विनिकल्पं दद्युरिति॥ १९॥

पुत्रिणी तु समुत्सृज्य पुत्रं स्त्री यान्यमाश्रयेत्।
तस्या द्रव्यं हरेत्सोऽन्यो निःस्वायाः पुत्र एव तु॥२०*
या तु सप्रधनैव स्त्री सापत्या चान्यमाश्रयेत्।
सो ऽस्या दद्याद्दृणं भर्तुरुत्सृजेद्वा तथैव ताम्॥२१*॥
अधनस्य ह्यपुत्रस्य मृतस्योपैति यः स्त्रियम्।

---

om. Vulg. A is faulty. See, however, the Comm. and Vivád. loc. cit. तस्या धनं हरेत्पुत्रं Vulg.; तस्या द्रव्यं हरेत्सोऽन्यो A.; तस्य ऋणं हरेत्पुत्रं Víramitrodaya, p. 356, Vyavahára mayúkha, p. 72, etc. ॥ २० ॥ Vulg. inserts two S'lokas after २१ : भार्या स्नुषा प्रस्नुषा च भार्यायाश्च प्रतिग्रहः। एतान्हरन्मृतं दायो भूमिं यस्योपजीवति॥ दारमूलाः क्रियाः सर्वा वर्णानाम-

---

अत्र या स्त्री विधवा पुत्रवती च क्रमागतस्त्रीधनवती च कामान्धा पुत्रमुत्सृज्य त्यक्त्वा अन्यं भर्तारमाश्रयेत्। स्त्रीधनस्त्रीयसहितापि तस्या यत्स्त्रीधनं तत्सो ऽन्य एव भर्ता गृह्णीयान्न पुत्राः। या पुनर्निःस्वा स्त्रीधनरहिता भर्तृधनसहितान्यं याति। तद्धनमन्यो भर्ता न लभते। तस्य पितृधनस्य पुत्रः स्वामीति॥ २०॥

अत्र या तु स्त्री विधवा बालपुत्रवती च भर्तृसत्कधनसहिता चान्यं भर्तारमाश्रयेत्। सो ऽन्य एव भर्ता तदीयपूर्वभर्तृकृतमृणं दद्यात्। प्रधनकादितदीयपरिग्रहप्रतिपादित्वात्। ... तथैवाविनाशितप्रधनकामुत्सृजन्विमुच्यति॥ २१॥

अत्र यस्य पुरुषस्य ऋणयुक्तस्य मृतस्य धनं दायादैरात्मस्थं गृहीतम्। पत्नी च निर्धना पुत्रमप्युत्सृज्य अन्यस्य गृहे प्रविष्टा पुत्रो ऽपि धनमाद-

स आभजेद्दृणं वोढुः सैव तस्य धनं यतः ॥ २२* ॥
धनस्त्रीहारिपुत्राणामृणभाग्यो धनं हरेत्।

नुपूर्वशः। यो यस्य हरते दारान्स तस्य हरते धनम्॥ See २५. In २२, Vulg. reads ऋणं वोढुः स भजते सैव तस्य धनं स्मृतम्॥ २५, and the

---

विहीनः केवलस्तिष्ठति। तदा व्यवहारकस्त्रयाणां मध्ये विधत्व कस्य धनं गृह्णातु। केन च तद्दातव्यमिति। अस्यार्थस्य निगमार्थमेतदुक्तम्। एषां मध्ये ऽपि ऋणभाग्यो धनं हरेत्। धनस्य प्राधान्यात्। धनग्राही ऋणं दद्यात्। तस्मिन्विद्यमाने नान्यः कश्चिदिति। यस्य तु सऋणस्य मृतस्य पुरुषस्य धनस्याभावान्न धनहारी कश्चिज्ज्ञातः। स्त्रिया अप्यभावान्न स्त्रीहारी कश्चिदस्ति पित्रादिधनवर्जितः पुत्रः केवलस्तिष्ठति। तदा असतोः स्त्रीहारिणोः पुत्र एव बीजसंभवसंबन्धात्पित्रादृतमृणं प्र- -ति। इति यस्य तु धनस्य हारी न कश्चिदस्ति। न पुत्रो विद्यते। पत्न्येव धनपुत्रविहीनान्यस्य गृहे प्रविष्टा। तदा धनहारिपुत्रयोरसतोरविद्यमानयोः स्त्रीहारी ऋणं दद्यादिति। त्रयाणामपि धनस्त्रीहारिपुत्राणां समुदितानामपि मध्ये येन ऋणं देयं तद्दर्शितम्। तथा। द्वयोरभावे एकैकेन येन ऋणं देयं तदपि संग्रहपाठं दर्शितम्।...यस्य पुनर्निर्धनत्वाद्धनं नास्ति। पुत्रहारी च विद्यते। तदा तयोः स्त्रीहारिपुत्रयोर्देयोर्मध्ये केन ऋणं देयमित्यत्रापि। अर्थापत्तितारतम्यापेक्षया यदि रूपयौवनसंपन्ना काममदोद्धता प्रधानाभिमता च स्त्री तस्य तदा स्त्रीहारी ऋणं दद्यात्। यतस्तदेव तस्य धनमित्युक्तमेव। अथवा सापि स्त्री कर्मकारित्वग्रासमात्रभोजना। ततः पुत्रो ऽसतोः स्त्रीधनिनोरिति न्यायात्। पुत्र एव ऋणं दद्यात्। इति विस्फुटीकृतमिदम्॥ २३॥

अयं ग्रन्थकारस्वतन्त्रः खैरिण्यो वक्ष्यति। तिस्रः पुनर्भुवः। (१२. ४६, ४९) एतयोरन्तिमोत्तमयोः खैरिणीपुनर्भ्वोः स्त्रियोर्यः स गृहीता स एव तत्पूर्व-

पुचोऽसतोः स्त्रीधनिनोः स्त्रीहारी धनिपुत्रयोः॥२३*॥
अन्तिमा स्वैरिणीनां या उत्तमा च पुनर्भुवाम्।
ऋणं तयोः पतिकृतं दद्याद्यस्ते समश्नुते॥ २४*॥
भार्या स्नुषा च भृत्या च भार्यायाश्च परिग्रहः।
एतावद्भिर्ऋणं देयं भूमिं यश्चोपजीवति॥ २५॥
[विभक्ता भ्रातरो ये स्युः पृथग्दारक्रियाधनाः।
यो ह्यपुचो मृतस्तेषां तत्पत्नी तत्समश्नुते॥]
स्त्रीकृतान्यप्रमाणानि कार्यान्याहुर्मनीषिणः।

---

bracketed portion om. Vulg. As to v. २४, see before. The bracketed verse seems a marginal gloss which has

---

पतिकृतमृणं दद्यादिति समुदायार्थः। विशेषार्थमयम्। अत्र उत्तमशब्दः सर्वसाधारणः। एतासां सप्तानामपि मध्ये यैव काचिद्भाग्यसौभाग्यगुणैरुत्तमा। तस्या एव यद्गीता तत्पतिकृतमृणं दद्यान्न पुत्र इति विशेषनियमात्॥ २४॥

अत्र भार्यास्नुषादीनामेतेषां नामोद्दिष्टानां मध्ये येनैव तत्कुटुम्बार्थे कृतमृणं तेनैव देयम्। अत्याख्यातन्यादोषसंभवो नास्ति। अयं प्रथमः पक्षः। द्वितीयः पुनरयम्। यदि तेषां मध्ये येनैव कुटुम्बार्थे यदुद्धरणार्थे कृतमृणं तद्भृतयतिना दायादैर्वा दातव्यमिति। अथवा एतेषां मध्ये य एव कश्चित्तत्कुटुम्बभूमिमुपजीवति। स एव कृतमृणं प्रयच्छत्येष तृतीयः पक्ष इति॥ २४॥

इति ऋणादाने देयादिभेदः॥ २५॥

पत्नीदुहितृवधप्रभृतिसर्वस्त्रीकृतानि सर्वाण्यपि कार्याणि अप्रमाणानि।

विशेषतो गृहक्षेत्रदानाधमनविक्रयाः ॥ २६ ॥
एतान्येव प्रमाणानि भर्ता यद्यनुमन्यते ।
पुत्रः पत्युरभावे च राजा च पतिपुत्रयोः ॥ २७ ॥
भर्त्रा प्रीतेन यद्दत्तं स्त्रियै तस्मिन्मृते ऽपि तत् ।
सा यथाकाममश्नीयाद्दद्याद्वा स्थावराद्ऋते ॥ २८ ॥*
तथा दासकृतं कार्यमकृतं परिचक्षते ।
अन्यच्च स्वामिसंदेशान्न दासः प्रभुरात्मनः ॥ २९* ॥

---

been inserted in the text by a copyist. कार्यारूढरनादि। Vulg. ॥ २६ ॥ Vulg. inserts the following after २६: नाधिकारो भवेत् स्त्रीणां दानविक्रयकर्मसु । यावज्जीवमाना स्यात्ता-वद्भोगस्य सा प्रभुः ॥ In २७, Vulg. reads एतान्यपि...पुत्रः पत्युर-भावे वा राजा वा. २९ a om. Vulg. After २९, Vulg. inserts the following: तथाहितमविज्ञेयं क्षेत्रादिकमनाहितम् । In ३०,

---

अतस्त्वाभिः कृतान्यप्यकृतानीव ज्ञेयानि। विशेषतो गृहक्षेत्रदानविक्रयाः। प्रमाणकृतानि बलवन्तीत्यर्थः ॥ २६ ॥

...स च यद्यनुमन्यते । ततः कृतान्यपि सर्वकार्याणि प्रमाणानि । पत्युर-भावे पुत्रो वा यद्यनुमन्यते । पतिपुत्रयोरभावे राजा वा यद्यनुमन्यत इति ॥ २७ ॥

अत्र यत्किमपि भर्त्रा परितुष्टेन दत्तम् । तच्च स्त्रियं यथाकाममश्नीया-द्दद्याद्वा गृहक्षेत्रादिस्थावरवर्जितमिति ॥ २८ ॥

यथा स्त्रीकृतं तदा दासकृतमपि कार्यमकृतमेव परिचक्षते ब्रुवते गुरवः । यदि पुनः स एव स्वामिसमादेशात्करोति । ततः सर्वं तत्कृतमपि प्रमाण-मेवेति ॥ २९ ॥

पुत्रेणापि कृतं कार्यं यत्स्याद्च्छन्दतः पितुः।
तदप्यकृतमेवाहुर्दासः पुत्रश्च तत्समौ ॥३०॥
अप्राप्तव्यवहाश्चेत् स्वतन्त्रो ऽपि हि नर्णभाक्।
स्वातन्त्र्यं हि स्मृतं ज्येष्ठे ज्यैष्ठ्यं गुणवयः कृतम् ॥३१॥*
वयः स्वतन्त्रा लोके ऽस्मिन्राजाचार्यस्तथैव च।
प्रतिवर्णं च सर्वेषां वर्णानां स्वे गृहे गृही ॥३२॥*

..

The correctness and authenticity of the reading preserved in a is proved by the quotations in the Mitâksharâ and other Commentaries. स्वतन्त्रो Vulg. ॥३१॥

पितुरसंमतात्पुत्रेणापि यत्कृतं कार्यं तदप्यकृतमेव द्रष्टव्यम्। यतो यथा दास अस्वतन्त्रस्तथा पुत्रो ऽपि पितरि जीवति। अविभक्तभाग अस्वतन्त्र इति ॥ ३० ॥

अत्र किल पितरि मृते पुत्रः स्वतन्त्रः स्यात्। स च ऋणभागपि संभवति। तन्निषेधार्थमाह। प्राप्तव्यवहारो यावत्योगक्ष इत्यर्थः। तावत्स्वतन्त्रो ऽपि अक्षमत्वादृणभाग संभवति। स्वतन्त्रत्वं ज्येष्ठे भवति। ज्येष्ठत्वं गुणैर्वयसा च कृतं भवतीति ॥ ३१ ॥

अस्मिन् लोके एते यथोक्तास्त्रयो ऽपि स्वतन्त्रा उत्तराधरविशेषापेक्षया। तद्यथा। राजा स्वतन्त्र उत्तरगृहनिरपेक्षत्वात्। प्रजावरत्वापेक्षया। आचार्यो ऽपि शिष्याधरापेक्षया। तथा सर्वेषां वर्णानामपि स्वकीये स्वकीये गृहे गृही अधरपरिग्रहापेक्षया स्वतन्त्र इत्युक्तम् ॥ ३२ ॥

अस्वतन्त्राः प्रजाः सर्वाः स्वतन्त्रः पृथिवीपतिः।
अस्वतन्त्रः स्मृतः शिष्य आचार्ये तु स्वतन्त्रता ॥३३॥*
अस्वतन्त्राः स्त्रियः पुत्रा दासादिश्च परिग्रहः।
स्वतन्त्रस्तच तु गृही यस्य यत्स्यात्क्रमागतम् ॥३४॥*
गर्भस्थसदृशो ज्ञेय अष्टमाद्वत्सराच्छिशुः।
बाल आ षोड़शाद्वर्षात्पोगण्ड इति शस्यते ॥३५॥*
परतो व्यवहारज्ञः स्वतन्त्रः पितरौ विना।
जीवतोरस्वतन्त्रः स्याज्जरयापि समन्वितः ॥३६॥*
तयोरपि पिता श्रेयान्बीजप्राधान्यदर्शनात्।
अभावे बीजिनो माता तदभावे तु पूर्वजः ॥३७॥*

दासादिश्च परिग्रहः। Vulg. ॥ ३४ ॥ श्रीमान् Vulg. ॥ ३७ ॥ नित्यशः।

अत्र श्लोकद्वये ऽपीतरेतरापेक्षया स्वतन्त्रत्वमस्वतन्त्रत्वं च प्रदर्शितमिति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

कार्यकारणयोग्यत्वापेक्षया एतदुच्यते। अष्टमात्संवत्सरादर्वाक्। गर्भस्थसदृशः प्रौचाद्यत्तमः। अष्टमात्परतः प्रौचाध्ययनत्तमः। बाल इत्युच्यते। पोगण्डश्च व्यवहारत्वात्तमः। आ षोडशाद्वत्सरादिति ॥ ३५ ॥

तावत्पुत्रो ऽपि वृद्धत्वमपि प्राप्त अविभक्तभाग अस्वतन्त्र एवेति ॥ ३६ ॥

तयोरपि मातापित्रोः पिता श्रेयान्। बीजप्राधान्यात्। बीजिन अभावे माता मातुरभावे तत्पूर्वजः श्रेयान्। उत्तरोत्तरापेक्षया चाधरस्यास्वतन्त्रत्वं तदनुदर्शितम् ॥ ३७ ॥

स्वतन्त्राः सर्व एवैते परतन्त्रेषु सर्वदा।
अनुशिष्टौ विसर्गे च विक्रये चेश्वरा मताः ॥३८॥*
यद्बालः कुरुते कार्यमस्वतन्त्रस्तथैव च।
अकृतं तदिति प्राहुर्धर्मशास्त्रविदो जनाः ॥३९॥*
स्वतन्त्रोऽपि हि यत्कार्यं कुर्यादप्रकृतिं गतः।
अकृतं तदपि प्राहुरस्वातन्त्र्यस्य हेतुतः ॥४०॥*
कामक्रोधाभिभूतार्तभयव्यसनपीड़िताः।
रागद्वेषपरीताश्च ज्ञेयास्त्वप्रकृतिं गताः ॥४१॥*

Vulg. ॥ ३८ ॥ शास्त्रे शास्त्रविदो जनाः Vulg. ॥ ३९ ॥ अस्वतन्त्रः स हेतुकः A. See, however, Raghun. Vyavahárattattva p. 63. ॥ ४० ॥ कामक्रोधाभियुक्तार्त॰ Vulg. See Raghun. ibid. ॥ ४१ ॥

एते पश्चादुक्ताः स्वतन्त्रा राजाचार्यगृहपतयः। ते सर्वेऽपि स्वकीयस्वकीयपरतन्त्रेष्वेव सर्वदा। तद्यथा। राजा स्वतन्त्रः प्रजासु। परतन्त्रेष्वेतेषु स्वतन्त्रता अनुशिष्टौ आकोटने ताडने। विसर्गे परित्यागे विक्रयमपि यावदीश्वराः प्रभव इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

अत्र स्वतन्त्रोऽपि बालः शिशुर्यत्कार्यं कुरुते। तथा प्रौढोऽपि दासादिरस्वतन्त्रो यत्करुते। तत्कृतमपि अकृतमाहुर्धर्मशास्त्रज्ञा इति ॥ ३९ ॥

अत्र किल पितुः परीक्ष्ये ज्येष्ठपुत्रकार्यकरणे प्रमाणम्। यावत्तत्राप्ययं हेतुरप्रमाणो दृष्टः। यदसावप्रकृतिं गतः कुर्यात्तत्कृतमप्यकृतमाहुः। अप्रकृतिं गत इति। भूतगृहीतो वा द्यूतादिव्यसनगृहीतो वा स्वभावप्रकृतिं परित्यक्तः। अनेन हेतुना स्वतन्त्रोऽप्यस्वतन्त्रः। स हेतुकः। तेनापि दानाधमनविक्रयादि कार्यं कृतमप्यकृतमेव द्रष्टव्यमिति ॥ ४० ॥

अप्रकृतिंगतलक्षणमिदमुक्तं सप्ताकारमिति ॥ ४१ ॥

कुले ज्येष्ठस्तथा श्रेष्ठः प्रकृतिस्थश्च यो भवेत् ।
तत्कृतं तु कृतं प्राहुर्नास्वतन्त्रकृतं कृतम् ॥४२॥
धनमूलाः क्रियाः सर्वा यत्नस्तत्साधने मतः ।
रक्षणं वर्धनं भोग इति तस्य विधिः क्रमात् ॥४३॥
तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं शुक्लं शबलमेव च ।
कृष्णं च तस्य विज्ञेयः प्रभेदः सप्तधा पृथक् ॥४४॥
श्रुतशौर्यतपःकन्याशिष्ययाज्यान्वयागतम् ।

तत्कृतं स्यात्कृतं कार्यं Vulg. ॥ ४२ ॥ तत्साधने स्मृतः Vulg. ॥ ४३ ॥ शुद्धं Vulg. ॥ ४४ ॥ शुद्धमुदयो ऽप्यस्य तद्विधः Vulg. ॥ ४५ ॥ पार्श्विकं

अत्र श्लोके समस्तकृताकृत्योपसंहार उक्तः । यः कुले ज्येष्ठो वयसा गुणैश्च । तथा श्रेष्ठः संव्यवहारप्रतिष्ठायुक्तः । प्रकृतिस्थश्च अविप्लुतचित्तः पुरुषो यो भवेत् । तत्कृतं तु कृतं ज्ञेयम् ।...इति ऋणादाने कृताकृतभेदो द्वितीयः ॥ ४२ ॥

धर्मार्थकामक्रियाः सर्वा अपि धनमूलाः । यतस्तत्साधन उद्यमः कर्तव्यः । तत्साधनोपायश्च त्रिविध उक्तः । प्रथमं रक्षणं द्विपदचतुष्पदादिभ्यः । ततश्च वर्धनं कृषिकलान्तरवाणिज्यादिभिः । तदनन्तरं भोगः । ऐहिकामुष्मिकसुखार्थेनेति । धनभेदाधिकारः श्लोकसंबन्धः ॥ ४३ ॥

धनमेकं शुक्लमुच्यते । द्वितीयं शबलं तृतीयं कृष्णमित्येवं तावत्त्रिविधमिदम् । पुनश्च एषमिति । एकैकं सप्तसप्तभेदभिन्नं भवतीति ॥ ४४ ॥

तत्र श्रुतागतं विद्वत्ताप्राप्तम् । शौर्यागतं पुरुषकारप्राप्तम् । तपसागतं यमनियमकाम्याकाम्यकर्मयथोक्तविधानुष्ठानपात्रताप्राप्तम् । कन्यागतं कन्याविवाहनिमित्तप्राप्तम् । तथा याज्यप्राप्तम् । तथान्वयागतम् । पूर्वज-

धनं सप्तविधं शुक्लमुद्योगस्तस्य तद्विधः ॥४५॥*
कुसीदकृषिवाणिज्यशुल्कशिल्पानुवृत्तिभिः।
कृतोपकारादानं च शबलं समुदाहृतम् ॥४६॥*
उत्कोचद्यूतदौत्यार्तप्रतिरूपकसाहसैः।
व्याजेनोपार्जितं यच्च कृष्णं हि तदुदाहृतम् ॥४७॥*
तेन क्रयो विक्रयश्च दानं ग्रहणमेव च।
विविधाश्च प्रवर्तन्ते क्रियाः संभोग एव च ॥४८॥

द्यूतचौर्यार्तिप्रातिरूपिकसाहसैः। Vulg. ॥ ४६ ॥ प्रेत्य चेह परत्र च ॥

कुलक्रमप्राप्तम्। एवं सप्तस्थानागतं धनं शुक्लमित्युच्यते। उद्योगोऽप्यस्य तथाविध इति। वियोगफलप्राप्तिस्तस्य श्रेयस्कारिणी शुद्धैव इत्या ॥४५॥

तत्र कुसीदं वृद्धिप्रायः। कृषिः कर्षणम्। वाणिज्यं भाण्डकविक्रयः। शुल्कं कन्यासंप्रदाने धर्म्यं चाधर्म्यं च। शिल्पमालेख्यादिविज्ञानम्। अनुवृत्तिः सेवाराधनम्। कृतोपकारः प्रत्युपकारः। तैः सप्तभिः प्रकारैर्ब्राह्मणस्य धनं यद्भवति। तच्छबलमित्युच्यते। मध्यममित्यर्थः ॥ ४६ ॥

तत्रोत्कोचो लञ्चोपचारः। द्यूतमक्षादिक्रीडा। दौत्यं दूतकर्म। आर्तः कस्मिंश्चिद्रोगार्तो व्यसनी। तथा प्रतिरूपकं सुवर्णरजतादीनां कूटप्रतिप्रज्ञाविकरणम्। साहसं चौर्यादि। व्याजं छलम्। एतैः सप्तभिः प्रकारैर्धनं यदुपार्जितं भवति तत्कृष्णमित्युच्यते। अधममित्यर्थः। एवं शुक्लशबलकृष्णसंज्ञाभिस्त्रिविधं धनमेकैकशश्च सप्तप्रकारमप्यभिहितम् ॥ ४७ ॥

अत्र जगत्यपि क्वचित्कीटशेनापि तेन त्रिविधेन एकविंशतिभेदभिन्नेन क्रयो विक्रयश्च दानं ग्रहणं च विविधाश्च कर्मक्रियाः प्रवर्तन्ते। विविधसंभोगाश्चेति ॥ ४८ ॥

यथाविधेन द्रव्येण यत्किञ्चित्कुरुते नरः ।
तथाविधमवाप्नोति स फलं प्रेत्य चेह च ॥४९॥
तत्पुनर्द्वादशविधं प्रतिवर्णाश्रयान्स्मृतम् ।
साधारणं स्वात्त्रिविधं शेषं नवविधं विदुः ॥५०॥
क्रमागतं प्रीतिदायः प्राप्तं च सह भार्यया ।
अविशेषेण वर्णानां सर्वेषां त्रिविधं शुभम् ॥५१॥
वैशेषिकं धनं ज्ञेयं ब्राह्मणस्य शुभं त्रिधा ।
प्रतिग्रहेण यल्लब्धं याज्यतः शिष्यतस्तथा ॥५२॥
त्रिविधं क्षत्रियस्यापि शुद्धं वैशेषिकं धनम् ।
कराद्युद्भोपलब्धं च दण्डाच्च व्यवहारतः ॥५३॥
वैशेषिकं धनं ज्ञेयं वैश्यस्यापि त्रिधा शुभम् ।
कृषिगोरक्षवाणिज्यैः शूद्रस्यैषामनुग्रहात् ॥५४॥

B. β. ॥ ४९ ॥ ५० om. A. See the Comm. धनम् for शुभम् Vulg. ॥ ५१ ॥ ब्राह्मणस्य त्रिलक्षणम् Vulg. ॥ ५२ ॥ प्राङ्वैशेषिकं धनम् । युद्धोपलब्धं कारश्च [कार्याच्च] दण्डश्च व्यवहारतः Vulg. ॥ ५३ ॥

एते शुक्लशबलकृष्णा भेदा धनस्यैतदर्थं दर्शिताः । येनैतेषां विनियोग इहलोकपरलोकफलानां त्रयाणामपि वर्णानां यच्छुभं तत्सर्ववर्णसाधारणं त्रिविधं भवति ॥ ४९ ॥

वर्णे वर्णे विशेषशुभत्रिविधधनशेषं नवविधं भवति । एवमेव द्वादशविधमपि शुद्धधनं निगमव्याख्यातैः श्लोकैरिदानीमुच्यते ॥ ५० ॥

एतत्सर्ववर्णसमानं त्रिविधं शुद्धधनम् ॥ ५१ ॥

निजनिजवर्णवृत्तिविहितो धनागमो धर्म्यो भवति । विपर्ययात्त्वन्योन्य-

सर्वेषामेव वर्णानामेष धर्म्यो धनागमः।
विपर्ययाद्धर्म्यः स्यान्न चेदापन्नरीयसी ॥५५॥
आपत्त्वनन्तरा वृत्तिर्ब्राह्मणस्य विधीयते।
वैश्यवृत्तिस्ततश्चोक्ता न जघन्या कथंचन ॥५६॥
न कथंचन कुर्वीत ब्राह्मणः कर्म वार्षलम्।
वृषलः कर्म न ब्राह्मं पतनीये हि ते तयोः ॥५७॥
उत्कृष्टं चापकृष्टं च तयोः कर्म न विद्यते।

वैश्यस्यापि चिलक्षणम्।...शूद्रस्यैभ्यस्त्वनुग्रहात्॥ Vulg.॥ ५४॥ उत्कृष्टं वापकृष्टं वा Vulg.॥ ५८॥ क्षत्रवृत्त्याश्रिते जने। A॥ ५९॥

वर्णवृत्तिसमाचरणादधर्म्यः स्यात्। इति ऋणादाने बऊप्रकारधनभेदस्तृतीयः। इदानीमापद्ब्राह्मणविधिरुच्यते॥ ५२॥ ५३॥ ५४॥ ५५॥

ब्राह्मणस्य आपत्सु स्वकीयवृत्त्या कुटुम्बवर्तनपीडासु अनन्तरवृत्तिरविरुद्धा। क्षत्रियवृत्तिरित्यर्थः। तथा अवृच्छ्या कुटुम्बावर्तनपीडासु वृत्त्यसंभवे ततो वैश्यवृत्तिरुक्ता। न जघन्या कथमपि शूद्रवृत्तिर्न तस्येति॥ ५६॥

वृषलशब्देन शूद्र उच्यते। तस्य कर्म सर्वान्नित्वं सर्वविक्रयत्वं च। एतद्वार्षलं कर्म ब्राह्मणः कथमपि आपद्गतोऽपि न कुर्यात्। तथा ब्राह्मणस्य यत्कर्म शूद्रः सन्यज्ञोपवीतवेदाध्ययनव्याहृतिहोमादि न कथं च न कुर्वीत। पतनीये हि ते तयोः। इतरेतरविरुद्धकर्मणा। तयोर्ब्राह्मणवृषलयोः। पतनीये भवत इत्यर्थः॥ ५७॥

शूद्रस्य ब्राह्ममुत्कृष्टं ब्राह्मणस्य शूद्रकर्मापकृष्टम्। तत एव तयोस्ते

मध्यमे कर्मणी हित्वा सर्वसाधारणे हि ते ॥५८॥*
आपदं ब्राह्मणस्तीर्त्वा क्षत्रवृत्त्यर्जितैर्धनैः।
उत्सृजेत् क्षत्रवृत्तिं तां कृत्वा पावनमात्मनः ॥५९॥
तस्यामेव तु यो वृत्तौ ब्राह्मणो रमते सदा।
काण्डपृष्ठश्च्युतो मार्गादपाङ्क्तेयः प्रकीर्तितः ॥६०॥
वैश्यवृत्त्या चाविक्रेयं ब्राह्मणस्य पयो दधि।
घृतं मधु मधूच्छिष्टं लाक्षाक्षाररसासवाः ॥६१॥
मांसौदनतिलक्षौमसोमपुष्पफलोपलाः।
मनुष्यविषशस्त्राम्बुलवणापूपवीरुधः ॥६२॥
चेलकौशेयचर्मास्थिकृतपैकशफा मृदः।
उदश्वित्केशपिण्याकशाकाद्यौषधयस्तथा ॥६३॥

ग्राकान्यौषधयस्तथा ॥ Vulg. ॥ ६३ ॥

कर्मणी निषिद्धे। ये तु मध्यमे दे कर्मणी क्षत्रवृत्तिर्वैश्यवृत्तिश्च। एते ब्राह्मणस्यापि क्वचिदापत्काले विहिते। शूद्रस्यापि क्वचिदधिकस्यापत्काले विहिते इति ॥ ५८ ॥

यदा चापदा ब्राह्मणः क्षत्रियवृत्तिं कारितः। तामापदं तीर्त्वा तां क्षत्रियवृत्तिमुत्सृजेत्। कृत्वा पावनमात्मनः। ब्राह्मणेषु प्रसह्य प्रायश्चित्तं भवतीत्यर्थः ॥ ५९ ॥

यः पुनस्तत्रैव रतिं बध्नाति। स ब्राह्मणः काण्डपृष्ठ इति। स्वर्गाच्यवते ऽसौ पिटश्राद्धकर्मादिष्वपाङ्क्तेयः प्रकीर्तितः ॥ ६० ॥

ब्राह्मणस्य तु विक्रेयं शुष्कं दारु तृणानि च।
गन्धद्रव्यैरकावेचतूलमूलकुशादृते ॥६४॥
स्वयं शीर्णं च विदलं फलानां बदिरेङ्गुदे।
रज्जुः कार्पासिकं सूत्रं तच्चेद्विकृतं भवेत् ॥६५॥
अशक्तौ भेषजस्यार्थे यज्ञहेतोस्तथैव च।
यद्यवश्यं तु विक्रेयास्तिला धान्येन तत्समाः ॥६६॥
अविक्रेयाणि विक्रीणन्ब्राह्मणः प्रच्युतः पथः।

ब्राह्मणस्य त्वविक्रेयं β ॥ ६४ यज्ञार्थे ऽपि तथैव च Vulg. ॥ ६६ ॥ विक्रीणानस्त्वविक्रेयं Vulg. ॥ ६७ ॥ Vulg. begins a new

---

अत्र प्रसिद्धानि प्रतीतानि। मधूच्छिष्टं...मदनं च तदुच्यते। क्षारा गुडाद्याः। रसा घृततैलाद्याः। आसवः सुरा। ओदनः कूरः। क्षौमं तन्तुमयम्। सोमो यज्ञद्रव्यम्। उपलाः पाषाणाः। मनुष्याः पुरुषाः। अम्बु पानीयम्। आपूपाः पक्वान्नम्। वीरुधो गुल्मलतादयः। कौशेयं पट्टसूत्रम्। कृतघ्नमूर्णासंभूतम्। एकशफा एकसंततखुरा अश्वसमाः। उदश्वित्तक्रम्। केशाश्चमरादयः। पिण्याकः खलः। शाकानि आदौषधयः। एतद्ब्राह्मणस्याविक्रेयम्। श्लोकत्रयेोद्दिष्टमिति ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

ब्राह्मणस्य तु वैश्यवृत्तावपि वर्तमानस्य शुष्कदारुणि तृणानि च शुष्काणि विक्रेयाणि। तत्र गन्धद्रव्यमुशीरबालकमुस्ताद्यम्।...॥ ६४ ॥

अत्र स्वयं शीर्णं च यदन्यदपि फलं किंचित्पतितं भवति। तथा विदलं मुद्गमाषाटकीवल्लाद्यम्। फलानां मध्ये बदिराणीङ्गुदानि च।...तथा यच्च कार्पासेोद्भवं सूत्रं तद्यद्यविकृतं रक्तं न भवेत्। एतानि ब्राह्मणस्य विक्रेयाणीति ॥ ६५ ॥

अत्र तिला यद्यान्यद्वान्यं विक्रेयम्। तथा ते ऽपि तिला धान्यसमा एव

मार्गे पुनरवस्थाप्यो राज्ञा दण्डेन भूयसा ॥६७॥
प्रमाणानि प्रमाणस्थैः परिकल्प्यानि यत्नतः ।
सीदन्ति हि प्रमेयाणि प्रमाणैरव्यवस्थितैः ॥६८॥*
लिखितं साक्षिणो भुक्तिः प्रमाणं त्रिविधं स्मृतम् ।
धनस्वीकरणे येन धनी धनमवाप्नुयात् ॥६९॥
नाकरिष्यद्यदि स्रष्टा लिखितं चक्षुरुत्तमम् ।
तत्रेयमस्य लोकस्य नाभविष्यच्छुभा गतिः ॥७०॥

Chapter here. प्रमाणज्ञैः L. परिपाल्यानि यत्नतः । सीदन्ति हि प्रमाणानि Vulg. पुरुषस्यापराधतः ॥ L. ॥ ६८ ॥ धनस्वीकरणं Vulg. ॥ ६९ ॥ ७०—७४ -om. Vulg. ततोऽयं यस्य लोकस्य A.

यज्ञार्थमभ्यनुज्ञाताः । अथवा अग्नौ अपाटवे भेषजार्थं वेति ॥ ६६ ॥

अत्र यानि अविक्रेयाणि निर्दिष्टानि तानि विक्रीणन्ब्राह्मणो मार्गच्युतो भवति । स च राज्ञा पुनरपि मार्गे संस्थापनीयः । महता दण्डेनेति । इति ऋणादाने आपद्ब्राह्मणवृत्तिस्चतुर्थः ॥ ६७ ॥

अत्र यत्किमपि प्रमेयं वस्तु प्रकर्षेण मेयं प्रमेयं तत्त्वतो ज्ञेयमित्यर्थः । तत्सर्वं प्रमाणैः परिच्छिन्नं स्फुटीभवति । यथा गणितं संख्यया । मेयं मापनेन ।...तथात्रापि द्वाविंशच्छतभेदोपलक्षिते । अष्टादशपदव्यवहारः प्रमेयभूतो लिखितसाक्षिभुक्तिदिव्यप्रमाणैः परिच्छिन्नं स्फुटं भवति । अतो मतानि प्रमाणानि प्रमाणस्थैः पुरुषैः साधुन्यपतिसभ्यादिभिर्यत्नतः परिकल्प्यानि । यतः प्रमाणैर्व्यवस्थापरिभ्रष्टैः सद्भिर्यानि प्रमेयाणि संदिग्धीकर्तुमभिप्रेतानि । तानि सीदन्ति सिद्धिं न प्राप्नुवन्तीत्यतः प्रमाणरक्षणे यत्न उपन्यस्त इति ॥ ६८ ॥

तत्र तावल्लिखितप्रशंसा ॥ ७० ॥

देशकालफलद्रव्यप्रमाणावधिनिश्चये।
सर्वसंदेहविच्छेदि लिखितं चक्षुरुत्तमम् ॥७१॥
गृहीत्वापि स्थले द्रव्यं योऽपह्नवितुमिच्छति।
स्थापितः साक्षिभिर्मार्गे स दुःसाध्योऽपि साध्यते॥७२॥
लिखितं स्याद्दुच्छिद्रं साक्षिणो नाजरामराः।
भुक्तिरुत्वनर्थसंबद्धा संततैवार्थसाधकी ॥७३॥
तदेतत्त्रिविधं ज्ञेयं प्रमाणाय न साधितम्।
संदेहमागतमपि धनी धनमवाप्नुयात् ॥७४॥
लिखितं बलवन्नित्यं जीवितश्चैव साक्षिणः।
कालातिहरणाद्भुक्तिरिति शास्त्रविनिश्चयः ॥७५

॥ ७० ॥ गृहीत्वापि श्लोके A. ॥ ७२ ॥ इति शास्त्रेषु निश्चयः ॥ Vulg. ॥ ७५ ॥ भुक्तिरुत्वाभ्यां Vulg. ॥ ७६ ॥ मोहादुपेक्षते। प्रत्यक्षं Vulg.

अथ साक्षिप्रशंसा ॥ ७२ ॥

अथ भुक्तिप्रशंसा ॥ ७३ ॥

अत्र बलाबलप्रमाणं निरूपयन्नेतदुक्तम्। यदेतल्लिखितं नाम तत्प्रयत्नरक्षितं सन्नृतेष्वपि धनिकर्णिकसाक्षिषु पुत्रपौत्रप्रपौत्रसंततिसंबध्यमानद्रव्यस्वोभयपक्षसंभावितसंव्यवहारस्य प्रतिष्ठाप्रविष्टं द्रव्यप्रमाणसंदेहविच्छेदकारकं भवति। साक्षिणस्तु जीवन्त एव प्रमाणमिति। जीवतां चैतदपेक्षया लिखितं बलवन्नित्यमित्युक्तम्। यदा पुनः कालातिहरणं भवति। तदा चतुर्थपञ्चमपुरुषोपरिष्टादपि अपरिमितकालादपि संततभुक्त्यैव धनी धनमवाप्नुयात्। इति शास्त्रस्य निश्चयः। एतत्प्रमाणबलाबलमुक्तम् ॥ ७५ ॥

त्रिविधस्यास्य दृष्टस्य प्रमाणस्य यथाक्रमम्।
पूर्वं पूर्वं गुरु ज्ञेयं भुक्तिस्तेभ्यो गरीयसी ॥७६॥
विद्यमाने ऽपि लिखिते जीवत्स्वपि हि साक्षिषु।
विशेषतः स्थावराणां यन्न भुक्तं न तत् स्थिरम्॥७७॥*
भुज्यमानान्परैरर्थान्यः स्वान्मौर्ख्यादुपेक्षते।

॥ ७८ ॥ Vulg. inserts the following verse after ७६ उपेक्षां

तत्र पूर्वस्य पूर्वस्य गुरुत्वे निर्दिष्टे लिखितप्रमाणस्यैवाधिक्यमुपपद्यते। उत्तरोत्तरं तु भुक्तेर्मान्द्यगौरवव्याख्यानमागच्छति। पुनस्साक्षिण्येव श्लोकचतुर्थपादे ऽभिहितम्। भुक्तिस्तेभ्यो गरीयसीति। भुक्तेरेवातिगौरवमादितम्। तत्कथमेतद्योजनीयम्। अत्रोच्यते। स्थावरविषये निरागमाया दुर्बलत्वं दृढम्। यथोक्तमत्रैव। संभोगो दृश्यते यत्र न दृश्येतागमः क्वचित्। क्वागमः कारणं तत्र न भोगस्तत्र कारणम्। एवमनागमाया भुक्तेर्दुर्बलत्वमात्रं प्रतिष्ठते। तस्याः पूर्वं प्रमाणं साक्षिण उक्ताः। ते च यदि स्थावरस्यागमप्रतिष्ठाकारिणो भवन्ति। ततो भुक्तिः प्रतिष्ठते। नान्यथा। एवं भुक्तेः पूर्वसाक्षिप्रमाणस्य गुरुत्वमापन्नम्। ततस्त्वागमद्वारेणैव साक्षिभ्यो लिखितं श्रेय इति। एवं चागमप्रतिष्ठिता सती भुक्तिस्तेभ्यः साक्षिलिखितदिव्येभ्यो गरीयसीति योजितमिदम्॥ ७६ ॥

अत्र तु साक्षिलिखितयोरपि प्रमाणयोर्भुक्तिप्रमाणं विना दुर्बलत्वमुपदर्शितम्।...एकैकं प्रमाणमप्यप्रमाणम्। यदुभयप्रमाणसंपन्नं वस्तु तदविचलं प्रमाणमिति।...॥ ७७ ॥

स्वकीयानर्थान्द्विपदचतुष्पदस्थावरादिकान्प्रीतिसमर्पितबलात्कारग्रहीतशून्याक्रान्तादिप्रपञ्चैः परैर्भुज्यमानानुपेक्षते। तस्य जीवतो ऽपि चिरकाला-

समक्षं जीवतो ऽप्यस्य तान्भुक्तिः कुरुते वशे ॥७८॥*
यत्किंचिद्दश वर्षाणि संनिधौ प्रेक्षते धनी ।
भुज्यमानं परैस्तूष्णीं न स तल्लब्धुमर्हति ॥७९॥*
अजड़श्चेदपोगण्डो विषये चास्य भुज्यते ।
भग्नं तद्व्यवहारेण भोक्ता तद्धनमर्हति ॥८०॥*
आधिः सीमा बालधनं निक्षेपोपनिधी स्त्रियः ।

..

कुर्वतस्तस्य तूष्णीं भूतस्य तिष्ठतः । काले ऽभिपन्ने पूर्वोक्तो व्यवहारो न सिध्यति ॥ भक्तं A. ॥ ८० ॥ नोपभोगेन जीर्यते ॥ Vulg. ॥ ८१ ॥ न संभोग

तिक्रान्ता भुक्तिस्तान्यराज्यामेव वशीकुरुते । प्रत्यक्षं प्रापयति । किं पुनर्भर्तः स्येति ॥ ७८ ॥

यदि पुनर्दशकालबलापेक्षया तं स्वार्थं प्राप्तुं न क्षमः । प्रतिवचः प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रतिवर्षं च करोति । ततः कालान्तरे ऽपि तत्तस्य न प्रणश्यति । व्यवहार उत्तरं लभत इत्यर्थः ॥ ७९ ॥

यदि जडो न भवति । दीर्घतीव्रामयग्रस्तमूकान्धबधिरो ऽपि वा । यदि चापोगण्डबालः । प्रत्यक्षतो ऽस्य सक्तं स्थावरादिक...वंश्यापरेण तु भुज्यते । ततो ऽर्थप्रतिष्ठितं द्रव्यव्यवहारेण तद्भुक्तं यो भोक्ता स एव तद्धनमर्हतीति ॥ ८० ॥

यत्किंचिदधिक्षेतं वस्तु तत्सुचिरेण कालेनापि तेन द्रव्येण लभते । न भोगेन प्रणश्यति । तथा परसीमा चिराक्रान्तापि स्वस्यभूते देशे पुनर्लभ्यते न प्रणश्यति । तथा मातापित्रोः परोक्षं येन सधनो बालः परिगृहीतस्तद्बालधनं चिरभोगेनापि न प्रणश्यति । तथा निक्षेपो न्यास उपनिधिर्निक्षेपमध्य अन्तर्हितसारद्रव्यम् । तथा स्त्री निक्षेपभूता या भुक्ता । तथा

राजस्वं श्रोत्रियद्रव्यं न भोगेन प्रणश्यति ॥८१॥*
प्रत्यक्षपरिभोगात्तु स्वामिनो दशवार्षिकाः समाः ।
आध्यादीन्यपि जीर्यन्ते स्त्रीनरेन्द्रधनादृते ॥८२॥
स्त्रीधनं च नरेन्द्राणां न कथंचन जीर्यते ।
अनागमं भुज्यमानं वत्सराणां शतैरपि ॥८३॥*
संभोगो दृश्यते यत्र न दृश्येतागमः क्वचित् ।
आगमः कारणं तत्र न भोगस्तत्र कारणम् ॥८४॥
आगमेन विशुद्धेन भोगो याति प्रमाणताम् ।
अविशुद्धागमो भोगः प्रामाण्यं नैव गच्छति ॥८५॥*
भोगं केवलतो यस्तु कीर्तयेन्नागमं क्वचित् ।
भोगच्छलापदेशेन स विज्ञेयस्तु तस्करः ॥८६॥*
अनागमं तु यो भुंक्ते वर्षाण्यब्दशतान्यपि ।
चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेत्पृथिवीपतिः ॥८७॥*

इति स्थितिः ॥ Vulg. ॥ ८१ ॥ न तद्धुक्तं परं नयेत् ॥ Vulg. ॥ ८८ ॥

राजस्वशब्देन भूमिरुक्ता श्रोत्रियस्वशब्देन गावोऽभिहिताः । एतेषु सविशेषेष्वासाश्चिरकालाविक्रमेऽपि न नश्यन्तीति ॥ ८१ ॥

आध्यादीनां यः स्वामी तस्य प्रत्यक्षं...दशवार्षिकाः समाः विंशति वर्षाणि येन भुक्तानि तस्यैव तानि जीर्येरन् । परिहाणिं यान्तीत्यर्थः । स्त्रीधनं सुप्रतीतम् । नरेन्द्रधनशब्देन पर्यायेण तु भूमिरुक्ता । किल नरेन्द्राणां भूमिरेव धनमित्यतः स्त्रीनरेन्द्रधने तु विंशतिवर्षैरपि न नश्यत इति ॥८२॥

एकं निरन्तरभोगेन न प्रणश्यति । मुनिवचनसिद्धादेशादिति ॥ ८३ ॥

एवं तु पुनरप्यागमस्यैव माहात्म्यं दर्शितमिति ॥ ८४ ॥

भुज्यते ऽनागमं यत्तु न तद्भोगपदं नयेत्।
प्रेते तु भोक्तरि धनं याति तद्वंश्यभोग्यताम् ॥८८॥
स्मार्ते काले क्रिया भुक्तेः सागमा भुक्तिरिष्यते।
अस्मार्ते लिखिताभावे क्रमात्त्रिपुरुषागता ॥८९॥*
आहर्तैवाभियुक्तः स्यान्नार्थानामुद्धरेत्पदम्।
भुक्तिरेव विशुद्धिः स्यात्प्राप्ता या पितृतः क्रमात्॥९०॥*
अन्यायेनापि यद्भुक्तं पितुः पूर्वतरैस्त्रिभिः।
न तच्छक्यमपाहर्तुं क्रमात्त्रिपुरुषागतम् ॥९१॥*

८९ om. A. भुमेः Vulg. See Viram. 204. आहर्ते वा b. y. L; आहर्तैवा B. β. C. प्राप्ता या पितृतः Vulg; प्राप्तानां पितृतः A.* See the Comm. ॥ ९० ॥ पित्रा पूर्वतरेण वा। Vulg.; पित्रा पूर्वतरैस्त्रिभिः। Ragh. 52, Viram. 204. ॥ ९१॥ कालावश्य० Vulg.

अत्र यावद्भोक्ता जीवति तावदनागमं भुज्यमानं परकीयं भवति। यथातथो ऽस्योद्धरणसंभवो भवति। यदा पुनरत्र भोक्तापि अप्रार्थित एव मृतः। तदा तद्वस्तु तदीयवंश्यभोग्यतां याति। अतो नेयेच्छणीयमित्यर्थः ॥ ८८॥

कस्मित्परकीयार्थानामाहर्ता स एवार्थः धनिना स्वार्थसंचितार्थमारभणीयः। स चाहर्तैव तेनाभियुक्तः सन्तमर्थं प्रतिष्ठापदं नयेत्। तस्मिन्पुनराहर्तरि मृते तदीयसंततेरपरतिपिदक्रमागता भुक्तिरेव प्रतिष्ठाविशुद्धिकारिणी [न] भवति ॥ ९० ॥

यत्किमपि वस्तु वृद्धपितामहेनाहृतमन्यायेनापि विनागममपि ततश्च प्रपितामहेनापि भुक्तं तदनन्तरं पितामहेनापि। एवमनेन पुरुषपरंपर्येण पितुः पूर्वतरैस्त्रिभिर्यद्भुक्तं तत्पितुः क्रमात्त्रिपुरुषागतं चलस्थिरादिकं वस्तु तत्केनाप्यपहर्तुं न शक्यम्। अत्र भाषायामुत्थानमित्यर्थः ॥ ९१ ॥

अन्वाहितं हृतं न्यस्तं बलावष्टब्धयाचितम् ।
अप्रत्यक्षं च यद्भुक्तं षडेतान्यागमं विना ॥९२॥*
तथारूढविवादस्य प्रेतस्य व्यवहारिणः ।
पुत्रेण सेो ऽर्थः संप्रोध्यो न तं भोगपदं नयेत् ॥९३॥*
सन्तो ऽपि न प्रमाणं स्युर्मृते धनिनि साक्षिणः ।

॥ ९२ ॥ न तं भोगो निवर्तयेत् ॥ Vulg. ॥ ९३ ॥ Vulg. inserts the following a fty ९३ यद्विनागममत्यन्तं भुक्तं पूर्वैस्त्रिभिर्भवेत् । न तच्छ्याभपाहर्तुं क्रमात्त्रिपुरुषागतम् ॥ आवितं यत्पात् Vulg. ॥ ९४ ॥ स्याद्वि-

---

* अत्र अन्वाहितमिति यत्किमपि असारं प्रतिवस्तु समर्थपरपार्श्वात्सारं वस्तु कार्यार्थं गृहीतम् । तथा हृतं यत्तस्करन्यायेन तथा यद्विश्वास्य न्यस्तम् । तथा यद्बलात्कारेणावष्टब्धम् । तथा यत्कार्यार्थं याचितम् । तथा यद्देशान्तरगतस्य परोक्षे भुक्तम् । एतैः षड्भिः प्रकारैः प्राप्तं यद्भुक्तं तद्विनागमं भुक्तमित्युच्यते । तेषु भुक्तिरप्रमाणेत्यर्थः ॥ ९२ ॥

एवमेतेषां प्रकाराणामेकेनाप्यन्यायेन परकीयमर्थं भुञ्जन्यः कश्चिदर्थधनिना न्यायार्थं प्रारब्धो अनिष्पन्नव्यवहार एव प्रेतीभूतः । तस्य सक्तः स तदवस्थ एव व्यवहारः पुत्रेण संप्रोध्यः । सेा ऽर्थः पितृकामभुक्त्या ततो न भवतीत्यर्थः ॥ ९३ ॥

मृते धनिनि यदि कश्चिद्ददति । मम धनिनामुकामुकगौर्महिषी बलिर्वर्दो वा । अमुकक्षेदारो वा । अमुकप्रयोजने पर्वणि प्रतिपादितः । तथा चामुकाः साधवः साक्षिणो नाम विद्यन्ते । अन्यो ऽपि यदि कश्चिद्ददति । तव पित्रा मम ब्रह्मशतं दातव्यम् । अमुकामुकसाक्षिणः । ततो मृते धनिनि मृतान्तरे सन्तो ऽपि साधवः साक्षिणो न प्रमाणं स्युः । अन्यत्र स्वयं श्रावितादिति । यदा पुनस्तेनैव धनिना समासन्नमृत्युना कथंचित्सा-

अन्यच्च आवितोऽयमस्मात्स्वयमासन्नमृत्युना ॥९४॥*
न हि प्रत्यर्थिनि प्रेते प्रमाणं साक्षिणां वचः।
साक्षिमत्कारणं तच्च प्रमाणं तस्य जीवतः ॥९५॥
आवितश्चातुरेणापि यस्त्वर्थो धर्मसंहितः।
मृतेऽपितच साक्ष्यं स्यान्षट्सु चान्वाहितादिषु॥९६॥*
यद्दणादिषु सर्वेषु बलवत्युत्तरा क्रिया।

निश्चये ॥ Vulg. ॥ ९५ ॥ आविते।ऽनातुरेणापि Vulg. ॥ ९६ ॥ क्रियार्था-

---

क्षिणामत्रैव स्वमुखेनैव को ऽप्यर्थः—आवितः स्यात्। अथवा असौ मुमूर्षुः केनापि धनिना जल्पयितः। तेनापि समासन्नमृत्युना सो ऽर्थः स्वमुखेन प्रतिपन्नः। ततस्तस्मिन्मृतेऽपि साक्षिणः प्रमाणमिति ॥ ९४ ॥

अत्र अर्थी धनी उच्यते। प्रत्यर्थी ऋणी। तस्मिन्प्रत्यर्थिनि ऋणिके प्रेतीभूते साक्षिणां वचः वचनं न हि प्रमाणम्। यतः साक्षिमत्कारणं तस्य जीवत एव च न मृतस्येति ॥ ९५ ॥

अत्र आतुरेणापि पित्रा पुत्रपरोक्षे ऽपि यो ऽर्थो धर्मदत्तादिसाक्षिणां पुरतः आवितः स प्रमाणः। तथा षट्सु चान्वाहितादिषु। तस्मिन्नातुरत्वे समुपस्थिते संजातपश्चात्तापो यद्वदति साक्षिपुरतः। यथा मया अमुकपार्श्वात्सारमसुकं वसु असारप्रतिवस्तुना अन्वाहितं तदर्पणीयम्। तथा अमुकसत्कं वसु मया हृतं तन्मोक्तव्यम्। तथा अमुकेनामुकं वसु मम निक्षिप्तम्। तदर्पणीयम्। तथा अमुकं मया बलादवरुद्धं तन्मोक्तव्यम्। तथा अमुकं याचितम्। तदर्पणीयम्। अमुकं परोक्षं भुक्तम्। तन्मोक्तव्यमिति। एतेषु षट्सु अन्वाहितादिषु मृते ऽपि तस्मिन्साक्षिणः प्रमाणानि ॥ ९६ ॥

ऋणादिषु व्यवहारपदेषु सर्वेष्वपि या या उत्तरा अन्तिमा क्रिया द्रव्य-

प्रतिग्रहाधिक्रीतेषु पूर्वा पूर्वा बलीयसी ॥९७॥
स्थानलाभनिमित्तं हि दानग्रहणमिष्यते ।
तत्कुसीदमिति प्रोक्तं तेन वृत्तिः कुसीदिनाम् ॥९८॥*
वसिष्ठविहितां वृद्धिं सृजेद्वित्तविवर्धिनीम् ।
अशीतिभागं गृह्णीयाच्छते मासस्य वार्धुषी ॥९९॥*

दिषु Vulg. ॥ ९७ ॥ ९९—१०१ om. Vulg. १०४ a is placed

वृद्धिपरिच्छेदविषये भवति । तथा तया पश्चिमा बाध्येत । सा उत्तरोत्तरा प्रमाणम् । प्रतिग्रहे पुनर्येन प्रथमं ग्रामो लब्धस्तस्य प्रमाणम् । येन पश्चाल्लब्धस्तस्य न प्रमाणम् । आधिरपि यस्य पूर्वाधिस्तस्य प्रमाणम् । पश्चात्कृताधिरप्रमाणम् । क्रीतमपि येन पूर्वं क्रीतं तस्य प्रमाणम् । पश्चात्क्रीतमप्रमाणम् । एवमेतेषु प्रतिग्रहाधिक्रीतेषु व्यवहारपदेषु पूर्वा क्रिया बलवतीति । इति ऋणादाने प्रमाणभेदः पञ्चमः । अतः कुसीदवार्धुषिकभेदौ भवतः ॥ ९७ ॥

अत्र स्थानशब्दो द्रव्याश्रितः स्वस्थानाश्रितः परदेशाश्रितश्च द्रष्टव्यः । तद्यथा । स्थानस्थितस्य अविनष्टद्रव्यपिण्डस्य यो वृद्धिलाभः । तथा स्वस्थाने स्वस्यैव व्यवहारकस्य यो लाभः । तथा स्थाने स्थाने देशे यो वृद्धिक्रमाचारेण लाभः तस्य स्थानलाभः । तस्य निमित्तं दानं प्रयोग्यं ग्रहणं सवृद्धिकस्य तस्येति दानग्रहणमिष्यते । एतच्च प्रयोग्यदानग्रहणं स्मृतिसमयशब्देन कुसीदमिति नाम प्रोक्तम् । तेन कुसीदेन प्रायोग्येन कुसीदिनां प्रयोजकानां वृत्तिरिति ॥ ९८ ॥

एकशतस्य प्रयुक्तस्य मासे भुक्ते ऽशीतिभागवृद्ध्या सपादो द्रम्मो भवति । इयं वसिष्ठविहिता अतिधर्मवती वृद्धिः । एनां वृद्धिं वित्तविवर्धिनीं प्रयोजकः सृजेत्प्रवर्तयेदिति ॥ ९९ ॥

द्विकं त्रिकं चतुष्कं च पञ्चकं च समं स्मृतम्।
मासस्य वृद्धिं गृह्णीयाद्वर्णानामनुपूर्वशः ॥१००॥*
द्विकं शतं ता गृह्णीत सतां वृत्तमनुस्मरन्।
द्विकं शतं हि गृह्णानो न भवत्यर्थकिल्बिषी ॥१०१॥*
कालिका कारिता चैव कायिका च तथापरा।
चक्रवृद्धिश्च शास्त्रेऽस्मिन्वृद्धिर्दृष्टा चतुर्विधा ॥१०२॥*
प्रतिमासं स्रवन्ती या वृद्धिः सा कालिका स्मृता।

---

before १०३ in Vulg. शूद्रस्यत्वणपादादि कायिका। B. b. β. C. y. and Mitâksharâ etc.; पणाशन्धा तु L. ऋणानां...देशाचारस्थि-

---

अत्र ब्राह्मणेषु प्रयोगवृद्धौ द्विकं शतं धर्म्यम्। क्षत्रियेषु त्रिकं वैश्येषु चतुष्कं शूद्रेषु पञ्चकम्। इयं मासमासवृद्धिर्वर्णानामनुक्रमेणेति ॥ १०० ॥

अथवा सर्ववर्णेष्वपि साधुपुरुषेभ्यः सकाशाद्विकमेव शतं गृह्णीयात्। एतत्सतां वृत्तमित्येवं स्मरन्। एवमनया वृद्ध्या प्रयोजको ऽर्थकिल्बिषी न भवति ॥ १०१ ॥

इत्यत्र श्लोके चतुर्विधवृद्धिनामचतुष्टयमिदमुक्तम्। लक्षणं त्विदमुच्यते ॥ १०२ ॥

अनेन श्लोकद्वयेन चतुर्विधापि वृद्धिर्व्याख्याता।...अतीतकालवृद्धिः फलं यस्यां प्राप्यते। सा कालिका वृद्धिरुच्यते। प्रतिमासवृद्धिः स्रवन्ती वृद्धिः फलदेत्यर्थः। सा च शास्त्रोक्ता वर्णानुक्रमेण पञ्चकशतमवधिभूता दृष्टा या पुना ऋणिकेनैव अपात्रभूतेन अथवा पात्रभूतेनैव सविशेषार्तिवशात्स्वमुखेनैव दशैकादधिका करवृद्धिर्वा कृता। वृद्धिः सा कारिता नाम ऋणिकेन स्वयं कृतेति। अथ कायोच्यते।...द्रव्यपिण्डो द्रव्यकायः। तस्याविरो-

वृद्धिः सा कारिता नाम यर्णिकेन स्वयं कृता॥१०३॥*
कायाविरोधिनी स्वस्वपणपादादिका क्रमात्।
वृद्धेरपि पनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिरुदाहृता ॥ १०४ ॥*
अर्थानां सार्वभौमो ऽयं विधिर्वृद्धिकरः स्मृतः।
था देशावस्थितिस्त्वन्या यत्रर्णमवतिष्ठते ॥१०५॥*
द्विगुणं त्रिगुणं वापि तथान्यच्च चतुर्गुणम्।
तथाष्टगुणमन्यस्मिन्देयं देशे ऽवतिष्ठते ॥ १०६॥*

तिस्त्वन्या Vulg. ॥ १०५ ॥ १०६ om. Vulg. हिरण्यवस्त्रधान्यानां

धिनी मूलद्रव्यकायस्याविनाशिनी। सा च स्वस्वपरिमाणपादादिका। किमुक्तं भवति। ऋणिकस्योपरि यो द्रव्यपिण्डकायो दिवसभाटकवृद्ध्याचारेण स्वः स्वो दिनप्रतिदिनं पणः पणो देयः। पादः पादो वा देयः। इत्यनेन क्रमेण तं पणं पादं वा प्रतिदिनं गृह्णतो धनिकस्य सुचिरकालेनापि मूलद्रव्यकायमध्यात्किंचिन्न पतति। अपरिमितद्रव्यप्रवेश इति। यदा तदा स द्रव्यपिण्डकाय ऋणिकेनाखण्डित एव संपूर्णो देयः। इत्येषा कायाविरोधिनी वृद्धिः कायिकेति नामोच्यते। अतश्चक्रवृद्धिरुच्यते। यस्यां पुनर्वृद्धौ एको द्रम्मः पञ्चशतेन दत्तः। तत्र विंशतिभिर्मासैर्जातं द्र४। एते ऽपि अन्यैर्विंशतिभिर्भूता द्र८। पश्चादन्यैर्विंशतिभिर्जाता द्र१६। पुनरन्यैर्द्र३२। इयं वृद्धिरपि पुनर्वृद्धिरुच्यते।...॥ १०३ ॥१०४ ॥

अर्थानां वृद्धिकरविधिः सर्वभूमिसामान्यो दृष्टः। अन्या तु देशावस्थितिर्या या यत्र प्रसिद्धा सा तत्रैव यत्रर्णमप्यवतिष्ठते व्यवहारतः प्रतिष्ठते ॥ १०५ ॥

कस्मिंश्चिद्देशे द्विगुणावधिवृद्धिरेव केष्वपि पुनस्त्रिगुणचतुर्गुणाष्टगुणापि। अन्यदेशेष्ववतिष्ठते॥ १०६ ॥

हिरण्यधान्यवस्त्राणां वृद्धिर्द्विचिश्चतुर्गुणा।
रसस्याष्टगुणा वृद्धिः स्त्रीपशूनां च संततिः ॥१०७॥
न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां स्यादनाकारिता क्वचित्।
अनाकारितमप्यूर्ध्वं वत्सरार्धात्प्रवर्धते ॥१०८॥*
प्रीतिदत्तं तु यत्किंचिन्न तद्वर्धत्ययाचितम्।
याच्यमानमदत्तं चेद्वर्धते पञ्चकं शतम् ॥१०९॥*

Vulg. ॥१०७॥ The following three verses are inserted in Vulg. after ॥ १०७ ॥ सूत्रकर्पासकिण्वानां चतुष्पाः सीसकस्य च। आयुधानां च सर्वेषां चर्मणस्तान्त्रलोहयोः ॥ अन्येषां चैव सर्वेषामिक्षूणां तथैव च। अक्षय्या वृद्धिरेतेषां मनुराह प्रजापतिः ॥ तैलानां चैव सर्वेषां मद्यानां मधुसर्पिषाम्। वृद्धिरष्टगुणा ज्ञेया गुडस्य लवणस्य च ॥ १०९ om.

हिरण्यं यथा कयापि वृद्ध्या गृहीतं। तथा तावदेव वर्धते यावद्द्विगुणीभूतम्। धान्यं जल्पितवृद्ध्या तद्दीयमानं प्रतिग्राह्यं तावद्वर्धते यावत्त्रिगुणम्। वस्त्रं तावद्वर्धते यावच्चतुर्गुणम्। रसस्तावद्यावदष्टगुणो भूतः। स्त्रीपशूनां च समाधत्तानां या संततिरुत्पद्यते सा द्रव्यधनिकस्य भवतीति ॥ १०७ ॥

एषामनन्तरोक्तानां वस्तूनां प्रीतिसंज्ञयवहारेण दत्तानामविचारितवृद्धिर्नास्ति तावद्यावत्षण्मासं ततःपरं त्वकारितापि वृद्धिः षण्मासादुपरि भवतीति ॥ १०८ ॥

प्रीतिदत्तं यत्किमपि भवति तत्तावन्न वर्धते यावन्न याचितम्। यदा पुनर्याच्यमानमपि न दीयते तदा षण्मासादर्वागपि तद्दिवसादारभ्य पञ्चकशतवृद्ध्या वर्धते ॥ १०९ ॥

एष वृद्धिविधिः प्रोक्तः प्रीतिदत्तस्य कर्मणः ।
वृद्धिस्तु योक्ता धान्यस्य वार्धुषं तदुदाहृतम् ॥११०॥*
आपदं निस्तरेद्वैश्यः कामं वार्धुषिकर्मणा ।
आपत्स्वपि हि कष्टासु ब्राह्मणस्य न वार्धुषम् ॥१११॥*
ब्राह्मणस्य तु यद्देयं सान्वयस्य न चास्ति सः ।
निक्षिपेत्तत्सकुल्येषु तदभावे ऽस्य बन्धुषु ॥११२॥*
यदा तु न सकुल्याः स्युर्न च संबन्धिबान्धवाः ।
तदा दद्याद्द्विजातिभ्यस्तेष्वसत्स्वप्सु निक्षिपेत् ॥११३॥*

Vulg. धर्मतः Vulg. ॥ ११० ॥ ब्राह्मणः स्यान्न वार्धुषी Vulg. ॥ १११ ॥ देयमद्य यस्यास्य नास्ति चेत्। A. निर्वपेत् Vulg. ॥ ११२ ॥ स्वजातिभ्यस् Vulg. ॥ ११३ ॥ यदि नोपलिखेद्दत्तमृणं वावेदयेन्न यत्।

एष विधिः प्रीतिदत्तस्य कर्मण उद्दिष्टः। कर्मशब्दः क्वचिद्धिरण्यपर्यायवाचको दृष्टः। या पुनर्धान्यस्य वृद्धिर्भवति ततो वार्धुषिकं नाम वर्तमानमुच्यते ॥ ११० ॥

किल क्षत्रियोरुवादिवृत्तिर्वैश्यस्य शास्त्रविहिता शास्त्रोत्पादकैव। तत्पुनर्धान्यवृद्धिप्रयोजनं तस्याप्यनिषिद्धम्। तेनैतदुक्तम्। यदि काचिदापद्भवति। ततस्तामापदं काममिच्छया वार्धुषिकर्मणा निस्तरेत्। ब्राह्मणस्य पुनरिदं वार्धुषिकं च कष्टास्वप्यापत्सु न विहितमतिनिषिद्धत्वादिति ॥१११॥

अत्र ब्राह्मणस्य यत्किमपि येन दातव्यं विद्यते। तस्य ब्राह्मणस्यापि यदाभावस्तदा तदीयसकुल्येषु निक्षिपेत्। कुल्यान्यस्मीन्युच्यन्ते। तान्येकानि समानि येषां ते सकुल्याः पितृपितृव्यतत्सुतादयः। तेषु सकुल्येषु निक्षिपेत्। तदभावे बन्धुषु मातृभगिनीभागिनेयादिष्विति ॥ ११२ ॥

स्पष्टार्थः श्लोकः। ईदृशं च ब्राह्मणस्यौग्र्यं दृष्टम् ॥ ११३ ॥

गृहीत्वोपगतं दद्यादृणिकायोदयं धनी ।
अददद्याच्यमानस्तु शेषहानिमवाप्नुयात् ॥११४॥*
यदि नो लेखयेदृत्तमृणिना चोदितो ऽपि सन् ।
ऋणिकस्यापि वर्धेत यथैव धनिकस्य तत् ॥११५॥*
लेख्यं दद्याद्विशुद्धर्णे तदभावे प्रतिश्रयम् ।
धनिकर्णिकयोरेवं विशुद्धिः स्यात्परस्परम् ॥११६॥*
विश्रम्भहेतू द्वावत्र प्रतिभूराधिरेव च ।
लिखितं साक्षिणश्च द्वे प्रमाणे व्यक्तिकारके ॥११७॥*

धनिकस्यैव वर्धेत तदृणं यन्न लेखितम् Vulg. ॥ ११५ ॥ ११६ is placed before ११५ in Vulg. प्रतिश्रवम्। Vulg. ॥ ११६ ॥ Vulg. inserts the following after ११८ निक्षेपः प्रातिभाव्यं च ऋण-

---

यदि प्रविष्टधनमुपगतोपरि पृष्ठयेनं प्रयच्छति धनी । ततो यथा धनिकस्यं वर्धते तथैव ऋणिकस्यापि तदिति ॥ ११५ ॥

यत्किंचित्यत्तलिखितमृणं तन्निःशेषं धनिकस्य ऋणी दद्यात् । तदभावे प्रतिश्रयमिति । हृतप्रणष्टाद्यपायबाऽल्यात्तदभावे लेख्याभावे धनी ऋणिकस्य प्रतिश्रयं विशुद्धिपत्रं दद्यात् । एवं धनिकर्णिकयोः परस्परं विशुद्धिर्भवति ।...इति कुसीदवार्धुषिकभेदः षष्ठः । अतः प्रतिभूभेदो भवति ॥ ११६ ॥

वृद्धिलाभार्थप्रयोगस्य क्रियमाणविश्वासमूलहेतू द्वावेव प्रतिभुवो द्वितीयमाधिः । तेषां च द्रव्यवृद्धिप्रमाणप्रतिबन्धानां चतुर्णामप्यङ्गानां व्यक्तिकारके संदेहप्रणाशनं द्वयमेव प्रमाणम् । लिखितं साक्षिणश्चेति ॥ ११७ ॥

उपस्थानाय दानाय प्रत्ययाय तथैव च ।
त्रिविधः प्रतिभूर्दृष्टस्त्रिष्वेवार्थेषु सूरिभिः ॥११८॥*
ऋणिष्वप्रतिकुर्वत्सु प्रत्यये वापि हापिते ।
प्रतिभूस्तद्दृणं दद्यादनुपस्थापयंस्तथा ॥११९॥*

ग्रेषश्च यो भवेत् । याच्यमानं न दत्तं चेद्वृद्धिं तत्र विनिर्दिशेत् ॥ प्रत्ययेनाविलोधतः A.; प्रसवे वापियाचिते Vulg., corrected according to Viramitrodaya ॥ ११९ ॥ After ११९ Vulg. inserts the

---

अत्र यदा धनिकेनर्णिको विद्वत एवं ब्रूते यथा मया तव किंचिन्न दातव्यम् । धनिकस्तु ब्रूते यद्याचारेण प्रतिष्ठापयामि ततोऽहं ग्रहीष्यामि । न्यायकरणायैवोपस्थानप्रतिभुवं देहि । एवमुक्त्वा ऋणी धनिकस्य यं प्रतिभुवं प्रयच्छति । एवमुक्त्वा यथा अमुकं हि ते मया न्यायोपस्थानं करणीयम् । अस्मिन्नर्थे त्वं मयास्योपस्थानप्रतिभूर्दत्तः । एवमुक्तः स पुरुषो यथा स्थितो धनिकेन च गृहीतः । तदासौ उपस्थान प्रतिभूरित्युच्यते । इदानीं दानप्रतिभूरुच्यते । स च यदा धनिकपार्श्वाद्द्रव्यमृणिको गृहीतुमुद्यतो द्वितीयं तृतीयं वा पुरुषं सामान्यग्राहकं स्वांशदायकं वा पाठयित्वा प्रतिभुवं प्रयच्छति । तदासौ द्रव्यदानप्रतिभूः स्थित इत्युच्यते । अयं च द्वितीयः । तथा यदा धनिकेनर्णिको विद्वत एवं ब्रूते । यथा मया तव किंचिन्न दातव्यमासीत् । तत्तदा काल एव सर्वं मया प्रवेशितमिति कारणोत्तरं प्रयच्छति मिथ्योत्तरं वा ददाति । ततश्च धनिको वदति । यद्येवं तर्हि...प्रतिभुवं प्रयच्छ । एवमुक्त ऋणी अस्मिन्नर्थे यं पुरुषं प्रत्युपकाराय तस्य प्रयच्छति स प्रत्ययप्रतिभूरित्युच्यते । इति त्रिविधो ऽप्युक्त इति ॥ ११८ ॥

अत्रातिव्याप्त्या ऋणिकभयत्रासजननार्थमेव मुनिना प्रत्ययोपस्थानप्रतिभुवोरपि ऋणदानविधिरुक्तः ।... ॥ ११९ ॥

बहवश्चेत्प्रतिभुवो दद्युस्तेऽर्थं यथाकृतम्।
अर्थे विशेषिते ह्येषु धनिनश्छन्दतः क्रिया॥१२०॥*
"यमर्थं प्रतिभूर्दद्याद्धनिकेनोपपीडितः।
ऋणिकस्तं प्रतिभुवे द्विगुणं प्रतिदापयेत्॥१२१॥*
धर्मेण व्यवहारेण च्छलेनाचरितेन च।

---

following दर्शनप्रतिभूर्यत्र मृतः प्रात्ययिकोऽपि वा। न तत्पुत्रा ऋणं दद्युर्दद्युर्दानाय ये स्थिताः॥ १२० om. A. See however, the Comm.

बहवश्चेत्प्रतिभुवः स्थिताः स्वकीयस्वकीयांशमुपस्थितं ह्यर्थं गृह्णन्ति। ततस्ते यथाकृतमृणं तथैव स्वांशस्थितं दद्युः। अथ सामान्यग्राहकत्वेन स्वेच्छया दापनीयत्वेन समस्तायकत्वेनाजीवतः श्रेष्ठगामित्वेनार्थो विशेषितो भवति। ततो धनिकच्छन्दतः क्रिया तेषां मध्ये यत्र सुलभं धनं धनी पश्यति। तमेव विशेष्य गृह्णाति। तथा चोक्तमेव सामान्यग्राहपत्रलक्षणविचारप्रकरणे कात्यायनभट्टेन। ये जीवन्ति मृतानां हि ये श्रेष्ठा जीवितामपि। धनी तान्स्वेच्छयादत्ते जीवच्छ्रेष्ठानुगामिनः॥ तथा चायमेव महर्षिर्नारदः परं तदा विशेषमिमं वक्ष्यति। दाप्यः परर्णमेको ऽपि जीवत्सुविज्ञातैः कृतम्। प्रेतेषु न तु तत्पुत्रः परर्णं दातुमर्हति॥ १२०॥

यदा धनिकेनोपपीड्य प्रतिभूरेव धनं ग्राह्यते। तदा ऋणिकः ...प्रतिभुवे द्विगुणं प्रतिदापयेत्।...अथ ऋणिनः प्रत्यक्षस्याप्यविदितमप्युपपीडितो ऽपि प्रतिभूरेव साध्याद्द्विगुणलोभात्स्वयमेव धनं ददाति। तत ऋणिकृतस्य तत्समेव दद्यान्न द्विगुणम् ...॥ १२१॥

अत्र चाणक्ये सामभेदोपप्रदानदण्डाश्चत्वार एव कार्यसाधनोपाया दृष्टाः। अत्रापि त एव चत्वारः केवलमन्यनामभिर्धर्मव्यवहारच्छलबलसंज्ञा निरुक्ताः। अधिकमत्राचरितम्। अभोजनम्। तच्च ऋणोद्ग्राहणविषय-

प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चकेन बलेन च ॥ १२२ ॥*
यः स्वकं साधयेदर्थमुत्तमर्णोऽधमर्णकात् ।
न स राज्ञा निषेधव्य ऐहिकामुष्मिकार्थतः ॥ १२३ ॥*
अधिक्रियत इत्याधिः स विज्ञेयो द्विलक्षणः ।

१२१, १२३ om. Vulg. १२७—१२९ om. Vulg. After 130

मेव सोपयोगं न सर्वत्रिकम्। तदुक्तं धर्मेण तत्साक्षा प्रियधर्मस्मरणाय प्रथममर्थं साधयेत्। तेनासिध्यमानं भेदेन राजकीयसभाभयदर्शनेन व्यवहारेण। तथा प्रदानलोभं दर्शयित्वा छलेन। तथा दण्डेन स्वकीयबलेनैव पादबन्धनाचारीप्रच्छेपादिना। एवमेतैः सामादिभिर्धर्मादिभिरुपायैः स्वकीयमर्थं साधयेत्। यद्येतदाचरितमुक्तम्। तच्चरिर्गतिभक्षणयोरित्यस्य धातोर्भक्षणार्थरूपमिदम्। चरितं भक्षितम्। न चरितमभक्षितम्। अभोजनमित्यर्थः। तद्भोजनं तस्यैव साधनार्थं यः परकीयधनं गृहीत्वा न प्रयच्छति। यः पुनर्धनी स्वकीयमर्थमुद्ग्राहयति तस्याभोजनेन प्रायश्चित्तं नास्ति। केवलं...बालस्याप्युपरोधनार्थं वाचरणात्। प्राणान्तिकभयदर्शनार्थं वा। धनी स्वकीयभृत्यपुत्रेणाभोजनं कारयति स्वयं करोति वा। अयमेवैको विषयो धनिनः स्वयं भोजनेन सर्वत्रेति ॥ १२२ ॥

ये शठा दुष्टाः परकीयं धनं गृहीत्वा भक्षयित्वायुध्यमाना राजाश्रिता भूत्वात्मानं रक्षयितुमिच्छन्तो निषेधं कारयन्ति। स्वच्छन्देन व्यवहारेण राज्ञा धनी स्वमर्थं साधयन्न निषेधव्यः। ऐहिकामुष्मिकार्थतः। इत्यैहिकार्थसंव्यवहारभङ्गभयात्। आमुष्मिकार्थं साधुवर्तनभङ्गपातकभयात्। इति प्रतिभूभेदः समाप्तः ॥ १२३ ॥

अधिक्रियत अन्यधनिना संबन्धाधिकारमानीयते। इत्याधिः। स च द्विविधः। चलाधिः स्थिरादिश्चेति द्विलक्षणो ज्ञेयः। एकः कृतकालोपनेयः। द्वितीयो यावद्ध्येयावधतः। तत्र कृतकालोपनेयो यः द्विप्रकारः।

कृतकालोपनेयश्च यावद्देयोद्यतस्तथा ॥१२४॥
स पुनर्द्विविधः प्रोक्तो गोप्यो भोग्यस्तथैव च।
उपचारस्तथैवास्य लाभहानिर्विपर्यये ॥१२५॥*
प्रमादाद्धनिनस्तद्वदाधौ विकृतिमागते।

एको दीयमाने धने प्राप्तकालावधौ आधिपालैः समर्पणीयः। द्वितीयस्तु अतिमुच्यमाणो धनिना एवं विचार्य गृह्यते। यथा पञ्च वर्षाणि दश वा इयन्तं कालं...न मोचनीयः। तत्परतो ऋणिके। अयमपि कृतकालोपनेय उच्यते। एष द्विविधोऽपि व्याख्यातः। यावद्देयोद्यत उच्यते। अस्मिन्दिवसे गृहीतं धनम्। तस्मिन्नेव वृद्धिफलभोग्यन्यायेन समर्पितः। यावद्देयं धनं जातं तावदेवं तत्त्वणं समर्पितः। यथा यावद्देयं धनं तिष्ठति तावत्परिमितकालमपि भोक्तव्यः। अनेन क्रमेण य उद्यतः समर्पितः स यावद्देयोद्यताधिरुच्यते। एवं कृतकालोपनेयो यावद्देयोद्यतश्चाधिर्द्विविधोऽपि सविस्तरं व्याख्यात इति ॥ १२४ ॥

स पुनराधिरन्यप्रकारेण द्विविधः। एको गोप्यो...रक्षणीय इत्यर्थः द्वितीयो भोग्यः। प्रकाश्य एव गृहीत्वेत्यादिः। उपचारस्तथैवास्येति। अस्य द्विविधस्याप्याधेर्गृहीतस्य कालान्तरोपश्रयोपचारः। भोग्यस्य फलोपश्रयोपचारः। विपर्यये फलहानिरिति। विपरीतार्थो विपर्यय उच्यते। यतो गोप्यस्य भोगः क्रियते ततस्तस्य कालान्तरे फलहानिर्भवति। अथ प्रकाश्यस्य भोगः क्रियते। ततस्तस्य सस्यनिवासादिफलहानिर्भवति। इत्येवं विपर्यय इति ॥ १२५ ॥

अत्र यथा लाभहानिर्विपर्यये भवति तद्वद्धनिनः प्रमादाधिनाशे मूलनाशोऽपि भवति। तत्र प्रमादः। बलादिदृष्टभादिकस्याकालवाहनमतिवाहनं चेत्यादि गोप्याधेश्च धनिकप्रमादः प्रकाश्यभोक्तनम्। इत्यादिना धनिप्रमादेन आधिनाशे संजाते विकृतिं वा प्राप्ते काणकूटभग्नादौ मूलनाशो

विनष्टे मूलनाशः स्याद्दैवराजकृताहते ॥ १२६ ॥*
न भोक्तव्यो बलादाधिर्भुञ्जानो वृद्धिमुत्सृजेत् ।
मूल्येन तोषयेच्चैनमाधिस्तेनो ऽन्यथा भवेत् ॥१२७॥*
यः स्वामिनाभ्यनुज्ञातमाधिं भुङ्क्ते ऽविचक्षणः ।
तेनार्धवृद्धिर्मोक्तव्या तस्य भोगस्य निष्क्रयः ॥१२८॥
न त्वेवाधौ सोपकारे कौसीदीं वृद्धिमाप्नुयात् ।
न चाधेः कालसंरोधान्निसर्गो ऽस्ति न विक्रयः ॥१२९॥
रक्ष्यमाणो ऽपि यश्चाधिः कालेनेयादसारताम् ।
तत्राधिरन्यः कर्तव्यो देयं वा धनिने धनम् ॥१३०॥*

भवति । यदा पुनः प्रकाशं राजदैविकादाधिनाशो भवति तदा धनिनो मूलनाशो नास्ति । राजिकं यथा स्वल्पापराधे ऽपि राजगृहीतसर्वस्वेन सह तन्मध्यस्थाधेर्नष्टस्य तथैव चौरापहृतस्यापि आधेर्मूलनाशो नास्तीत्येवोक्तम् ॥ १२६ ॥

कृतकालोपनेयो य आधिः स...बलावष्टम्भेन न भोक्तव्यः । अथ कथमपि कृतम् । ततः कालान्तरवृद्धिं परित्यजेत् । यच्च मूल्यमाधिर्लभते तेन मूल्येनाधिधनिनं परितोषयेत् । अन्यथाधिस्तेनदोषं प्राप्नुयादिति ॥ १२७ ॥

अस्य भाष्यम् । अत्र यः सोपकार आधिः सवृद्धिफलभोग्य एव तस्मिन् सोपकारे आधौ कौसीदीं वृद्धिं न कश्चिदाप्नुयात् । यावच्च विचारितकालावधि संरोधो न चालनीयः । तावदवान्तर एवाधेर्न तस्य क्वचिद्धानिरस्ति न विक्रय इति ॥ १२९ ॥

यत्र धनिना प्रयत्नरक्ष्यमाणाधिः कालेन शीर्णतामसारतामाप्नोति । तत्रर्णिकेन धनिकस्याधिरन्यो ऽधिकर्तव्यः । अथवा धनमेव दातव्यमिति ॥ १३० ॥

अथ शक्तिविहीनः स्यादृणी कालविपर्ययात्।
शक्त्यपेक्षमृणं दाप्यः काले काले यथोदयम् ॥१३१॥*
ऋणिकः सधनो यस्तु दौरात्म्यान्न प्रयच्छति।
राज्ञा दापयितव्यः स्याद्गृहीत्वा पञ्चकं शतम् ॥१३२॥*
स्ववाक्संप्रतिपन्नौ तु ऋणिकं दशकं शतम्।
विनयं दापयेद्राजा द्विगुणं तु पराजितम् ॥ १३३ ॥
न स्याद्द्रव्यपरीमाणं कालेनेहर्णिकस्य चेत्।

Vulg. inserts a verse=Manu. VIII. 168. Vulg. places १३२ before १३१. राज्ञा दापयितव्यः स्याद्गृहीत्वांशं तु विंशकम् ॥ Vulg. and Vîram. १३२ ॥ १३३ om. Vulg. नश्येदर्थपरिमाणं

अथ कदाचिदृणी अन्यमर्थाधिं कर्तुमशक्तः। धनमपि दातुमशक्तः। ततो यथाशक्त्यनुसारेण स्कन्धकस्थित्या काले काले यथोदयं यथालाभं धनं दाप्य इति ॥ १३१ ॥

स्वयमुद्गृहणे निष्क्रये पञ्चकं शतं गृहीत्वेति ॥ १३२ ॥

धनिना धारणिक आवेदितः सन्यदि स्ववाचैव संप्रतिपन्नुत्तरेण प्रतिपद्यते। यथा सत्यमिदमस्ति। ममास्यैतद्दातव्यमिति। ततः स्ववाक्प्रतिपन्नगुणान्स्वयमेव धनिकस्याप्रतिपादनदोषाच्च राजा ऋणिकं दापयेद्दशकमेव शतम्। अथासौ...धनी च यथासंभवं क्रियाभिः स्वधनं लभ्यं स्वरीकरोति। तदा तमृणिकं पराजितं राजा तमेव दशकशतविनयं द्विगुणं प्रतिदापयेत्। विंशतिद्रम्मैरेकशतमित्यर्थः ॥ १३३ ॥

अत्र पराजितस्य ऋणिकस्य यदि समस्तद्रव्यपूरणपरिमाणं न स्यात्। ततो देशकालानुसारेण स्कन्धकपत्रे लिखापनीय ऋणिकः। एवमपि संज्ञैव साधितं द्रव्यं भवति। जातिसंज्ञाधिवासानां लेख्यत आगम इति यदुक्तं

जातिसंज्ञाधिवासानामागमो लेख्यतः स्मृतः ॥१३४॥
लेख्यं तु द्विविधं ज्ञेयं स्वहस्तान्यकृतं तथा।
असाक्षिमत्साक्षिमच्च सिद्धिर्देशस्थितेस्तयोः ॥१३५॥*
देशाचाराविरुद्धं यद्यक्तावधिविलक्षणम्।
तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्यमविलुप्तक्रमाक्षरम् ॥१३६॥*

Vulg. ॥१३४॥ यक्तावित्तलिलक्षणम्। Vulg.; यक्तावधिविधिलक्षणम्। Vulg. यक्तावाधि Mitâkshará, Vîramitrodaya. १३७ om.

तत्पत्रारूढपत्रम्। नवाङ्कसंपूर्णमागमशब्देन सूचितम्। यथोक्तं त्रिघटि-लेख्यप्रकरणाकारककल्याणभट्टेन। तत्कालिकराजधनिकर्णिकसाक्षिलेखकैर-ङ्कैः पञ्चभिरेतैः पत्रं पञ्चारूढं भवति। तथा च कालप्रदेशधनिकर्णिकवित्त-संख्यासोपाश्रयर्णिकमतसाक्षिसलेखकान्तैरङ्कैरेभिरप्यचलक्रमस्थैः कल्याण-भट्टगदितं भवतीह पत्रम्। इति ऋणादाने आधिभेदो ऽस्तमः। अथ लेख्यभेदो भवति ॥१३४॥

अत एकं स्वहस्तकृतं द्वितीयमन्यहस्तलिखितम्। एवं तावद्विविधमेवो-क्तम्। एतयोस्तु यत्स्वहस्तलिखितं तत्साक्षिभिर्विनापि प्रमाणम्। यत्त्वन्य-हस्तलिखितं तत्साक्षिसहितं प्रमाणम्। स्वहस्तलिखितस्यैतन्माहात्म्यं यद्वि-नापि साक्षिभिस्तत्प्रमाणमेवेति। यथोक्तम्। सिद्धिर्देशस्थितेस्तयोस्तद्देशा-चारमाहात्म्यं दर्शितम्। यस्मिन्देशे या देशस्थितिरालेख्यसिद्धिरिति ॥१३५॥

अत्र लेख्यप्रमाणमुक्तम्। तदिह यल्लेख्यमदेयदानलेखनेन। अखतन्त्रो-परि लिखितादिना च। देशाचारविरोधेन वर्जितं यत्तद्देशाचाराविरुद्धम्। यच्च लेख्ये यक्तमाधिप्रतिभूसुखलक्षणं यच्च च पत्रलिखितक्रमः। अविलुप्त अविनष्टः। यत्राक्षराण्यपि अविलुप्तानि। लेख्यं प्रमाणमिति। तथा चाह कल्याणो ऽपि। लिखितं लक्षणाक्षेन युक्तिन्यायैकवर्त्मना। अर्थतो ग्राह्यतश्चैव मन्तव्यमव्यभिचारात् ॥१३६॥

मत्ताभियुक्तस्त्रीबालबलात्कारकृतं च यत्।
तदप्रमाणं लिखितं भीतोपधिकृतं तथा॥१३७॥*
मृताः स्युः साक्षिणो यत्र धनिकर्णिकलेखकाः।
तदप्यपार्थं लिखितं न चेदाधिः स्थिराश्रयः॥१३८॥
आधिस्तु द्विविधः प्रोक्तो जङ्गमः स्थावरस्तथा।
सिद्धिरत्रोभयस्यास्य भोगो यत्रास्ति नान्यथा॥१३९॥*
दर्शितं प्रतिकालं यत्प्रार्थितं आवितं तथा।
लेख्यं सिध्यति सर्वत्र मृतेष्वपि हि साक्षिषु॥१४०॥*

A. See, however, the Comm. Vulg. inserts the following after १३८ यदि लब्धं भवेत्किंचित्प्रज्ञप्तिर्वा कृता भवेत्। प्रमाणमेव लिखितं मृता यद्यपि साक्षिणः॥ यच्छावितं स्था-

---

अत्र मत्तेन लिखितं तथा ब्रह्महत्याद्यभिप्रायेण यत्। स्त्रिया यत्। बालेन च कृतं यत्। तथा अर्थसंबन्धेन विनैव बलात्कारेण कारितं यत्। तथैव भीतोपधिकृतं यत्कारणमिति।...तत्कारणमप्रमाणमिति॥ १३७॥

यत्र पत्रे धनिकर्णिकसाक्षिलेखकाः सर्वे ऽपि मृताः। तदप्यप्रमाणं किलान्यथा तादृग्भिः पत्रैर्जनस्य कूटप्रपञ्चकृतैर्विश्वासः संभवति। एतदर्थमुक्तम्। यत्र तु लेख्ये आधिर्भुक्तिसहितः स्थिरीकरणचिह्नभूतस्तिष्ठति। तत्रेषु सर्वेष्वपि मृतेष्वपि प्रमाणमेवेति॥ १३८॥

यस्मिन्नत्र जङ्गमः स्थावरो वा प्रकारद्वयमध्ये आरूढ एवाधिर्न तु भुक्तः। ततो भोगेन विना तयोर्लिखितमात्राधिचिह्नयोरपि सिद्धिरपि नास्तीति॥ १३९॥

अत्र धनिकसंतत्या ऋणिकसंततेर्यत्प्रतिकालं दर्शितम्। यदा यदा किंचित्फलं प्रार्थ्यते। यथा यत्प्रतिकालं आवितं कालान्तरे स्कन्धकं वा

अदृष्टार्थमश्रुतार्थं व्यवहारार्थमागतम्।
न लेख्यं सिद्धिमाप्नोति जीवत्स्वपि हि साक्षिषु ॥१४१॥
लेख्ये देशान्तरन्यस्ते दग्धे दुर्लिखिते हृते।
सतस्तत्कालहरणमसतो द्रष्टृदर्शनम् ॥ १४२ ॥

स्तं तथा। Vulg. ॥ १४० ॥ अश्रुतार्थमविज्ञातं Vulg. ॥ १४१ ॥ हृते B β C ॥ १४२ ॥ हृतेऽग्निदृ (न्मृ) नष्टेऽलिखिते च।

गृहीतम्। अथवा श्रावितमेव भूयो भूयः कथितम्। तदेवमग्निकसंततेः संतानारूढप्रत्ययमेव मृतेष्वपि हि साक्ष्यादिषु सर्वेष्वपि प्रमाणमेवेति ॥१४०॥

यत्पुनर्लेख्यमग्निकसंततेः स्वयमदृष्टार्थं स्वकीयपूर्वजेभ्यः सकाशादश्रुतार्थम्। केवलमाचारव्यवहारार्थमेवागतं दृष्टम्। एवंविधं न लेख्यं सिद्धिमाप्नोति। जीवत्स्वपि हि साक्षिषु ॥ १४१ ॥

अस्य श्लोकस्यार्धौ द्वयोरपि वादिप्रतिवादिनोः सोपयोगः। वादिनस्तावत्। यदा वादिना प्रतिवादी लिखितद्रव्यसंबन्धे पृष्टः। न च तत्पत्रं तस्य हस्ते। ऋणी च वदति। दर्शयतु ममायं पत्रम्। यदि विद्यमानं स्यात्...तदानयनाय धर्माधिकरणेनावश्यंवा कालहरणं देयम्। अथवेदं पत्रं दग्धं हृतं वा। तदा असत अविद्यमानस्य तद्द्रष्टृदर्शितमधि साधुजनसाक्ष्यपेक्षया प्रमाणम्। ते च ते द्रष्टारः साक्षिलेखकाः साधवो यदि जीवन्ति। अथवा केचिदुदासीना आगता यैस्तल्लिख्यमानं दृष्टम्। अविद्यमानं पत्रमानीतं च। वादिना किंतु यावद्याच्यते। तावदङ्गनष्टत्वादक्षरभ्रष्टत्वाद्वा असत्पत्रसंदेहमागतं तदा तस्याशोभनस्य ये तत्काललिख्यमानस्य साक्षिलेखकउदासीनादयो द्रष्टारः केचित्। ते ऽङ्गभ्रान्त्यपनोदने नाम वर्णभ्रान्त्यपनोदने वा प्रमाणं भवन्ति। एवमयं वादिसंबध्यमानः श्लोको ऽभिहितः। इदानीं प्रतिवादिसंबध्यमानो ऽयमेवोच्यते। यदा... पत्रारूढपित्रनामजातिद्रव्यप्रमाणर्णमितसाक्षिलेखाद्यङ्गपरिपूर्णलिखितबलात् कश्चिदृणी धर्माधिकरणमानीतः। तेन चोत्तरकाले ऽभिहितम्।

यच्च स्यात्संशयो लेख्ये भूताभूतकृते क्वचित् ।
तत्स्वहस्तक्रियाचिह्नयुक्तिप्राप्तिभिरुद्धरेत् ॥१४३॥
लेख्यं यच्चान्यनामाङ्कं हेत्वन्तरकृतं भवेत् ।

यथा सत्यमिदमस्ति । मया तत्पत्रं लिखितमासीत् । किंतु...मया द्रव्यं न गृहीतम् । पत्रं च प्रमादात्पार्श्वे स्थित्वा मया न पाटितम् । तावत्कति-पयदिवसागमनेनैवास्य पित्रा उक्तो ऽहं यथा तत्त्वदीयमगृहीतार्थं पत्रं मया तस्मिन्नेव दिने अनादरेण बहिरेव मुक्तम। किंच निरर्थकत्वात् । अति-प्रयत्नेनान्वेषयतापि मया तत्क्वचिन्न दृष्टम् ।...अतो ऽहमेव विशुद्धिपत्रं प्रयच्छामि । एवमुक्ता तेनास्य पित्रा तत्काल एव मम प्रमाणस्थिविशुद्धिपत्रं दत्तं तच्च मयातिप्रयत्नेन तत्काले ऽमुकायतने वसता तत्रैवामुकपार्श्वे धवल-गृहमञ्जूषायां स्थापितम् । इत्येवं प्रतिवादिनोत्तरे दत्ते तदा...तद्दानार्थं तस्य सतस्तत्कालहरणं देयम् । असतस्तद्द्रव्यदर्शनं प्रमाणमित्यादिकं प्रति-वादिनो ऽपि सोपयोगार्थमिति ॥ १४२ ॥

यच्च लेख्ये भूताभूतकृते ऽर्थे विप्रत्ययो भ्रान्तिर्भवेदिति । तत्परीक्ष्यं स्वहस्तक्रियाचिह्नयुक्तिप्राप्तिभिरिति । स्वहस्तप्रतिविश्वासकेन क्रियाया तदा-रूढसाक्षिभिश्चिह्नेन लेखकलिपिचिह्ननिरूपणेन । युक्त्या चानया युज्यमान-तार्थता युक्तिरयुक्तिस्तद्विपर्यये । पुरुषस्य दारिद्र्ये द्रव्यलक्षधनिकत्वात् । प्राप्तिर्द्विधा । एका कथमनेन पत्रमिदं प्राप्तम् । द्वितीया कल्पतः साक्षोभ्य-माक्षोभ्यं वा । कीदृशास्य प्राप्तिरित्यादि भूताभूतलेख्यसंशयमुद्धरेदिति ॥१४३ ॥

अच्च अन्यनामरूप अङ्को यस्य लेख्यस्य तदन्यनामाङ्कमुच्यते ।...यस्य सत्कं द्रव्यं भवति तस्यैव नाम्ना लिखितं किंतु तस्य पार्श्वाद्येन किमपि क्रीतं लब्धं वा । तस्य तद् द्रव्यं प्रार्थयतः । तत्पत्रमन्यनामाङ्कं भवति ।...अत्र च संब-न्धागमहेतूनां त्रयाणां परीक्षापदकानां कल्याणकृतं श्लोकत्रयमिदमस्ति ।

विप्रत्यये परीक्ष्यं तत्संबन्धागमहेतुभिः ॥१४४॥
लिखितं लिखितेनैव साक्षिमत्साक्षिभिर्हरेत्।
साक्षिभ्यो लिखितं श्रेयो लिखितान्न तु साक्षिणः॥१४५॥
छिन्नभिन्नदग्धनष्टदुर्लिखितेषु च।
कर्तव्यमन्यल्लेख्यं स्यादेष लेख्यविधिः स्मृतः ॥१४६॥*

Vulg. ॥ १४६ ॥ श्रुतदृष्टानुभूतत्वात् Vulg. ॥ १४७ ॥ चक्षुषः कार्य-

---

तत्र संबन्धः। अन्वयजातिर्वैवाह्या मैत्र्येकव्यवहारतः। युज्यते द्रव्यसंबन्धो निःसंबन्धो न युज्यते ॥ अथागमः। अन्वयक्रीतमाधत्तं लब्धिप्रीत्याग्निलक्षणैः। सागमं षड्भिरेतैः स्यादिनालेवैर्निरागमम्॥ अथ हेतुः। वितर्के च निमित्ते च हेतुशब्दः प्रयुज्यते। प्रमाणं संशयोत्तीर्णं सनिमित्तं न चान्यथा ...॥१४४॥

...धनिकस्य प्रवेशिते धने तेनैव हस्तीकृतेन ऋणी तस्मात्संबन्धं निर्हरेत्। यदि पुनर्धनी तस्य लिखितस्य हृतनष्टदुग्धादि कारणमुपन्यस्यति। ततस्तदीयं प्रमाणविशुद्धिपत्रं ग्राह्यम्। अत इदमुक्तं लिखितं लिखितेनैव हरेदिति। तत्र पुनः प्रथमसंव्यवहारकरणं साक्षिमत्संजातम्। अथ ऋणे विशोध्यमाने तैरेव साक्षिभिः प्रत्यक्षीकृतैस्तदृणं निर्हरेत्।...॥ १४५ ॥

...तेषु दग्धभिन्नहृतच्छिन्ननष्टदुर्लिखितदोषैरवसन्नभूतेषु पुनरपि कालान्तरे कालदायकयाहृकद्रव्यफलप्रमाणादीनामविस्मरणार्थं कर्तव्यमन्यल्लेख्यं स्यादित्युक्तं महर्षिणा। तत्र तेन लिखितं कर्तव्यमिति धनिकर्णिकयोर्विशेषनामोच्चारणं न कृतं यत्। यथासंभवकृतलेख्यप्रमाणार्थं यदि ऋणी प्रत्यक्ष एव तिष्ठति। तदासौ धनिनान्यलेख्यकरणाय विधारणीयः। तेनाप्यवश्यमेव करणीयमन्यल्लेख्यं स्यादिति।...यद्यसौ ऋणी समागतस्तत्सुतो वा वदति न मयैतत्कृतं लेख्यं कूटमन्येन कारितम्। तदास्यैव श्लोकस्योत्तरार्धमाश्रयेत्। इति ऋणादाने लेख्यभेदो नवमः॥ १४६॥

संदिग्धेषु च कार्येषु द्वयोर्विवदमानयोः।
श्रुतदृष्टानुभूतार्थात्साक्षिभ्यो व्यक्तिदर्शनम्॥ १४७॥*
समक्षदर्शनात्साक्षी विज्ञेयः श्रोत्रचक्षुषोः।
श्रोत्रस्य यत्परो ब्रूते चक्षुषोर्दर्शनं स्वयम्॥ १४८॥
एकादशविधः साक्षी शास्त्रदृष्टो मनीषिभिः।
कृतः पञ्चविधस्तेषां षड्विधो ऽकृत उच्यते॥ १४९॥*
लिखितः स्मारितश्चैव यदृच्छाभिज्ञ एव च।
गूढश्चोत्तरसाक्षी च साक्षी पञ्चविधः कृतः॥ १५०॥

कर्मकृत्॥ b. L. y. C; कार्यकर्मवत्। B. β, ॥ १४८॥ शास्त्रे Vulg. ॥ १४९॥ अकृतः षड्विधस्त्वेषां सूरिभिः परिकीर्तितः। त्रयः पुनरनिर्दिष्टाः

यानि कानिचित्संदिग्धानि कार्याणि तेषु द्वयोर्वादिप्रतिवादिनोरपि विवदतोरिति...विवादं कुर्वतोः साक्षिभ्यः सकाशात्कार्यव्यक्तिदर्शनं स्फुटीभवति। यतस्ते उदासीनाः श्रुतार्थत्वादनुभूतार्थत्वाद्वा यत्साक्षिकाले किमपि ब्रुवते। तस्माद्व्यक्तिदर्शनं कार्यनिर्णयो भवतीत्यर्थः॥ १४७॥

प्रत्यक्षदर्शनात्साक्षीत्युच्यते। तत्राप्युभयोर्यत्तेषां प्रतिपत्तिसानुभवं प्रयोजनं तत्प्रत्यक्षम्। तेषां च श्रोत्रस्य यच्छब्दश्रवणं तत्परत्र अर्थसानुभवम्। यत्तु चक्षुःसानुभवं तत्स्वयमेवार्थदर्शनसानुभवमिति॥ १४८॥

अत्रैकादशविधाः साक्षिणो दृष्टाः। तेषां च पञ्च साक्षिणः कृता भवन्ति। ते च प्रत्येकमुच्यन्ते॥ १४९॥

लिखितः पत्रारूढः। स्मारितः कर्णकथितः। यदृच्छाभिज्ञो ऽनुरोधितागतः कृतः। गूढो कुट्यन्तरितश्रोता। उत्तरसाक्षी साक्षिजल्पितश्रोता। एवं पञ्चविधः साक्षी कृतो भवति॥ १५०॥

षडेते पुनरुद्दिष्टाः साक्षिणस्त्वकृताः स्वयम्।
ग्रामश्च प्राड्विवाकश्च राजा च व्यवहारिणाम्॥१५१॥*
कार्येष्वभ्यन्तरो यः स्यादर्थिना प्रहितश्च यः।
कुल्याः कुलविवादेषु भवेयुस्तेऽपि साक्षिणः॥१५२॥*
कुलीना ऋजवः शुद्धा जन्मतः कर्मतोऽर्थतः।
त्ववराः साक्षिणोऽनिन्द्याः शुचयः शुद्धबुद्धयः॥१५३॥
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा ये चाप्यनिन्दिताः।
प्रतिधर्मं भवेयुस्ते सर्वे सर्वेषु वा स्मृताः॥१५४॥

साक्षिणः समुदाहृताः॥ ग्रामश्च etc. Vulg. ॥१५१॥ सर्वेषु Vulg.

षडेते पुनरुक्ता अपि साक्षिणो भवन्ति। तद्यथा ग्राममध्ये वृत्तप्रयोजनस्य ग्राम एव साक्षी। धर्माधिकरणवृत्तस्य प्राड्विवाक आसनस्थः। राज्ञः पुरतो वृत्तस्य राजा। तथा यः कार्यस्याभ्यन्तरः। तथा कार्यार्थमर्थिना यः प्रहितः। तथा कुलविवादेषु कुलहरकमेव (?) साक्षी। एते षडपि साक्षिणः कृता अपि भवन्ति। एवं कृताकृतभेदेनैकादशविधः साक्ष्युक्तः॥१५१॥

कुलीनाः कुलोत्पन्नाः। ऋजव आर्जवस्वभावाः। तथा जन्मतः कर्मतः अर्थतश्च शुद्धा ये भवन्ति। शुचयो ये त्वलुब्धाः। शुद्धबुद्धयः प्रतिष्ठितशास्त्रबुद्धयः। अनिन्द्या लोकप्रसिद्धाः। एवंविधाः साक्षिणो भवन्ति। त्रयाणामधो द्वावेको वा उभयानुमतः। अधिकास्तु भूयादे। अन्यत्र कार्यविस्तरानुसारेण॥१५२॥१५३॥

एते चत्वारोऽपि वर्णाः स्वकीयवर्णसाक्षिणो भवन्ति। अथवा सर्ववर्णेषु सर्वे वर्णा भवन्ति॥१५४॥

[illegible]प्रत्यधिप्रत्ययाख्ये षड्विधादाः प्रकीर्तिताः ।
पक्षणाख्येव साक्षित्वे येषामार्थक्रीपिताः ॥ १७२ ॥
उत्कादनो ऽधिदेा येा अस्तसाक्षित्व पातकः ।
केशाकेशीदृष्टान्तश्च युगपत्यारदारिकः ॥ १७३ ॥
कुदालपाणिर्वेद्येा सेतुभेदी समीक्षकः ।
तथा कुदालपाणिश्च पक्षच्छेदी प्रकीर्तितः ॥ १७४ ॥
प्रत्यक्षदर्शिदेा विप्रो दण्डद्वादशकप्रदः ।
असाक्षिप्रत्यया ज्ञेते पारुष्यं तु परीक्षणम् ॥ १७५ ॥
क्वचित्कालान्तरेणापि देषमात्रसुदाहृतेः ।
दैवश्चेगतिसामर्थ्यैश्च युक्तं परीक्षणम् ॥ १७६ ॥
नार्थसंबन्धिनेा साक्षा न सहाया न वैरिणः ।

[illegible] Vide ॥ २५५ ॥ [illegible] Vide ॥ [illegible] Vide and Yajnavalkya [illegible] Recognizance [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible]

न दुष्टदोषाः प्रष्टव्याः साक्षिणः प्रतिरूपिताः ॥ १७७ ॥
दासमैक्षतिवाक्थाद्दुष्टदुष्टीवाकचारिकाः ।
मत्तोन्मत्तप्रमत्तार्तक्षितक्षुत्तृषितास्तथा ॥ १७८ ॥*
सहापथिकसाधुश्रुतिग्रन्थिप्रव्रजितातुराः ।
व्यङ्गैकथोपधाचारक्षीनक्षीबकुधीक्षयाः ॥ १७९ ॥*

दुष्टाः । Vulg. The same reading is found, Manu VIII. 68. १७७ । Vulg. inserts the following after १७७ न साक्षी स्यादिह प्रायो न बालकुलशीलवान् । See Manu VIII. 65. दासमैक्षतिवाक्थाद्दु॰ Vulg. The Vyavahâradhyâya (p. 157) has दासमैक्षत, like A. दासमिक्षतवाक्थाद्दु । Vulg. १७८ । उन्मत्तार्त॰

[illegible] यत्र यत्र साक्षिणमनुशास्ति । तत्रादौ यत्रोपधाभावे अर्थसंशयिप्रश्नस्य साक्षिणो न स्युरिति ।...धाभा...शकुधीक्षयाः । [illegible]

नास्तिकव्रात्यदाराग्नित्यागिनोऽप्याज्ययाजकाः ।
एकस्थालीसहायारिचरज्ञातिसनाभयः ॥ १८० ॥*
प्राग्दृष्टदोषश्लैलूषविषजीव्यहितुण्डिकाः ।
गरदाग्निदकीनाशशूद्रापुत्रौपपातिकाः ॥ १८१ ॥*
क्लान्तसाहसिकश्रान्तनिर्धनान्त्यावसायिनः ।

सहायाश्च वरज्ञातिसनाभयः C. y. L. b. β; ०जाति० B. ॥ १८० ॥ प्राङ्दृष्टदोषः Vulg. शूद्रापुत्रोपनायिनः B. b. β. C. y; ०पातिताः L; शूद्रीपुत्रोपयाजिकाः A. See, however, the Comm. ॥ १८१ ॥ निर्धनन्त्या० B. β. y; निर्धूतान्त्या० L. b; निर्धान्तान्त्या० A. See the Comm.

तत्र नास्तिको मिथ्यादृष्टिः । व्रात्यो ऽकृतसंस्कारः । दाराग्नित्यागिनो धर्मभार्यावैतानाग्नित्यागिनः । अयाज्ययाजको निन्दितयाजकः । एकस्थालीसहभोजनः सहायः । अरिः शत्रुः । चरो राजनियुक्तः । ज्ञातिर्बन्धुः । सनाभिः सोदर्य इति ॥ १८० ॥

तत्र प्राग्दोषो यस्य स प्राग्दृष्टदोषः । प्राग्जन्मानुभवदोषकर्मपरिणामप्राप्तरोगचिह्नः ।...क्लेनादिदृष्टदोषो ऽपीति । श्लैलूषो नट इति । विषजीवी विषकेता विक्रेता वा । आहितुण्डिकः सर्पादिदन्दशूकग्राही । गरदो देऽसंबन्धाद्विषस्य दाता । अग्निदो गृहादिदाहकः । कीनाशः शूद्रः कदर्यो वा । शूद्रापुत्रः शूद्रीपुत्रः । औपपातिकः उपपातकसंयोगात् ॥ १८१ ॥

तत्र क्लान्तः खिन्नः । साहसिकः प्रसह्यायुक्तकारी । श्रान्तो निःसत्त्वः । निर्धनो द्यूतादिव्यसनदोषाद्धृतसर्वस्वः । अन्त्यावसायी चाण्डालः । भिन्नवृत्तो मिथ्यादृष्टिः । असमाप्तो ब्रह्मचारी प्राक् स्नानात् । जडो गिरिन्द्रियः ।

भिन्नवृत्तासमावृत्तजडतैलिकमूलिकाः ॥ १८२ ॥*
भूताविष्टनृपद्विष्टवर्षनक्षत्रसूचकाः।
अघृणंस्यात्मविक्रेतृहीनाङ्गभगवृत्तयः ॥ १८३ ॥*
कुनखी श्यामदन्तश्च मित्रध्रुक्शठशौण्डिकाः।
ऐन्द्रजालिकलुब्धोग्रश्रेणीगणविरोधिनः ॥ १८४ ॥*
वधकश्चर्मकृत्यङ्गुः पतितः कूटकारकः।
कुहकः प्रत्यवसितस्तस्करो राजपुरुषः ॥ १८५ ॥*
मनुष्यपशुमांसास्थिमधुक्षीराम्बुसर्पिषाम्।
विक्रेता ब्राह्मणश्चैव द्विजो वार्धुषिकश्च यः ॥ १८६ ॥*

•शौण्डिकाः॥ Vulg. ॥१८२॥ L. y. C. b. insert १८४ b. before १८३, b. श्रावदस्त्रिचि• Vulg. ॥१८४॥ Vulg. places १८८ and १८९

तैलिकः चक्रादितैलिकचाक्रिकः। मूलिको मूलद्रव्यविक्रयजीवन इति ॥ १८२ ॥

तत्र भूताविष्टः सग्रहः। नृपद्विष्टो राजद्विषः। वर्षनक्षत्रसूचकः सांवत्सरसूचकः। अघृणंसो पापस्तेनो हिंसो वा। आत्मविक्रेता धनेन दासत्वमुपगतः। हीनाङ्गो बाऊपादहीनः। भगवृत्तिः स्त्रीजीवनः। सुखभगो वा ॥ १८३ ॥

उग्रः क्रूरः। स्त्रियायां शूद्रायां जातः। वधकः सौनिकः। चित्रलेख्यक्रियोपजीवी।...पतितः पातकी। कूटकारकः कूटलेख्यककार्षापणादिकर्ता। कुहको मन्त्रौषध्याद्युपाश्रयाद्वशीकरणादिकर्ता। प्रत्यवसितः प्रव्रज्याप्रत्यावृत्तः। तस्करश्चौरः। राजपुरुषः सेवक इति ॥ १८४ ॥ १८५ ॥

निगदव्याख्यातौ श्लोकौ। श्रावकस्तु नमाचार्यजातीयः।... ॥ १८६ ॥ १८७ ॥

च्युतः स्वधर्मात्कुलिकः स्तावको हीनसेवकः।
पित्रा विवदमानश्च भेदकश्चेत्यसाक्षिणः॥ १८७॥*
असाक्षिणो ये निर्दिष्टा दासनैकृतिकादयः।
कार्यगौरवमासाद्य भवेयुस्तेऽपि साक्षिणः॥ १८८॥
साहसेषु च सर्वेषु स्तेयसंग्रहणेषु च।
पारुष्ययोश्चाप्युभयोर्न परीक्षेत साक्षिणः॥ १८९॥*
तेषामपि न बालः स्यान्न स्त्री नैको न कूटकृत्।
न बान्धवो न चारातिर्ब्रूयुस्ते साक्ष्यमन्यथा॥ १९०॥
बालोऽज्ञानादसत्यात्स्त्री पापाभ्यासाच्च कूटकृत्।
विब्रूयाद्बान्धवः स्नेहाद्वैरनिर्यातनादरिः॥ १९१*
उभयानुमतो यः स्याद्द्वयोर्विवदमानयोः।
असाक्षिकोऽपि साक्षित्वे प्रष्टव्यः स्यात्स संसदि॥ १९२॥*
यस्त्वात्मदोषभिन्नत्वादस्वस्थ इव लक्ष्यते।
स्थानात्स्थानान्तरं गच्छेदेकैकं चानुधावति॥ १९३॥*

---

after १९२. असाक्ष्येको ऽपि Vulg. ॥ १९२ ॥ °दुष्टत्वाद° Vulg. and Vîramitrodaya. १९३ b. om. A. कासत्य° L and Vîram-

---

श्लोकावेतौ निगदव्याख्यातौ दासनैकृतिकादिषु प्रतिषेधोत्सर्गस्य गौरवाद्यपेक्षया विवक्षितार्थाविति॥ १९०॥ १९१॥

अत्रैकस्योभयानुमतस्य विप्रतिपन्नविषयसंसदि जनप्रत्यक्षं प्रष्टव्यमनुज्ञातम्॥ १९२॥

10543

क्रामत्यनिभृतोऽकस्माद्भीक्ष्णं निश्वसत्यपि ।
भूमिं लिखति पादाभ्यां बाहु वासो धुनोति च ॥ १९४ ॥*
भिद्यते मुखवर्णो ऽस्य ललाटं स्विद्यते तथा ।
शोषमागच्छतश्चोष्ठावूर्ध्वं तिर्यक् च वीक्षते ॥ १९५ ॥*
त्वरमाणं ह्यवाकस्मादृष्टो बहु भाषते ।
कूटसाक्षी स विज्ञेयस्तं पापं विनयेन्नृपः ॥ १९६ ॥*
आवयित्वा तथान्येभ्यः साक्षित्वं यो विनिह्नुते ।
स विनेयो भृशतरं कूटसाक्ष्यधिको हि सः ॥ १९७ ॥*
आहूय साक्षिणः पृच्छेन्नियम्य शपथैर्भृशम् ।
समस्तान्विदिताचारान्विज्ञातार्थान्पृथक् पृथक्॥१९८॥*

itrodaya. ॥ १९५ ॥ विनयेद्भृशम् Vulg. ॥ १९६ ॥ After १९७ Vulg. inserts three or four defective verses, which are in the main identical with Manu VIII. 118—121.

अत्र प्राड्विवाकस्य व्यवहारदर्शनमुपदिश्यते । साक्षिप्रश्नकाल उपस्थित इङ्गिताकारादि परीक्षेत न केवलमुक्तदोषदूषित एव प्रश्नार्हः । एवंक्रियो ऽपि न प्रष्टव्यः कूटसाक्षी स इति... ॥ १९३ ॥ १९४ ॥ १९५ ॥ १९६ ॥

यश्चान्येभ्यो ऽपि तत्साक्ष्यं आवयित्वा प्रयच्छ च । पुनः साक्ष्यप्रदानकाले ऽन्यथा ब्रूयात्तस्य महा दण्डः कर्तव्यः ।...कूटसाक्षिभ्यो ऽधिको यस्मात्स इति ॥ १९७ ॥

सादरमाहूय साक्षिणः समस्तान्पृच्छेत्पूर्वश्रुतार्थानेवैकशो विज्ञाताचारानथवा समस्तान्विदिताचारान्पृच्छेदविज्ञाताचारांस्त्वेकैकशः । अप्रतिदूषिता ह्यविज्ञाताचारा अपि ।...प्रश्नश्चोभयथापि युक्तः । नियम्य शपथैर्भृशं सुतरामिति ॥ १९८ ॥

सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः ।
गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥ १९९ ॥
पुराणैर्धर्मवचनैः सत्यमाहात्म्यकीर्तनैः ।
अन्ततस्यापवादैश्च भृशमुत्त्रासयेदिमान् ॥ २०० ॥*
नग्नो मुण्डः कपालेन भिक्षार्थी क्षुत्पिपासितः ।
अन्धः शुचुगृहं गच्छेद्यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ॥ २०१ ॥
नग्नो मुण्डः कपालेन परदारे बुभुक्षितः ।
अभिचान्भूयशः पश्येद्यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ॥ २०२ ॥
यां रात्रिमधिविन्ना स्त्री यां चैवाक्षपराजितः ।
यां च भाराभितप्ताङ्गो दुर्विवक्ता स तां वसेत् ॥ २०३ ॥
साक्षी साक्ष्ये समुद्दिश्यगोकर्णशिथिलं वचः ।
सहस्रं वारुणान्पाशान्मुंक्ते स बन्धनाद्ध्रुवम् ॥ २०४ ॥

आवयेद्विप्रं A. ॥ १९९ ॥ उत्त्रासयेदपि Vulg. ॥ २०० ॥ after 200, Vulg. inserts the following स्वभावशौलादन्यत्र दुस्थजा प्रकृतिर्नृणाम् । and another verse = Manu VIII. 81. कपाली च Vulg. ॥ २०१ ॥ After २०१, Vulg. inserts two verses = Manu VIII. 82, 89. नगरे प्रतिरुद्धः सन् बहिर्द्वारी बुभुक्षितः । Vulg. ॥ २०२ ॥ साक्ष्यं समुद्देशे A. साक्षिसमुद्देशे ... आत्मनि प्रतिमुञ्चति ॥ Vulg. ॥ २०४ ॥ पाश एकः ... स यदा पापनिर्मुक्तस्तदा स्त्रीत्वं

---

* अपद्यनिर्देशार्थं श्लोकः ॥ १९९ ॥
अन्त्रे विधुपश्चात्तापार्थं श्लोकः ॥ २०० ॥

तस्य वर्षशते पूर्णे पाश एव प्रमुच्यते।
तदा पाशाद्विनिर्मुक्तः स्त्री संभवति मानवः ॥ २०५ ॥
एवं संबधनात्तस्मान्मुच्यते नियताच्च सः।
पशुगोऽश्वपुरुषाणां हिरण्यं भूर्यथाक्रमम् ॥ २०६ ॥
यावतो बान्धवांस्तस्मिन्हन्ति साक्ष्ये ऽनृतं वदन्।
तावतः संप्रवक्ष्यामि शृणु सौम्यानुपूर्वशः ॥ २०७ ॥
पञ्च पञ्चनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते।
शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥ २०८ ॥
हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थे ऽनृतं वदन्।
सर्वं भूम्यनृते हन्ति मास्म भूम्यनृतं वदीः ॥ २०९ ॥
एकमेवाद्वितीयं तत्प्राहुः पावनमात्मनः।
सत्यं स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य नौरिव ॥ २१० ॥
अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम्।
अश्वमेधसहस्रात्तु सत्यमेव विशिष्यते ॥ २११ ॥
वरं कूपशताद्वापी वरं वापीशतात्क्रतुः।
वरं क्रतुशतात्पुत्रः सत्यं पुत्रशताद्वरम् ॥ २१२ ॥

तु गच्छति ॥ Vulg. ॥ २०५ ॥ नियताः समाः। Vulg. ॥ २०६ ॥ तावतः संख्यया तस्य प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥ Vulg. ॥ २०७ ॥ Vulg. inserts the following verse after २०७ अन्नानृते जन्म हन्ति द्वे वा सस्यानृते तथा। त्रीणि यानानृते हन्ति चतुर्थं वाहनानृते ॥ मास्म भूयो ऽनृतं वदेत् ॥ B. C. b. ॥ २०९ ॥ २११ a om

भूर्धारयति सत्येन सत्येनोदेति भास्करः।
सत्येन वायुः स्रवते सत्येनापः स्रवन्ति च ॥ २१३ ॥
सत्यमेव परं दानं सत्यमेव परं तपः।
सत्यमेव परो धर्मो लोकानामिति नः श्रुतम् ॥ २१४ ॥
सत्यं देवाः समासेन मनुष्यास्त्वनृतं स्मृतम्।
इहैव तस्य देवत्वं यस्य सत्ये स्थिता मतिः ॥ २१५ ॥
सत्यं ब्रूह्यनृतं त्यक्त्वा सत्येन स्वर्गमेष्यसि।
उक्त्वानृतं महाघोरं नरकं प्रतिपत्स्यसे ॥ २१६ ॥
नरकेषु च ते शश्वज्जिह्वामुत्कृत्य दारुणाः।
असिभिः शातयिष्यन्ति बलिनो यमकिंकराः ॥ २१७ ॥
शूलैर्भेत्स्यन्ति चाक्रम्य क्रोशन्तमपरायणम्।
अवस्थितं समुत्कृत्य क्षेप्स्यन्ति त्वां हुताशने ॥ २१८ ॥
अनुभूय च तास्तीव्राश्चिरं नरकवेदनाः।
इह यास्यसि पापासु गृध्रकाकादियोनिषु ॥ २१९ ॥
ज्ञात्वैतानन्ते दोषाञ्ज्ञात्वा सत्ये च सद्गुणान्।
सत्यं वदेद्वरात्मानं नात्मानं पातय स्वयम् ॥ २२० ॥

C L. २१४ a om. L. b. They insert २१५ b and २१६ a after २१३ a. त्यक्त्वा सत्यं महाघोरं Vulg. ॥ २१६ ॥ अवस्थितं समुत्कृत्य क्षिप्स्यन्ते ग्रहदेषु च A. ॥ २१८ ॥ अनुभूय चिरं दुःखं तास्ता नरकवेदनाः।... काकगृध्रादि° Vulg. ॥ २१९ ॥ तान्गुणान्। Vulg. सत्यं वदेत्सदोद्युक्तो नात्मानं पातयेत् L. C. पातयिष्यति ॥ A. ॥ २२० ॥ धारयितुं हस्तं Vulg. ॥

न बान्धवा न सुहृदो न धनानि महान्त्यपि।
अलं धारयितुं शक्तास्तमस्युग्रे निमज्जतः ॥ २२१ ॥
पितरस्त्ववलम्बन्ते त्वयि साक्षित्वमागते।
तारयिष्यति किंत्वस्मान् किं चायं पातयिष्यति ॥ २२२ ॥
सत्यमात्मा मनुष्यस्य सत्ये सर्वं प्रतिष्ठितम्।
सत्यमुक्तात्मनात्मानं श्रेयसा संनियोजय ॥ २२३ ॥
यस्यां रात्र्यामनिष्ठा यस्यां रात्र्यौ मरिष्यसि।
वृथा तदन्तरं तुभ्यं साक्ष्यं चेदन्यथा कृथाः ॥ २२४ ॥
ब्रह्मघ्नस्य तु ये लोका ये च स्त्रीबालघातिनाम्।
ये च लोकाः कृतघ्नस्य ते ते स्युर्ब्रुवतो वृथा ॥ २२५ ॥
नास्ति सत्यात्परो धर्मो नानृतात्पातकं परम्।
साक्षिधर्मं विशेषेण सत्यमेव तदेत्ततः ॥ २२६ ॥
पुराणोक्तौ द्वौ श्लोकौ भवतः।
यः परार्थे प्रहिणुयात्त्वां वाचं पुरुषाधमः।
आत्मार्थे किं न कुर्यात्स पापो नरकनिर्भयः ॥ २२७ ॥*

---

२२१ ॥ उताहो पातयिष्यति Vulg. ॥ २२२ ॥ २२३ b. om. A. यां रात्रिमजनिष्ठात्वं यां रात्रिं च मरिष्यसि। वृथा तदन्तरं ते स्यात्साक्ष्यं चेदन्यथा कृतम् ॥ Vulg. ॥ २२४ ॥ २२५ ॥ om. Vulg. पुराणोक्तौ तथैवाच श्लोक्तौ द्वौ भवतः शुभौ Vulg. प्रहरति L. b. प्रहरति C. B. β. γ. पापं Vulg. ॥ २२७ ॥ अर्थे चैव विनियता स्वमूला A. ॥ २२८ ॥ A. शुचिमत्तराः Vulg. ॥ २२९ ॥ शुद्धिमत् Vulg. मूल्यत्वात् A. ॥

वाच्यर्था नियताः सर्वे वाङ्मूला वाग्विनिश्चिताः।
यो हितां स्तेनयेद्वाचं स सर्वस्तेयकृन्नरः ॥ २२८ ॥
साक्षिविप्रतिपत्तौ तु प्रमाणं बहवो यतः।
तत्साम्ये शुचयो ग्राह्यास्तत्साम्ये स्मृतिमत्तराः ॥२२९॥
स्मृतिमत्साक्षिसाम्यं तु विवादे यच्च दृश्यते।
सूक्ष्मत्वात्साक्षिधर्मस्य साक्ष्यं व्यावर्तते ततः ॥ २३० ॥
स्वसाक्षिवर्जितो यस्तु दैवाद्दादौ कथंचन।
उद्धारं तस्य नेच्छन्ति दिव्येनापि मनीषिणः ॥ २३१ ॥
निर्दिष्टेष्वर्थजातेषु साक्षी चेत्साक्ष्य आगते।
न ब्रूयादक्षरसमं न तन्निगदितं भवेत् ॥ २३२ ॥*
देशकालवयोद्रव्यप्रमाणाकृतिजातिषु।
यच्च विप्रतिपत्तिः स्यात्साक्ष्यं तदपि चान्यथा ॥२३३॥*

---

२३० ॥ २३१ om. A. साक्ष्यम् L. b. आगतः Vulg. ॥ २३२ ॥ २३३

अमी श्लोकाः शपथसत्यमाहात्म्यान्तनिन्दाया निगदसबोधा इति न व्याख्याताः ॥ २०५—२२८ ॥

तस्मात्स्मृतिमत्साक्षिसाम्याद्व्यावर्तते साक्ष्यमनुस्मरणसक्तं न भवति।... ततश्च तन्निमित्तोत्पन्नस्य साक्ष्यस्याभाव एवेति। साक्ष्यं व्यावर्तते साक्षिण एव ते न भवन्तीति। एवं च कृत्वा प्राक्प्रतिज्ञातभेदादसाक्षिण इति समर्थितं भवतीति ॥ २२९ ॥ २३० ॥

यदि च साक्षी यथाप्रश्नं निविशाक्षरसममेव मे तदहं जाने इति नापि विवादे देशकालादीनां साक्षिवचनात्साम्यं तदपि साक्ष्यं विश्रांसेदित्यपरः पाठः। विश्रांसो विश्रमार्थे। असाक्ष्यमेव तदिति ॥ २३१ ॥

ऊनं वाप्यधिकं वार्थं ब्रूयुर्यच्च साक्षिणः।
तदप्यनुक्तं विज्ञेयमेष साक्ष्यविधिः स्मृतः ॥२३४॥*
प्रमादाद्वनिनो यच्च न स्याल्लेख्यं न साक्षिणः।
अर्थं चापह्नुते वादी तच्चोक्तस्त्रिविधो विधिः ॥२३५॥*
चोदना प्रतिकालं च युक्तिलेशस्तथैव च।
तृतीयः शपथः प्रोक्तस्तैरेनं साधयेत्क्रमात् ॥२३६॥*
अभीक्ष्णं चोद्यमानो यः प्रतिहन्यान्न तद्वचः।
त्रिश्चतुः पञ्चकृत्वो वा परतो ऽर्थं स दापयेत् ॥२३७॥*
चोदनाप्रतिघाते तु युक्तिलेशैस्तमन्वियात्।
देशकालार्थसंबन्धपरिमाणक्रियादिभिः ॥२३८॥
युक्तिषष्यसमर्थासु शपथैरेनमर्दयेत्।

---

om. A. प्रतिपद्येत A.; प्रतिहन्यान्न Vulg. and Viramitrodaya. ॥ २३७ ॥ तमन्वियात्। Vulg. and Viramitr.; तथान्वियात् A.

तत्र चोदना साक्षिप्रयुक्ते प्रयोजने साक्षिणाम्रणिकस्य प्रतिकालं संस्मरणम्। युक्तिलेशः पूर्वदत्तस्य द्रव्यस्य पूर्वसंप्रतिपत्तिर्यस्य वा युक्त्युद्देशः। तृतीयः शपथः। दत्तमुद्धृतनाशितगुलकोशादिकैरुपायैरेनमर्थापह्नविनं साधयेदिति ॥ २३५ ॥ २३६ ॥

अत्राभीक्ष्णं वचनं बहुशः पृच्छ्यमानो ऽपि ऋणी यदा तदीयं वचः क्वचमपि न प्रपद्यते। तदा चोदनायाः परत अन्यमुपाचरेत्। युक्तिलेशादिकं तथा च वक्ष्यति ॥ २३७ ॥

अत्र चोदनाप्रतिघाते सामान्यवचनपृच्छाया असंप्रतिपत्तौ युक्तिलेशै-

देशकालबलापेक्षमग्न्यम्बुसुकृतादिभिः ॥२३९॥*
यमन्तर्धारयन्न्यायो दीप्तो ऽग्निर्न दहत्येव।
शापयत्यभिशापं तं किल्बिषी स्यादतो ऽन्यथा ॥२४०॥
अरण्ये निर्जने रात्रावन्तर्वेश्मनि साहसे।
न्यासस्यापह्नवे चैव दिव्या संभवति क्रिया ॥२४१॥*
स्त्रीणां शीलाभियोगेषु स्तेयसाहसयोरपि।
एष एव विधिर्दृष्टः सर्वार्थापह्नवेषु च ॥२४२॥*

॥ २३९ ॥ A. inserts three verses, relative to the wording of an oath, after २३९. Unfortunately, these verses are not given correctly, nor are they explained in the Commentary or quoted in the modern compilations. For २४०, Vulg. has another verse, = Manu VIII. 115. However, Vulg. inserts the following after २४१ तारयत्यभिशापान्तं किल्बिषी स्यादिपर्यये। २४१ om. A. Vulg. inserts the following after २४२ उपरिष्टात्तु वक्ष्यामि दिव्यानां तु यथा-

स्तयान्वियात्। अथ कैस्तैर्देशकालार्थसंबन्धपरिमाणक्रियाभिर्यथाक्रमं स्वयं स्मृतैस्तस्य स्मारितैरिति ॥ २३८ ॥

ये पुरुषमुदकदिव्यविधिनिच्छिन्नमाप अन्तर्धारयन्ति मममेव धारयन्ति पञ्चदिव्यादि श्रावणाय। दत्तगृहीतो दीप्तो ऽग्निर्न दहेत्। शापयत्यभिशापं तमन्यथा किल्बिषी पापी भवति ॥ २४० ॥

यदा स्त्रीणां शीले चारित्रे ऽभियोगो भवति। तथा स्तेयसाहसाभियोगो भवति। तथा ये केचिदर्थास्तेषामपह्नवेषु मिथ्यासु एवंविधेषु महाभियोगेषु एष महा दिव्यविधिर्दृष्टः शपथादिरिति ॥ २४२ ॥

शपथा ह्यपि देवानामृषीणामपि च स्मृताः।
वसिष्ठः शपथं शेपे यातुधानेन शङ्कितः ॥२४३॥*
सप्तर्षयस्तथेन्द्रेण पुष्करार्थेन शङ्किताः।
शेपुः शपथमव्यग्राः परस्परविशुद्धये ॥२४४॥
अयुक्तं साहसं कृत्वा प्रत्यापत्तिं भजेत यः।
ब्रूयात्स्वयं वा सदिति तस्यार्धविनयः स्मृतः ॥२४५॥
गूहमानस्तु वैचित्त्याद्यदि पापः स जीयते।

विधि। चतुर्णां तु विशेषेण मनुना परिकीर्तितम् ॥ ... च महात्मनाम्।... यातुधाने तु कीर्तितः ॥ Vulg. ॥ २४३ ॥ तथेन्द्राय पुष्करार्थे तपोधनाः। Vulg. ॥ २४४ ॥ Vulg. omits २४५—२५१ and places २५३

यातुधानेन रक्षसाभिशङ्कितो महर्षिर्वसिष्ठः शपथं कृत्वा विशुद्ध इति ॥ २४३ ॥

महदिदं पुराणोपाख्यानं किं तेन। अत्रायं समुदायार्थः। यद्येव महर्षीणामपि ईदृशानि शङ्काप्रयोजनानि शपथप्रत्ययशुद्धिप्रयोजनानि कृतपूर्वाणि किं पुनर्मनुष्याणामिति ॥ २४४ ॥

अत्रायुक्तं वियुक्तं विरुद्धं किमपि कस्यापि कृत्वा अथवापि चौर्यादिकं साहसमपि कस्यापि कृत्वा तेनावेदितः सन्धर्माधिकरणस्थाग्रे यः प्रत्यापत्तिं करोति मिथ्यां न करोति। तस्याधममध्यमोत्तमानुसारेण यः शास्त्रे विहितो दण्डः। तस्य विनयस्यार्धमेव विनयो ऽस्य भवतीति। अनावेदितो ऽपि यः स्वयमेव प्रतिपत्तिं करोति। तस्यायमेव क्रम इति ॥ २४५ ॥

यदि पुनरयुक्तसाहसादिकं कृत्वावेदितो ऽपि मिथ्यां करोति। पश्चात्त्व दिव्यादिक्रियाभिः पराजीयते च। तदा यस्य तस्य सभ्याः कुपिता भवन्ति।

सभ्यास्तस्य न तुष्यन्ति तीव्रो दण्डश्च पात्यते ॥२४६॥
यदा साक्षी न विद्येत विवादे वदतां नृणाम्।
तदा दिव्यैः परीक्षेत शपथैश्च पृथग्विधैः ॥२४७॥*
सत्यं वाहनशस्त्राणि गोबीजकनकादि च।
दैवतापितृपादाश्च दत्तानि सुकृतानि च ॥२४८॥*
महापराधे दिव्यानि दापयेत्तु महीपतिः।
अल्पेषु तु नृपश्रेष्ठः शपथैः श्रावयेन्नरम् ॥२४९॥
इत्येते शपथाः प्रोक्ता मनुना स्वल्पकारणे।*
पातकेष्टाभियोगे च विधिर्दिव्यः प्रकीर्तितः ॥२५०॥
संदिग्धे ऽर्थे ऽभियुक्तानां प्रच्छन्नेषु विशेषतः।
दैवं पञ्चविधं ज्ञेयमित्याह भगवान्मनुः ॥२५१॥
धटो ऽग्निरुदकं चैव विषं कोशश्च पञ्चमः।
उक्तान्येतानि दिव्यानि विशुद्ध्यर्थं महात्मनाम् ॥२५२॥*

---

before २५२. दूषितानां विशोधने ॥ Vulg. ॥२५२॥ ऽभिशस्तानां परी-

तीव्रो दण्डश्च तस्य द्विगुणादिक इति। इति ऋणादाने लेख्यसाक्ष्याभाव-विधिभेदः ॥ २४६ ॥

प्रकटार्थश्लोकः ॥ २४७ ॥

एते वर्णानुसारेण पुरुषानुसारेण च शपथप्रकारा दर्शिताः ॥ २४८ ॥

एवमस्मिञ्छ्लोकद्वये ऽपि शपथदिव्ययोर्विषयविभागो दर्शितः ॥ २४९-२५० ॥

येषां महति संदेहार्थे ऽभियोगो भवति। विशेषतः प्रच्छन्ने ऽर्थे। तेषां पञ्चप्रकारं दैवमिति दिव्यं विशोधनं ज्ञेयमिति। भगवान्मनुराहेति ॥२५१॥

यदुक्तं पञ्चविधं दैवं तान्येतानि पञ्च दिव्यानि नामतः कीर्तितानीति॥२५२॥

संदिग्धे ऽर्थे ऽभियुक्तानां विशुद्ध्यर्थं दुरात्मनाम्।
प्रोक्तानि नारदेनेह सत्यानृतविशुद्धये ॥२५३॥*
वर्षासु वह्निरित्युक्तः शिशिरे तु घटः स्मृतः।
ग्रीष्मे सलिलमित्युक्तं विषं काले तु शीतले ॥२५४॥*
नार्तानां तोयशुद्धिः स्यान्न विषं पित्तरोगिणाम्।
श्वित्र्यन्धकुनखीनां च नाग्निशुद्धिर्विधीयते ॥२५५॥*
सव्रतानां भृशार्तानां व्याधितानां तपस्विनाम्।
स्त्रीणां च न भवेद्दिव्यं यदि धर्मस्त्ववेक्ष्यते ॥२५६॥*

क्षार्थं महात्मनाम्। नारदेन पुरा प्रोक्ता सत्यासत्यविभवना ॥ Vulg. ॥ २५३ ॥ Vulg. has the following instead of २५४—२५६: घटादयो ये मुनिभिः समयाः परिकीर्तिताः। वादिनो ऽनुमते चैतान्कारयेन्नान्यथा नृपः ॥ अन्यथा क्रियमाणेषु प्राप्नुयाच्चौरकिल्बिषम्। वर्षासु ग्रीष्मे वह्निः शिशिरे तु घटः स्मृतः ॥ ग्रीष्मे तु सलिलं प्रोक्तं विषं काले सुशीतले। ब्राह्मणस्य घटो देयः क्षत्रियस्याग्निरुच्यते ॥ वैश्ये तु सलिलं देयं विषं शूद्रे प्रदापयेत्। न ब्राह्मणे विषं दद्यान्न लौहं क्षत्रिये हरेत् ॥ अग्नौ तोये विषे चैव परीक्षेतार्जितान्नरान्। बालवृद्धातुरांश्चैव परीक्षेत घटे सदा ॥ न शीते जलशुद्धिः स्यान्नोष्णकाले ऽग्निशोधनम्। न प्रावृषि विषं

दुरात्मत्वाद्विशुद्ध्यर्थं सत्यानृतपरीक्षया। तान्येतानि पश्चापि दिव्यानि नारदमहर्षिणा प्रोक्तानीति ॥ २५३ ॥

एतानि दिव्यानि एतेष्वेव कालेषु प्रयोक्तव्यानि। न त्वपरेष्विति ॥ २५४ ॥

एतेषामेतानि दिव्यान्यपशब्दत्वादसामर्थ्याच्च निषिद्धानि ॥ २५५ ॥

यद्यपि दिव्यशब्देन सर्वदिव्यमुच्यते। तथाप्यत्रानन्तरोक्तविधिप्रतिषेधः इति। सव्रता दीक्षितास्तेषामग्निदिव्यमेव निषिद्धम् ॥ २५६ ॥

शिरोवर्ती यदा न स्यात्तदा दिव्यं न दीयते।
कारणैः सहितं प्रोक्तं न दिव्यं चार्थिनामृणाम् ॥२५७॥
तत्प्रज्ञेन विनीतेन धार्मिकेन विजानता।
उभयानुमते देयं दिव्यं सर्वं प्रयत्नतः ॥२५८॥
न शीते तोयशुद्धिः स्यान्नोष्णकाले ऽग्निशोधनम्।
न प्रावृषि विषं दद्यात्प्रवाते न तुलां नृणाम् ॥२५९॥*
विचार्य धर्मनिपुणैः सर्वधर्मविशारदैः।
इदं सर्वर्तुकं प्रोक्तं पण्डितैर्धटधारणम् ॥२६०॥*

दद्यान्न घटं चातिमारुते ॥ कुष्ठिनां वर्जयेदग्निं सलिलं श्वासकासिनाम्।
पित्तश्लेष्मवतां चैव विषं तु परिवर्जयेत् ॥ One of these verses is found in A. as well, but in a different place, at the end of the Section on Ordeals. As for the remainder, the superior authenticity of the version preserved in A is

---

यदेतद्दिव्यं नाम एतदभिशापादिकारणं विना न भवति। अतो ऽभिशापाभियोगस्य येा दाता शिरउपस्थायी यावन्न भूतः। तावद्दिव्यं न दीयत इति ॥ २५७ ॥

अतः कारणात्। एवंविधेन राज्ञा प्राड्विवाकेन वा उभयानुमते यदि वादिप्रतिवादिनोः प्रत्यक्षसंमते दिव्यं देयं नान्यथेति ॥ २५८ ॥

एतेषां तोयादिदिव्यानामेते काला निरूढत्वान्निबिद्धाः ॥ २५९ ॥

एतेषामन्यम्बुविषाणां दिव्यानां देशकालयाचादीनां बहुविरोधान्दृष्ट्वा सर्वधर्मविशारदैः पण्डितैरिदमेव सर्वर्तुकालाविरुद्धं घटधारणादिव्यं दृष्टमिति ॥ २६० ॥

हस्तद्वयं तु निखेयमुक्तं मुण्डकयोः सदा ।
षड्हस्तं तु तयोर्दृष्टं प्रमाणं परिणाहतः ॥२६१॥*
चतुर्हस्ता धटतुला पादौ चापि प्रकीर्तितौ ।
पादयोरन्तरं हस्तो भवेदध्यर्धमेव च ॥२६२॥*
रज्वी धटतुला कार्या खादिरी नैन्दुकापि वा ।
चतुरस्रा त्रिभिः स्थानैर्धटकर्कटकादिभिः ॥२६३॥*

---

proved by internal evidence and by its specially close agreement with the verses from Nárada in the Commentaries and Digests. Of the Section on Ordeals by Balance, Fire, etc., Vulg. has an entirely different version, which however is evidently less complete and authentic than the version preserved in A. In some cases, the copyist's mistakes, which occur in A, have been corrected from the quotations in the

---

अनेन श्लोकत्रयेण धटन्यासस्वरूपमुक्तम् । षड्हस्ता मुण्डका..भवन्ति । तेषां भूमिनिवेशस्त्वेवं पूर्वापरतो हस्तचतुष्टयं दक्षिणोत्तरतः सार्धहस्तं तस्मिन्त्वेवं..द्वयोरप्यन्तयोस्तोरणद्वयम् । तेषां च मुण्डकानां च निखेयं नैश्चल्यार्थं हस्तद्वयमुक्तम् । ततो मध्यमतस्तोरणयोश्चतुर्हस्ता धटतुला । अन्तयोर्लोहमयशिक्यद्वयाधारभूतमुण्डकद्वयसहिता मध्ये च अर्धहस्तविलम्बितलोहपट्टशृङ्खलकच्छसहितशोलिका भवतीति धटप्रमाणनिवेशः ॥ २६१ ॥ २६२ ॥ २६३ ॥

खादिरं कारयेत्तं च निर्व्रणं शुष्कवर्जितम् ।
शिंशपं तदभावे तु शालं वा कोटरैर्विना ॥२६४॥*
एवंविधानि काष्ठानि घटार्थे परिकल्पयेत् ।
सभाराजकुलद्वारे सुरायतनचत्वरे ॥२६५॥*
निखेयो निश्चलः कार्यो गन्धमाल्यानुलेपनः ।
दध्यक्षतहविर्गन्धकृतपावनमङ्गलः ॥२६६॥
रक्षार्थमाहूतैर्लोके लोकपालैरधिष्ठितः ।
सर्वदा स तु देयः स्यात्सर्वलोकस्य पश्यतः ॥२६७॥
अहोरात्रोषिते स्नाते आर्द्रवाससि मानवे ।
पूर्वाह्णे सर्वदिव्यानां प्रदानमनुकीर्तितम् ॥२६८॥*
शिरोपस्थायिनि नरे अभियोक्तर्युपस्थिते ।

Digests and Commentaries. सर्वदा समुदेयः A. ॥२६७॥ मानवो

घटस्यैतानि दारूणि परं मुख्यः प्रधानः खदिरः । ततस्त्विन्दुकः ।..तदभावे शिंशपः । तदभावे शालश्चदारु । एतान्यपि शुष्ककोटरवर्जितानि कार्याणि ।..२६४ ॥

एते प्रदेशा धर्मदेवतावतारयोग्या भवन्तीति ॥ २६५ ॥

अयं च यदा प्रथमं निखेयः । तदा अतिशोभनदिनलग्नकृताग्निकार्यद्विजवेदमङ्गलनिर्घोषशब्देन दध्यक्षतहविर्गन्धधूपाक्षतपावनैरिति ॥ २६६ ॥

स च यदा शुद्ध्यर्थं कस्यापि देयस्तदा धर्मरक्षणार्थं लोकपालैराहूतैरधिष्ठितः सर्वदा सर्वकालं देयः । सर्वलोकस्य पश्यतः । न पुनरेकान्त इत्यर्थः ॥ २६७ ॥

यो ऽसौ अभियोक्ता नरः । तस्मिन्शिरोपस्थानस्थिते दिव्यप्रदानं विधि-

दिव्यप्रदानं विहितमन्यच्च नृपहिंसनात् ॥२६६॥
अशिरांस्यपि दिव्यानि राजा भृत्येषु दापयेत् ।
अभियोगाभियुक्तानामन्येषां तु यथाक्रमम् ॥२७०॥*
शिक्यद्वयं समासज्य घटकर्कटयोर्दृढम् ।
एकत्र शिक्ये पुरुषमन्यत्र तुलयेच्छिलाम् ॥२७१॥*
धारयेदुत्तरे पार्श्वे पुरुषं दक्षिणे शिलाम् ।
पिटिकां पूरयेत्तस्मिन्नष्टकालोष्टपांशुभिः ॥२७२॥*
प्रथमारोपणे ग्राह्यं प्रमाणं निपुणैः सह ।
तुलाशिलाभ्यां तुल्यं च तोरणं न्यस्तलक्षणम् ॥२७३॥
सुवर्णकारा वणिजः कुशलाः कांस्यकारकाः ।
अवेक्षेरन्घटतुलां तुलाधारणकोविदाः ॥२७४॥*

A. ॥ २६८ ॥ तत्र दृष्टिकालोष्टपांशुभिः ॥ A. ॥ २७२ ॥ कक्षां कृत्वा घटस्य

तम् । अन्यच्च नृपहिंसनात् । यदा पुनः नृपगृहे काचिद्धिंसा कृता भवति तदा शिरोपस्थानं विनापि दिव्यं दातव्यम् ॥ २६६ ॥

राजाभियोगेनाभियुक्तानामशिरांस्यपि दिव्यानि दापयेत् । अन्येषां तु यथा क्रमो निहितस्तथा दापयेदिति ॥ २७० ॥

अत्रानेन श्लोकचतुष्टयेन प्रथमं पुरुषपाषाणपिटिकयोस्तोलनसमानधारणधारणार्थं विधिर्दृष्टः । तत्र च... पुनरिदमुक्तम् । सुवर्णकारा वणिजः कांस्यकारादयस्तुलाधारणसमानप्रमाणज्ञा उभयशिक्ययोः समानत्वमन्वेक्षेरन्निति ॥ २७१ ॥ २७२ ॥ २७३ ॥ २७४ ॥

तुलयित्वा नरं पूर्वं चिह्नं कृत्वा घटस्य च।*
कक्षास्थाने यदा तुल्यमवतार्य ततो घटात् ॥२७५॥
समयैः परिगृह्याथ पुनरारोपयेन्नरम्।
निर्वाते दृष्टिरहिते शिरस्यारोप्य पत्रकम् ॥२७६॥*
तस्मिन्नेव समारूढे धृत्वा कक्षां द्विजो वदेत्।
धर्मपर्यायवचनैर्घट इत्यभिधीयसे ॥२७७॥
त्वं वेत्सि सर्वभूतानां पापानि सुकृतानि च।
व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानवस्तुल्यते त्वया ॥२७८॥*
देवासुरमनुष्याणां सत्ये त्वमतिरिच्यसे।
[त्वं तुले सत्यधामासि पुरा देवैर्विनिर्मिता ॥२७९॥*
तत्सत्यं वद कल्याणि संशयान्मां विमोचय।
यद्यहं पापकर्मास्मि तदा त्वं मामधो नय ॥२८०॥*
शुद्धं चैव विजानासि तत ऊर्ध्वं गृहाण माम्।]

च। A.; चिह्नं कृत्वा घटस्य च। Vulg. ॥ २७५ ॥ रहिते शिरस्यारोपितपत्रकम् A. ॥ २७६ ॥ घटस्त्वभिधीयते A. ॥ २७७ ॥ २७९ b—२८१

एवमनेन प्रयत्नेन नरं प्रथमं तुलायां पिटिकया समं समानतुलितमुपलक्षयेत्। यदा कक्षास्थाने सलिलप्रक्षेपसमत्वं प्रसिद्धं भवति। तदा घटात्पुरुषमवतार्य ॥ २७५ ॥

ततस्तं पुरुषं गृहीतसमयं सुकृतसत्यश्रावणं कृतदेवताह्वानं शिखारोपितयथादृष्टान्ताभियोगसत्यान्ततविचारपत्रकं पुनरपि तुलामारोपयेत्। वातवृष्ट्युपघातवर्जिते काले ॥ २७६ ॥

तदेनं संशयारूढं धर्मतस्त्रातुमर्हसि ॥२८१॥*
इत्यादि कृतआवर्णं लोकपालैः सुरैश्च वै।
पुरुषं पुनरारूढं समुद्धृत्य निरीक्षयेत् ॥२८२॥
तुलितो यदि वर्धेत स शुद्धः स्यान्न संशयः।
समो वा हीयमानो वा अविशुद्धो भवेन्नरः ॥२८३॥*
कक्षाछेदे तुलाभङ्गे धटकर्कटयोस्तथा।
रज्जुच्छेदे ऽक्षभङ्गे च मूर्तितः शुद्धिमादिशेत् ॥२८४॥*
अतः परं प्रवक्ष्यामि विधिमग्नेस्तथोत्तमम्।
द्वात्रिंशदङ्गुलं प्राहुर्मण्डलान्मण्डलान्तरम् ॥२८५॥*
अष्टभिर्मण्डलैरेवमङ्गुलानां शतद्वयम्।
षट्पञ्चाशत्समधिकं भूमेस्तु परिकल्पना ॥२८६॥*

---

seems to be an interpolation, from the Smṛiti of Yâjñavalkya. इत्यादि सुलोकपालांकानकृतआवर्णं। A. ॥ २८२ ॥ द्वात्रिंशन्मण्डलान्याङ्कर्मण्डलं A. ॥ २८५ ॥ षट्पञ्चाशतमाख्यातं A. ॥ २८६ ॥

प्रकटार्थो ऽपि श्लोकः।... एवं विमलपुरुषस्योर्ध्वयमनाद्विशुद्धिरिति सिद्धम्।... अधो गच्छमानस्त्वविशुद्धो भवेन्नरः ॥ २८३ ॥

अत्र वाचनिका शुद्धिः। इति ऋणादाने धटविधिः ॥ २८४ ॥

अत्र श्लोकद्वयेन अग्निदिव्यविधानमधिकृत्य गृहीतदिव्यः पुरुषो यावन्मात्रं गच्छति तदुक्तम्। एकं मण्डलकं द्वात्रिंशदङ्गुलप्रमाणं भवति। तेन प्रमाणेनाष्टौ मण्डलानि भवन्ति। तेष्वष्टसु मण्डलेष्वपि एकत्राङ्के अङ्गुलानां शतद्वयं षट्पञ्चाशदधिकं भवति। एतत्क्रमेण भूमिप्रमाणमभिहितम् ॥ २८५ ॥ २८६ ॥

सप्ताश्वत्थस्य पत्राणि अभियुक्तस्य हस्तयोः।
कृत्वा न्यस्येत्तु पत्राणि सप्तभिः सूचतन्तुभिः ॥२८७॥*
जात्यैव लोहकारो यः कुशलश्चाग्निकर्मणि।
दृष्टयोगश्चान्यचापि तेनायो ऽग्नौ प्रतापयेत् ॥२८८॥*
अग्निवर्णमयःपिण्डं सस्फुलिङ्गं सुरक्तिकम्।
पञ्चाशत्पलिकं भूयः कृत्वैवं तं शुचिर्द्विजः ॥२८९॥*
तृतीयतापतप्तं तं ब्रूयात्सत्यपुरस्कृतः।
श्रूयतां मानवो धर्मो लोकपालैरधिष्ठितः ॥२९०॥*
त्वमग्ने सर्वदेवानां पवित्रं परमं मुखम्।
त्वमेतत्सर्वभूतानां हृदिस्थो वेत्सि चेष्टितम् ॥२९१॥*
सत्यान्नते च जिह्वायास्त्वत्तः समुपजायते।
वेदादिभिरिदं प्रोक्तं नान्यथा कर्तुमर्हसि ॥२९२॥*
अनेनायमिदं प्रोक्तो मिथ्या वेदमथाब्रवीत्।
सर्वथा च यथा मिथ्या तथाग्निं धारयाम्यहम् ॥२९३॥*

कृत्वा न्यस्यातियत्नेन A. ॥ २८७ ॥ पृष्ठेकु A. ॥ २९० ॥ सत्यान्नृत च

स्पष्टार्थमिदमुक्तम् ॥ २८७ ॥

यो लोहकारः पुरुषः पारंपर्यकुशलो जातः। लोहकर्मणि संततकृताभ्यासः। अन्यत्रापि दिव्यदानदृष्टकर्मा। तेनाग्नौ प्रतापयेत्। न पुनरवान्तरशिक्षितः कर्मणीष इति ॥ २८८ ॥

अत्र श्लोकद्वये विधिरयम्। अयं पिण्डं पञ्चाशत्पलिकमग्निवर्णं वारत्रयतापितं सस्फुलिङ्गं भूयो भूयः सुरक्तिकं कृत्वा शुचिर्द्विज एवं ब्रूयात् ॥ २८९ ॥ २९० ॥

एष धारयते च त्वां सत्येनानेन मानवः ।
तदस्य सत्यवाक्यस्य शीतो भव हुताशन ॥
मृषावाक्यस्य पापस्य दह हस्तौ तु शापितः ॥२९४॥*
अमुमर्थं च पत्रस्थमभिलिख्य यथार्थतः ।
आवितस्यैव तन्मूर्ध्नि तस्य देयं यथाक्रमम् ॥२९५॥*
स्नातश्च मण्डलस्थश्च ततः संगृह्य पावकम् ।
स्थित्वैकस्मिन्ततो ऽन्यानि व्रजेत्सप्त शनैः शनैः ॥२९६॥*
पातयेन्न तमप्राप्य या भूमिः परिकल्पिता ।
अष्टमं मण्डलं गत्वा ततो ऽग्निं विसृजेन्नरः ॥२९७॥*
यस्तु पातयते चासाद्दग्धो वा न विभाव्यते ।
पुनस्तं धारयेदग्निं स्थितिरेव दृढी कृता ॥२९८॥*

यत्रासात्वतः समुपजायते ॥ A. ॥ २९३ ॥ सन्मूर्ध्नि A. ॥ २९६ ॥ किंयन्तश्च

इति सार्धश्लोकचतुष्टयेन धर्मसत्यश्रावणात्तस्य देय इत्युक्तो हस्तयोरयं पिण्डपावकः ॥ २९१ ॥ २९२ ॥ २९३ ॥ २९४ ॥

यथाक्रमशब्देन प्रथमं पत्रपट्टकं मूर्ध्नि दद्यात्पश्चादयःपिण्डं करयेरिति ॥ २९५ ॥

अत्र भूमिक्रमणाग्निक्षेपविधिः स्पष्ट एवाभिहितः ॥ २९६ ॥ २९७ ॥

अत्र चासात्पातितपिण्डे दिव्ये दग्धादग्धसंशयेन न जयो नापराधो न पराजय इत्यर्थः । अतस्तं नरं पुनर्दिव्यं धारयेन्निःसंशयार्थमिति ॥२९८॥

अत्र श्लोकपञ्चके ऽपि यो विधिरुक्तः शिष्टः स एव ।...इति ऋणादाने अग्निविधिभेदः ॥ २९९ ॥ ३०० ॥ ३०१ ॥ ३०२ ॥ ३०३ ॥

मण्डलस्य प्रमाणं तु कुर्यात्तत्पद्मसम्मितम् ।
न मण्डलमतिक्रामेन्नाप्यर्वाक् स्थापयेत्पदम् ॥२९९॥*
अनेन विधिना कार्यो हुताशः समयः सदा ।
ऋतौ ग्रीष्मात्सदा युक्तः काले ऽन्यच्च सुशोतले ॥३००॥
हस्तक्षतेषु सर्वेषु कुर्यात्काकपदानि च ।
तान्येव पुनरवेक्षेद्वस्तौ बिन्दुविचिह्नितौ ॥३०१॥*
यत्पुनर्न विभाव्येते दग्धावेतौ करौ तदा ।
व्रीहीन्प्रगृह्य यत्नेन सप्त वारांस्तु मर्दयेत् ॥३०२॥*
मर्दितैर्यदि नो दग्धः सभ्यैरेवं विनिश्चितः ।
मोच्यः स शुद्धः सत्कृत्य दग्धो दण्ड्यो यथाक्रमम् ॥३०३॥*
अतः परं प्रवक्ष्यामि पानीयविधिमुत्तमम् ।
हैमन्तकालादन्यच्च शिशिराच्च यथाक्रमम् ॥३०४॥
नदीषु नातिवेगासु सागरेषु वहेषु च ।
ह्रदेषु देवखातेषु तडागेषु सरःसु च ॥३०५॥*
नातिक्रूरेण धनुषा प्रेषयित्वा शरत्रयम् ।
पानीयमज्जनं कार्यं कियत्तच्च विपश्चितः ॥३०६॥
क्रूरं धनुः सप्तशतं मध्यमं षट्शतं स्मृतम् ।
मन्दं पञ्चशतं ज्ञेयमेष ज्ञेयो धनुर्विधिः ॥३०७॥*

विपश्चितैः ॥ A. ॥ ३०६ ॥ ३०७ om. A. This para. has been

---

* ...तत्र हैमन्तर्तुमार्गपौषौ शिशिरर्तुर्माघफाल्गुनौ।...तन्मासचतुष्टये जलदिव्यस्य वर्जनमिति ॥ ३०४ ॥

नाभिमात्रे जले स्थाप्यः पुरुषः स्तम्भवद्बली।
तस्योरू संप्रगृह्याथ निमज्जेदभिशस्तवान् ॥३०८॥*
शरप्रक्षेपणस्थानाद्युवा जवसमन्वितः।
गच्छेत्परमया शक्त्या यच्च स्यान्मध्यमः शरः ॥३०९॥*
मध्यमं तु शरं गृह्य पुरुषोऽन्यस्तथाविधः।
प्रत्यागच्छेत वेगेन यतः स पुरुषो गतः ॥३१०॥*
आगतश्च शरग्राही न पश्यति यदा जले।
अन्तर्जलं यदा सम्यक् तदा शुद्धिं विनिर्दिशेत् ॥३११॥*
अन्यथा न विशुद्धः स्यादेकाङ्गस्यापि दर्शनात्।
स्थानाद्दान्यच्च गमनाद्यस्मिन्पूर्वं निवेशितः ॥३१२॥*
न मज्जनीयं स्त्रीबालं धर्मशास्त्रविशारदैः।
रोगिणश्चापि दृष्ट्वाश्च पुमांसो ये च दुर्बलाः ॥३१३॥*
निरुत्साहान्रुजाक्लिष्टानार्तांश्च न निमज्जयेत्।
सद्यो म्रियन्ते मज्जन्तः स्वल्पप्राणा हि ते स्मृताः ॥३१४॥*
साहसेनागतानेतान्नैव तोये निमज्जयेत्।
न चापि साधयेदग्निं न विषेण विशोधयेत् ॥३१५॥*

---

supplied from Vulg. तस्यौरसं प्रगृह्याथ A. See Vîramitrodaya. ॥ ३०८ ॥ यवमात्रं A. See Vîramitrodaya. ॥ ३१९ ॥

अत्र षड्भिः श्लोकैर्जलदिव्यविधिरभिहितः। स्पष्टत्वान्न किंचिद्व्याख्यानसापेक्षम् ॥ ३०९ ॥ ३०८ ॥ ३०९ ॥ ३१० ॥ ३११ ॥ ३१२ ॥

अनेन श्लोकत्रयेण स्त्रीबालादीनां सहैतुको निषेधः कृतस्मृत्यर्थ एव' अतो धर्मदेवताधर्मश्रावणा भवति ॥ ३१३ ॥ ३१४ ॥ ३१५ ॥

सत्यानृतविभागस्य तोयाग्नी स्पष्टकृत्तमौ।
अङ्गश्चाग्निरभूद्यस्मात्तस्मात्तोये विशेषतः ॥३१६॥*
क्रियते धर्मतत्त्वज्ञैर्दूषितानां विशोधनम्।
तस्मात्सत्येन भगवञ्जलेश्च चातुमर्हसि ॥३१७॥*
अतः परं प्रवक्ष्यामि विषस्य विधिमुत्तमम्।
यस्मिन्काले यथा प्रोक्तं यादृशं परिकीर्तितम् ॥३१८॥*
यावन्मात्रं समुद्दिष्टं धर्मतत्त्वार्थदर्शिभिः।
तुलयित्वा शरत्काले देयमेतद्विभागमे ॥३१९॥*
नापराह्णे न संध्यायां न मध्याह्ने तु धर्मवित्।
शरद्ग्रीष्मवसन्तेषु वर्षासु च विवर्जयेत् ॥३२०॥
भग्नं च चारितं चैव धूपितं मिश्रितं तथा।
कालकूटमलाबुं च विषं यत्नेन वर्जयेत् ॥३२१॥*

अलंबुं A. See Vîramitrodaya. ॥ ३२१ ॥ शार्ङ्गी हैमवतं शस्त्रे A.

अनेन श्लोकद्वयेन जलदेवताधिवासनमुक्तम् ॥ ३१६ ॥ ३१७ ॥

इति ऋणादाने उदकदिव्यविधिभेदः।

विषदिव्याधिकारमात्रार्थो ऽयं श्लोकः ॥ ३१८ ॥

अभिप्रस्तपुरुषस्य सत्यासत्यपरीक्षार्थं यवप्रमाणं विषं देयम्। तच्च शरत्काले अश्वयुक्कार्त्तिकमासयोः। तथा हि माघमार्गशीर्षयोरिति ॥३१९॥

अत्र पूर्वगृहीतो ऽपि शरत्कालः पुनरपवाददर्शनाद्विवर्जितः। शरद्ग्रीष्मवर्षाभिधानवसन्तविवर्जनाच्चैत्रादिकं कार्त्तिकपर्यन्तं मासाष्टकमपि विषस्य वर्जितमिति ॥ ३२० ॥

अत्र चारितभग्नधूपितमिश्रितानि क्षुत्कारणं दर्जितानि। कालकूटालाबुविषे च अतिरौद्रजातिवशाद्वर्जिते ॥ ३२१ ॥

शार्ङ्गं हैमवतं शस्तं वर्णगन्धरसान्वितम्।
अभिन्नं तत्प्रदातव्यं क्षत्रविट्शूद्रयोनिषु ॥३२२॥*
विषस्य पलषड्भागाद्भागो विंशतिमस्तु यः।
तमष्टभागहीनं तु शोध्ये दद्याद् घृतप्लुतम् ॥३२३॥*
वर्षासु षड् यवा माचा ग्रीष्मे पञ्च यवाः स्मृताः।
हेमन्ते सप्त वाष्टौ वा शरद्यस्यापि नेष्यते ॥३२४॥*
त्वं विषं ब्रह्मणः पुत्रः सत्यधर्मव्यवस्थितः।
शोधयैनं नरं पापात्सत्येनास्यामृतीभव ॥३२५॥*
छायानिवेशितो रक्ष्यो दिनशेषमभोजनः।
विषवेगक्षमातीतः शुद्धो ऽसौ मनुरब्रवीत् ॥३२६॥*
अतः परं प्रवक्ष्यामि कोशस्य विधिमुत्तमम्।
शास्त्रविद्भिर्यथा प्रोक्तं सर्वकालाविरोधि यत् ॥३२७॥*

See Vîramitrodaya. ॥ ३२२ ॥ पलषड्भागो भागो विंशतिमस्तथा। A. See Vîramitrodaya. ॥ ३२३ ॥ यानिवेशितो रक्षो A. See

विषदिव्ये शार्ङ्गं विषमक्षतं नान्यत् तच्च ब्राह्मणवर्जक्षत्रियादिवर्णत्रयस्य कार्यमिति ॥ ३२२ ॥

अनया भागपरिकल्पनया भागमात्रो भवति। स विषविषये दृष्टो यवो न स्थूलयवः। तं च विषं घृतप्लुतं दद्यान्न रक्षमिति ॥ ३२३ ॥

अत्र यवमात्रप्रमाणबलापेक्षया वर्षग्रीष्महेमन्तास्त्रयो ऽप्येते ऋतवो ग्रहीता इति ॥ ३२४ ॥

विषदेवतासत्त्वाधिष्ठानात् ॥ ६२५ ॥

इति ऋणादाने विषविधिभेदः ॥ ३२६ ॥

कोशविधिदिव्याधिकारः श्लोको ऽयम् ॥ ३२७ ॥

पूर्वाह्णे सोपवासस्य स्नातस्यार्द्रपटस्य च।
सशूकस्याव्यसनिनः कोशपानं विधीयते ॥३२८॥*
यद्वक्तः सोऽभियुक्तः स्यात्तद्दैवत्यं तु पाययेत्।
अभ्यर्च्य देवतां स्नाप्य जलस्य प्रसृतित्रयम् ॥३२९॥*
सप्ताहाभ्यन्तरे यस्य द्विसप्ताहेन वाशुभम्।
प्रत्यात्मकं तु दृश्येत सैव तस्य विभावना ॥३३०॥*
ऊर्ध्वं यस्य द्विसप्ताहान्महद्दृश्यशुभं भवेत्।
नाभियोज्यः स केनापि कृतकालव्यतिक्रमात् ॥३३१॥*
महापराधे निर्धर्मे कृतघ्ने क्लीबकुत्सिते।
नास्तिकव्रात्यदासेषु कोशपानं विवर्जयेत् ॥३३२॥*
यथोक्तेन विधानेन पञ्च दिव्यानि धर्मवित्।

अत्र यावेतौ पुरुषौ वर्जितौ तौ द्वावपि सर्वावस्थत्वाद्देवताभिः पूर्वपरिक्षतौ। तेन निर्दैवत्वौ तौ कोशदिव्ये वर्जितावितिं। श्लेषं सुबोधम ॥ ३२८॥

अथ पानविधिः ॥ ३२९ ॥

चतुर्दशदिवसमध्ये यस्य राजकदैविकं किंचिदशुभं दृश्यते। तस्याशुद्धस्य सैव भावना उपलक्षणमित्यर्थः ॥ ३३० ॥

कृतकालमध्ये दैवरक्षितत्वादिति ॥ ३३१ ॥

महापराधो महापातकी। इत्यादयो दासपर्यन्ताः सर्वावस्थनिर्दैवत्याः कोशयोग्या न भवन्ति ॥ ३३२ ॥

...ये पुनः प्रच्छन्नपापकारिणः पुरुषा अथवा शुद्धमाचारा एव शङ्का मात्रदोषाभिशापदुःखिताः। तेषां सत्यासत्यपरीक्षार्थमेतानि दिव्यानि मुनि-

दत्त्वा राजाभिशस्तानां प्रेत्य चेह च नन्दति ॥३३३॥
ग्रीष्मे तु सलिलं प्रोक्तं विषं काले सुशीतले।
ब्राह्मणस्य घटो देयः क्षत्रियस्याग्निरुच्यते ॥३३४॥*
वैश्ये तु सलिलं देयं विषं शूद्रे प्रदापयेत्।
न ब्राह्मणे विषं दद्यान्न लोहं क्षत्रियो हरेत् ॥३३५॥*
कोशान्तानि तुलादीनि गुरुषूर्ध्वेषु दापयेत्।
शतार्धं दापयेच्छुद्धावशुद्धो दण्डभाग्भवेत् ॥३३६॥
तण्डुलानां प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणचोदितम्।
चौर्ये तु तण्डुला देया नान्यचेति विनिश्चयः ॥३३७॥*
तण्डुलान्कारयेच्छुक्लाञ्छालेर्नान्यस्य कस्यचित्।
मृन्मये भाजने कृत्वा भास्करस्याग्रतः शुचिः ३३८॥*
स्नानोदकेन संपृक्तान्वाचौ तचैव वासयेत्।
प्रभातायां रजन्यां तु चिः कृत्वा प्रांमुखाय च ॥३३९॥

Vîram. ॥ ३२६ ॥ ३३४ aud ३३५ a om. A. This portion has been supplied from Vulg. अशुद्धो om. A. ॥ ३३६ ॥ पात्रे A

भिरवतारितानि।...प्रेत्य चेह च नन्दति। इहलोके परलोके चार्थसमृद्धि-संपन्नो भवतीति। इति नारदीयकल्याणभट्टकृतभाष्ये पञ्चदिव्यविवरणम् ॥ ३३३ ॥

यच्छतार्धमुक्तं तत्पणानां प्रायः पञ्चाशत्पंचकम्। यत्तु पराजये दण्डः स तीव्र उक्त एव इति कोशपानविधिः ॥ ३३६ ॥

इति तण्डुलदिव्याधिकारः श्लोकः ॥ ३३७ ॥

स्नाताय सोपवासाय दद्याद्देवार्चकः स्वयम्।
स्वयं कार्यं समुद्दिश्य सत्यासत्यपरीक्षणे ॥३४०॥
तण्डुलान्भक्षयित्वा तु पत्रे निष्ठीवयेत्ततः।
अश्वत्थपत्राभावे तु भूर्जपत्रे ततः स्मृतम् ॥३४१॥*
दृश्यते शोणितं यस्य दन्तजालं च सीदति।
गात्रं च कम्पते यस्य तमशुद्धं विनिर्दिशेत् ॥३४२॥*
अतः परं प्रवक्ष्यामि तप्तमाषकलक्षणम्।
शुभाशुभपरीक्षार्थं ब्रह्मणाभिहितं स्वयम् ॥३४३॥
सौवर्णे राजते पात्रे आयसे मृन्मये ऽपि वा।
क्षिप्रं घृतमुपादाय तदग्नौ स्थापयेच्छुचिः ॥३४४॥*
सौवर्णीं राजसीं ताम्रीमायसीं वा सुशोभिताम्।
सलिलेनासकृद्धौतां निक्षिपेत्तत्र मुद्रिकाम् ॥३४५॥*
भ्रमत्पतितायामन्तः स नः स्पर्शसुभीषणः।
ततस्त्वनेन मन्त्रेण घृतं तदभिमन्त्रयेत् ॥३४६॥*
परं पवित्रममृतं घृतं त्वं यज्ञकर्मसु।
दहाग्ने यद्ययं पापो हिमशीतं शुचौ भव ॥३४७॥*

See Vîram. ॥ ३४१ ॥

इति तण्डुलविधिः प्रकटार्थ एव ॥ ३४२ ॥

प्रदेशिन्यक्षता यस्य संस्पृष्टायां परीक्षणे।
यदि विस्फोटका नस्युः शुद्धो ऽसावन्यथा न हि॥३४८॥*

इति तप्तमाषकविधिः स्पष्ट एव। इति नारदीयमहाभाष्ये कल्याण-भट्टशोधिते ऋणादानं नाम व्यवहारपदं प्रथमं पञ्चविंशतिसहितं समाप्तम्। अथोपनिधिः षड्भेदो भवति॥ ३४८॥

स्वं द्रव्यं यत्र विश्रम्भान्निक्षिपत्यविशङ्कितः।
निक्षेपो नाम तत्प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैः ॥ १ ॥*
कुलजे वृत्तसंपन्ने धर्मज्ञे सत्यवादिनि।
महापक्षे धनिन्यार्ये निक्षेपं निक्षिपेद्बुधः ॥ २ ॥*
यो यथा निक्षिपेद्धस्ते यमर्थं यस्य मानवः।
स तथैव ग्रहीतव्यो यथा दायस्तथा ग्रहः ॥ ३ ॥*
न चेद्दद्यात्तु निक्षेप्तुस्तद् द्रव्यं तु यथाविधि।
उपसंगृह्य दाप्यो ऽसौ दिव्यादिभिर्व्यवस्थितः ॥ ४ ॥*

२-४ om. Vulg. See Manu VIII. 279-284. राज्ञो भवति

स्वमिति स्वकीयं द्रव्यं यो निक्षिपति तस्य निक्षेपः संबध्यते।...यत्रा-विश्वासाच्छङ्का भवति तत्र साक्षिलिखितग्रहणविरहितं को ऽपि वराटक-मपि न ददाति। यत्र पुनर्विश्वासान्निःशङ्कः पुरुषो भवति। तत्र साक्षि-लिखितग्रहणकवर्जितमेव सुवर्णसहस्रादिकमपि निक्षिपति।...॥ १ ॥

एभिः सप्तभिरपि गुणै संपन्ने पुरुषे निक्षेपं निक्षिपेद्बुधः। स काला-न्तरेष्वपि विप्रतिपत्तिं न गच्छतीति ॥ २ ॥

यः पुरुषो यस्य हस्ते यमर्थं येन प्रकारेण निक्षिपेत्। तेनैव पुरुषेण तस्यैव हस्तात् स्वार्थः तेनैव प्रकारेण ग्रहीतव्यः। यथा दायस्तथा ग्रह इति वचनात् ॥ ३ ॥

अथ निक्षेपग्राही लोभं गच्छति निक्षेप्तुस्तद् द्रव्यं न प्रयच्छति तदावेदितो राज्ञा उपसंगृह्य दिव्यादिप्रमाणसाधितो द्विगुणदण्डकोटितः सतो दाप्यः ॥ ४ ॥

अन्यद्द्रव्यव्यवहितं द्रव्यमव्याहृतं च यत्।
निक्षिप्यते परगृहे तदौपनिधिकं स्मृतम् ॥ ५ ॥*
स पुनर्द्विविधः प्रोक्तः साक्षिमानितरस्तथा।
प्रतिदानं तथैवास्य प्रत्ययः स्याद्विपर्यये ॥ ६ ॥*
याच्यमानस्तु यो दाता निक्षेपं न प्रयच्छति।
दंड्यः स राज्ञा दुष्टात्मा नष्टे दाप्यश्च तत्समम् ॥ ७ ॥*
यं चार्थं साधयेत्तेन निक्षेप्तुरननुज्ञया।

तस्मै दाप्यश्च तत्समम् ॥ Vulg.; दण्ड्यः स तु भवेत्तं च द्रव्यं खेादयमावहेत् y, instead of ७, b and ८॥ तं च खेादयमावहेत्

निक्षेपलक्षणमभिहितम्। इदानीमौपनिधिकलक्षणमुच्यते। अन्यद्रव्यव्यवहितमिति मञ्जिष्ठापाटलमध्ये विंशतिगद्याणकग्रन्थिवद्वा। अथवा ग्रन्थिमुद्रितं यथा वस्त्रमध्ये मौक्तिकहारः। तद्बाह्यन्तरसारद्रव्यं तदवस्थं तस्यापि न कथितम्। तथा हस्ते निक्षिप्तमेवं स्थितं द्रव्यं यन्निक्षिप्यते। तदौपनिधिकमित्युच्यते। तदपि यथा स्थितं ग्रन्थिमुद्रितमेव प्रदेयम्। ग्रन्थिभेदे ग्रहीतुर्दोषो भवतीति ॥ ५ ॥

यो निक्षेपः साक्षिप्रत्यक्षो मुक्तः। असाववश्यं साक्षिप्रत्यक्षमेव समर्पणीयः। यः पुनरसाक्षिमान्स विनैव साक्षिभिरर्पणीयः। इत्थस्य द्विविधस्य निर्णयः। अथ विपर्ययो निक्षेपस्योपनिधेर्वा हानिर्मिथ्या भवति। तदानीं तदनुसारेण प्रत्ययो दिव्यशपथादिको भवतीति ॥ ६ ॥

प्रकटार्थ एव श्लोकः। विशेषो ऽयं याचिते ऽनर्पिते। राजदैविकं ग्रहीतुर्न निक्षेप्तुरिति ॥ ७ ॥

यदि ग्राहको निक्षेपद्रव्येण तेन कांचित्स्वार्थं स्वेच्छया साधयति। निक्षेप्तु-

तत्रापि दंड्यः स भवेद्दाप्यस्तत्रापि सोदयम् ॥८॥*
ग्रहीतुः सह येा ऽर्थेन नष्टो नष्टः स दायिनः।
दैवराजकृते तद्वन्न चेत्तज्जिह्मकारितम् ॥९॥*
स्वयमेव तु येा दद्यान्मृतस्य प्रत्यनन्तरे।
न स राज्ञाभियोक्तव्यो न निक्षेप्तुश्च बन्धुभिः ॥१०॥
अच्छलेनैव चान्विच्छेत्तमर्थं प्रीतिपूर्वकम्।
विचार्य तस्य वा वृत्तं साम्नैव परिशोधयेत् ॥११॥
चौरैर्हृतं जले मग्नमग्निना दग्धमेव च।
न दद्याद्यदि तस्मात्स न संहरति किंचन ॥१२॥

Vulg. ॥ ८ ॥ Vulg. inserts the following after ८ ॥ अनेकार्थाभियुक्तेन सर्वार्थव्यपलापिना। विभावितैकदेशेन देयं यदभियुज्यते ॥*

रननुज्ञया असंमतेन तदा दण्ड्यः स भवेत्। तं च साधितमर्थं सोदयं सोपाश्रयं दाप्य इति ॥ ८ ॥

...जिह्मकारिते निश्चितज्ञाने प्रिरोपस्थानेन सह साधनमर्थस्येति ॥९॥

निक्षेपदातुर्मृतस्य यः प्रत्यनन्तरस्तदीयद्रव्याधिकारी तस्य स्वयमेव गत्वा याचको ऽयाचित एवाज्ञातो वा साधुत्वान्न्यासं समर्पयति। स तेन साधनेन तदीयबन्धुभिः प्रेषोपनिधितस्योपरि जल्पयित्वा नाभियोक्तव्यो न राज्ञेति ॥१०॥

यदि तस्मात्पुनर्निक्षेपात्किंचिद् गृहीत्वा को ऽपि नियोगः कृतः स प्रत्ययः संभाव्यते। तदा भाविनि चौरजलाग्न्युपद्रवे तद्दद्यादसाविति ॥ १२ ॥

...तयोर्व्यवहारे येा मिथ्यावादी दिव्यावसन्नो भवति। स राज्ञा चौरवच्छास्यः। द्रव्यसमं च दण्डं दाप्य इति ॥ १३ ॥

यो निक्षेपं नार्पयति यश्चानिक्षिप्य याचते।
तावुभौ चौरवच्छास्यौ दण्डं दाप्यौ च तत्समम्॥१३॥*
एष एव विधिर्दृष्टो याचितान्वाहितादिषु।
शिल्पे चोपनिधौ न्यासे प्रतिन्यासे तथैव च॥१४॥*
प्रतिगृह्णाति योगण्डं यश्च सप्रधनं नरः।
तस्याप्येष भवेद्धर्मः षडेते विधयः समाः॥१५॥*

१०-१३ om. Vulg. शिल्पिवूपनिधौ Vulg. ॥ १४ ॥ यो गण्डं Vulg. यो दण्डं Jagannâtha. निधयः स्मृताः Vulg. ॥ १५ ॥ अनिर्दिष्टं च यः

अत्र यो ऽयं विधिर्न्यासोपनिधिव्यवहारपदकयोरपि सविस्तारो ऽभिहितः। एष एव याचितान्वाहितशिल्पोपनिधिष्विति। अत्र याचितं कार्यार्थं प्रार्थयित्वा यदानीतम्।...अनु आहितमन्वाहितमिति। शिल्पे शिल्पिहस्तसंस्करणमुक्तो न्यासो व्याचक्षते। प्रतिन्यासस्तु कस्यापि हस्ते निक्षिपति द्रव्यम्। सो ऽपि कार्यकालापेक्षया यदन्यस्य हस्ते निक्षिपति स प्रतिन्यासः।...॥ १३ ॥

य अनार्यं बालं सप्रधनं नार्याबुद्धा प्रतिगृह्णाति यस्यापि पूर्वोक्तस्यैव विधिर्द्रष्टव्यः। षडेते विधयः। षडेते विधयः समा इति। याचितविधिः। अन्वाहितविधिः। शिल्पिहस्तगविधिः। न्यासप्रतिन्यासविधिः। योगण्डविधिश्चेति। षडेते विधयस्तुल्या द्रष्टव्याः। इति नारदीयकल्पायाभाष्ये षड्व्यवहारपदभेदसहितमुपविधिर्नाम द्वितीयं व्यवहारपदं समाप्तम्। इदानीं त्रिभेदं संभूयसमुत्थानमुच्यते ॥ १५ ॥

वणिक्प्रभृतयो यच्च कर्म संभूय कुर्वते।
तत्संभूयसमुत्थानं व्यवहारपदं स्मृतम् ॥ १ ॥*
फलहेतोरुपायेन कर्म संभूय कुर्वताम्।
आधारभूतः प्रक्षेपस्तेनोत्तिष्ठेयुरंशतः ॥२॥*
समो ऽतिरिक्तो हीनो वा तच्चांशो यस्य यादृशः।
क्षयव्ययौ तथा वृद्धिस्तच्च तस्य तथाविधाः ॥३॥*
भाण्डपिण्डव्ययोद्वारभारसारान्ववेक्षणम्।
कुर्युस्ते ऽव्यभिचारेण समये स्वे व्यवस्थिताः ॥४॥*
प्रमादान्नाशितं दाप्यः प्रतिषिद्धकृतं च यत्।
असंदिष्टश्च यत्कुर्यात्सर्वसंभूयकारिभिः ॥५॥*

संभूय एकत्र मिलित्वा संव्यवहारं प्रति यत्तदुत्थानं नाम व्यवहारपदमुच्यते ॥ १ ॥

यद्वणिग्भिर्मिलित्वा ब्रह्मसहस्रं पिण्डे वाणिज्यं प्रारब्धम्। तत्रैकेनार्धे पञ्च घृतानि निक्षिप्तानि। अन्येन पञ्चमांशे घृतद्वयम्। अन्यनापि घृतद्वयमेव। अपरेण दशमांशे घृतमेकम्। एतेषां स्वांशप्रक्षेपो लाभव्यययोराधारभूतः ॥ २ ॥

तच्चायव्ययौ स्वकीयस्वकीयांशावतारेण संबध्येते ॥ ३ ॥

यः प्रथमारम्भे समयः कृतः। तच्चाव्यभिचारेण अविलोपनेन भाण्डपिण्डव्ययोद्वारभारसारान्ववेक्षणानि स्वांशानुसारेण कर्तव्यानीति ॥ ४ ॥

एतैश्च सर्वैरपि सामदायिकैः समर्पितं प्रमादाद्यो नाशयति। स तन्नाशितं दाप्यः। प्रतिषिद्धे च। असंमतकृतं च यत्किमपि स्वानिकारि भवति। तदपि दाप्य एवेति ॥ ५ ॥

दैवतस्कररराजभ्यो व्यसने समुपस्थिते ।
यस्तत्स्वशक्त्या रक्षेत तस्यांशो दशमः स्मृतः ॥६॥*
एकस्य चेत्यादृशनं दायादो ऽस्य तदाप्नुयात् ।
अन्यो वासति दायादे शक्ताश्चेत्सर्व एव वा ॥७॥*
ऋत्विजां व्यसने ऽप्येवमन्यस्तत्कर्म निस्तरेत् ।
लभेत दक्षिणाभागं स तस्मात्संप्रकल्पितम् ॥८॥*
ऋत्विग्याज्यमदुष्टं यस्यजेदनपकारिणम् ।
अदुष्टं वर्त्विजं याज्यो विनेयौ तावुभावपि ॥९॥*

कुर्यात् Vulg. ॥ ५ ॥ यत्तत्स्वशक्त्या रक्षेत A ॥ ६ ॥ सक्ताश्चेत् y ॥ ७ ॥

दैवात्प्रदीपने दह्यमानं यः कश्चिदेक एव रक्षति । तथा तस्करबन्धात् । तथोन्मार्गीभूतग्रहणोद्यतराज्ञः पार्श्वाद्यः स्वकीयेन प्राणव्ययामेन तत्सामान्यभाण्डं रक्षति । तस्य दशमांशः क्षेत्रफले भवति ॥ ६ ॥

तेषां संभूयकारिणां मध्ये यद्येकस्य कस्यापि मृत्युः स्यात् । तदा तदीयांशं पुत्रादिदायादा अधिकारिणस्तदाप्नुयुः । असति दायादे तेषामेकतमो वा यस्तन्निर्हर्तुं शक्तः । अथवा यदि शक्तास्तदा तदीयांशं सर्व एव ते गृह्णीयुरिति । इति संभूयसमुत्थाने सामवायिकभेदः प्रथमः ॥ ७ ॥

ऋत्विजामपि एकयज्ञे संश्रये प्रचरतां यद्येकस्य कस्यापि व्यसनं भवति । तदा तदीयकर्मधुरमन्यः कश्चिन्निर्वाहयेत् । दक्षिणाभागमपि तत्प्रकल्पित. निर्वाहक एव लभेत् ॥ ८ ॥

अदुष्टमपि अनपकारिणमपि याज्यं यदि ऋत्विक् कर्मारूढो ऽपि क्रोधलोभादिना अवान्तर एव त्यजति । अथवा एवमृत्विजं याज्य एव त्यजति । ततः प्राप्तव्यवहारयोर्द्वयोरपि तयोर्दोषवान्स एव राज्ञा विनयं ग्राह्यः ॥ ९ ॥

ऋत्विक् तु त्रिविधो दृष्टः पूर्वजुष्टः स्वयं कृतः।
यदृच्छया च यः कुर्यादार्त्विज्यं प्रीतिपूर्वकम्॥१०॥*
क्रमागतेष्वेष धर्मो दृतेष्वृत्विक्षु च स्वयम्।
यादृच्छिकेषु याज्यस्य तत्त्यागे नास्ति किल्बिषम्॥११॥*
शुल्कस्थानं वणिक् प्राप्तः शुल्कं दद्याद्यथोदितम्।
न तद्यतिहरेद्राज्ञो बलिरेष प्रकीर्तितः॥१२॥*
शुल्कस्थानं परिहरन्नकाले क्रयविक्रयी।
निष्पीड्य च परिमाणं दाप्यो ऽष्टगुणमत्ययम्॥१३॥*

पूर्वैर्जुष्टः Vulg. ॥ १० ॥ प्राप्य Vulg. तज्जातु हरेत्त्रस्तो Vulg. ॥ १२ ॥ मिथ्यावादी च संख्याने Vulg. ऽष्टगुणमन्वयः y. ॥ १३ ॥ १३-१५ om. Vulg.

एतच्च त्रिविधत्वमेतदर्थं दर्शितं यत्॥ १० ॥

ये ऋत्विजः पूर्वसेविताः क्रमागताः। तथा ये स्वयं कृता भवन्ति। तेषां त्यागे ऽयं युक्तपरित्यागविनयविचारो दृष्टः। यस्तु न पूर्वदृष्टो न च स्वयं कृतः। यदृच्छयागतः प्रीतिपूर्वकमार्त्विज्यं करोति। तस्य तत्कुर्वत अन्यः कश्चिदुत्तातिरिक्तः स्नेहातिरिक्तो वा समागतो भवति। तदा तं यदृच्छयागतं परित्यजतस्तं स्नेहातिरिक्तं तदीयकर्माधिकारयतो दक्षिणाभागं च तस्य प्रयच्छतो याज्यस्य कृच्छ्रमावकाशो नास्तीति।...अथ शौल्किको भेदो भवतीति॥ ११ ॥

यच्छुल्कं नाम एष राज्ञो बलिः प्रवर्तनभागः। तं व्यतिक्रम्य। वणिग्न व्यतिहरेत्॥ १२ ॥

अत्राष्टगुणस्य शुल्कस्य विनयस्य स्थानत्रयमुद्दिष्टम्। एकं शुल्कस्थानं परिहृत्यादत्तशुल्कस्यैव वणिजो गच्छतः। द्वितीयमदत्तशुल्कभाण्डस्य अकाले

सदा श्रोत्रियवर्ज्यानि शुल्कान्याहुः प्रजानता।
गृहोपयोगि यच्चैषां न तु वाणिज्यकर्मणि ॥१४॥
प्रतिग्रहो द्विजातीनां धनं रङ्गोपजीविनाम्।
स्कन्धवाह्यं च यद् द्रव्यं न तद्युक्तं प्रदापयेत् ॥१५॥
कश्चिच्चेत्संचरन्देशान्प्रेयादाभ्यागतो वणिक्।
राजास्य भाण्डं रक्षेत यावद्दायाददर्शनम् ॥१६॥*
दायादे ऽसति बन्धुभ्यो ज्ञातिभ्यो वा समर्पयेत्।
तदभावे सुगुप्तं तद्धारयेद्दशतीः समाः ॥१७॥*
अस्वामिकमदापादं दशवर्षस्थितं ततः।
राजा तदात्मसात्कुर्यादेवं धर्मो च हीयते ॥१८॥*

क्रयविक्रये कुर्वतः। तृतीयं भाण्डपरिमाणं मिथ्या जनस्य कथयतः। एतेष्वपराधेषु पतितो वणिक् शुल्काष्टगुणमल्पयं दण्डं दद्य दिति ॥ १३ ॥

अत्र श्रोत्रियशब्देन ब्राह्मणः परिगृह्यतः ब्राह्मणस्य यत्किमपि गृहोपयोगि द्रव्यं भवति तद्दर्जं राज्ञा शुल्कम्। अथ सो ऽपि वाणिज्यं कुर्वन्किंनयत्यानयति वा ततः शुल्कं ददाति ॥ १४ ॥

ब्राह्मणस्य प्रभूतमपि यत् प्रतिग्रहधनं। तथा रङ्गोपजीविनामपि नटगायतादीनाम्। तथा च सर्वजनसामान्यमपि स्कन्धवाह्यं यत्किमपि वाहनारूढमेतत्त्रिविधमपि द्रव्यं राजा शुल्कं न दापयेत् ॥ १५ ॥

इति संभूयसमुत्थाने प्रौल्लिकभेदस्तृतीयः। समाप्तं चैतत्संभूयसमुत्थानं तृतीयं व्यवहारपदम्। इदानीं चतुर्भेदं दत्तस्यादानं नाम चतुर्थं व्यवहारपदं भविष्यति ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

दत्त्वा द्रव्यमसम्यग्यः पुनरादातुमिच्छति।
दत्ताप्रदानिकं नाम तद्विवादपदं स्मृतम् ॥ १ ॥*
अदेयमथ देयं च दत्तं चादत्तमेव च।
व्यवहारेषु विज्ञेयो दानमार्गश्चतुर्विधः ॥ २ ॥*
तत्रेहाष्टावदेयानि देयमेकविधं स्मृतम्।
दत्तं सप्तविधं ज्ञेयमदत्तं षोडशात्मकम् ॥ ३ ॥*
अन्वाहितं याचितकमाधिः साधारणं च यत्।
निक्षेपः पुचदारं च सर्वस्वं चान्वये सति ॥ ४ ॥*
आपत्स्वपि हि कष्टासु वर्तमानेन देहिना।
अदेयान्याहुराचार्या यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम् ॥ ५ ॥*
कुटुम्बभरणाद् द्रव्यं यत्किंचिदतिरिच्यते।
तदेयमपहृत्यान्यत्कुटुम्बी दोषमाप्नुयात् ॥ ६ ॥*

सुबोधाधिकारः श्लोकोऽयम् ॥ १ ॥

देयं ज्ञेयं दानविषये अदेयं च दत्तं ज्ञेयं कीदृशमदत्तं चेत्ययं दानमार्गश्चतुर्विधोऽपि व्यवहारे विज्ञेयः ॥ २ ॥

तत्राष्टप्रकारमदेयम्। देयमेकप्रकारमेव। सप्तप्रकारं दत्तम्। अदत्तं षोडशप्रकारम्। एतानि प्रति पदमुच्यन्ते ॥ ३ ॥

अत्र परस्य सामान्यकार्यकरणमात्रं किंचिद्वस्तु समर्प्य अतिसविशेषकार्यकरणक्षमवस्तु ततः समानीयते। अनु पश्चात्। अन्वाहितमेतदादौ कृत्वा। अन्यत्सुबोधं सर्वम्। एतान्यष्टावदेयानि दत्तान्यपि चलन्ति ॥ ४ ॥

कुटुम्बे कुटुम्बिनावश्यमेव भरणीयं तस्माद् व्ययाद्यत्किंचिदतिरिच्यते तदेव

यस्य चैवार्षिकं वित्तं पर्याप्तं भृत्यवृत्तये ।
अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति ॥ ७ ॥
पण्यमूल्यं भृतिस्तुष्ट्या स्नेहात्प्रत्युपकारतः ।
स्वोभक्त्यनुग्रहार्थं च दत्तं सप्तविधं स्मृतम् ॥ ८ ॥*
अदत्तं तु भयक्रोधद्वेषशोकरुगन्वितैः ।
तथोत्कोचपरिहासव्यत्यासच्छलयोगतः ॥ ९ ॥*
बालमूढ़ास्वन्त्वार्तमत्तोन्मत्तापवर्जितम् ।
कर्ता ममायं कर्मेति प्रतिलाभेच्छया च यत् ॥ १० ॥*

तद्देयमविच्छिंस्यान्यान्यान्यथ न्यायं समाप्नुयात् ॥ Vulg.; तद्देयं सुहृदन्यस्मात्कुटुम्बी दोषमाप्नुयात् ॥ A. See Vîramitr. ॥ ६ ॥ ७ om. Vulg. See Manu XI. 7. स्त्रीशुल्का० Vulg. ॥ ८ ॥ ०क्रोधशोकावेग०

दातव्यम् । एकविधमेव दृष्टम् । यत्पुनर्दीयमानं कुटुम्बपीडाकारि तद्दत्त्वा दोषमाप्नुयान्न पुण्यमिति ॥ ६ ॥

एतन्न कुटुम्बभरणवित्तप्रमाणमुक्तम् । यस्याधिकमस्ति स सोमपानं यज्ञत्वं स्वयं कर्तुमर्हति विप्र इति ॥ ७ ॥

एतेषु सप्तस्वविरुद्धस्थानेषु यद्दत्तं तदेव दत्तमित्युच्यते । शेषं पुनः षोडशविधमदत्तं विज्ञेयम् । तदुच्यते ॥ ८ ॥

दुष्टेन साधुरटव्यां प्राप्तो ऽभिहितः । ब्रह्मणां शतं ददासि ततो जीवसि अन्यथा म्रियसे । सो ऽपि भयाद्ददति । दास्यामीत्येतद्भयप्रतिश्रुतमदत्तमिति विज्ञेयम् । एतदेकम् । तथा गृहस्थो दूरदेशागतः सहसैव पत्या आसने प्रतिपादिते क्रोधाद् गृहोपरि द्वेषे च समुत्पन्ने वदति । ब्राह्मण यन्मदीयगृहे किंचिदासनशयनीयादिकं च पश्यसि तत्सर्वं मया तव दत्तम् ।

अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्ये वा धर्मसंहिते।
यद्दत्तं स्यादविज्ञानाद्दत्तं तदपि स्मृतम् ॥ ११ ॥*

Vulg. ॥ ९ ॥ ममेदं Vulg. ॥ १० ॥ स्यादवज्ञानाद् Vulg. ॥ ११ ॥

इत्युक्ते ऽपि क्रोधद्वेषदत्तमदत्तमिति विज्ञेयम्। एतद्वितीयम्। तथा अत्यन्तेऽमरणाच्छोकार्तो वदति। अहं वनं यास्याम्यद्यैव खण्डं तु मया ब्राह्मणेभ्यो दत्तमिति। एवद्वतीयं ज्ञेयम्। तथा रजान्वितः संनिपातितो वदति। ब्राह्मण मया तव सुवर्णशतं दत्तम्। एतद्रजान्वितदत्तमदत्तं चतुर्थम्। तथा व्यवहारको यः सभ्यं वदति। यदि मम जयं ददासि ततो ऽहं पञ्चशतं दास्यामीत्येतदुत्कोचप्रतिश्रुतं दत्तमप्यदत्तं पञ्चमम्। तथा हास्येन यद्दत्तं तत्परिहासदत्तमपि अदत्तं षष्ठम्। तथा यस्य कामुकस्य चूतमञ्जरी नाम वेश्या प्राणप्रियतरा...चिंशद्योजनस्थितठक्कूरस्य समर्पिता। तं च विरहाग्निदीप्तं कश्चिदागत्य वदति। यद्यहं तव चूतमञ्जरीं दर्शयामि ततः किं ममाङ्गुलीयकं ददासि। स च वदति। अवश्यं प्रयच्छामि। अयं च तव प्रतिभूः। इति प्रच्छन्ना प्रकटीकृत्य चूतवृक्षसत्का मञ्जरी दर्शिता। इति व्यत्यासच्छलयोगतो दत्तमदत्तं सप्तमम्। व्यत्यासः व्यपदेशः। तत्प्रहितं छलं व्यत्यासच्छलमिति। तथा बालेन दत्तमदत्तम्। तथा मूढ़ेन दत्तं नवमम्। तथा असतन्त्रेण दत्तं दशममदत्तम्। तथा देशको नदीपूरणीयमान आर्तो यद्वदति। यो मां म्रियमाणं रक्षयति तस्याहं सुवर्णशतं दास्यामीति प्रतिश्रुते ऽपि तेनार्तेन दत्तमदत्तमेकादशम्। सुरामत्तेनापवर्जितं दत्तं परित्यक्तमदत्तं द्वादशम्। उन्मत्तेन सग्रहेण अपवर्जितं दत्तमदत्तं त्रयोदशम्। तथा कर्ता ममायं कर्मेति किंचिदनागतमेव समर्पितम्... एतदपि प्रतिलाभेच्छया दत्तं चतुर्दशम्। तथा शूद्रस्य यज्ञोपवीतं दृष्ट्वा अज्ञानाद् ब्राह्मणबुद्ध्या दानं दत्तमेतदपात्रमित्युक्ते दत्तमदत्तं पञ्चदशम्। तथा देवार्चकसुवर्णमुखकोशदेशोपशोभार्थं द्रव्यं यद्दत्तम्। यावता द्यूतवेश्या-

गृह्णात्यदत्तं यो लोभाद्यश्चादेयं प्रयच्छति ।
अदेयदायको दंड्यस्तथादत्तप्रतीच्छकः ॥ १२ ॥*

यधर्मेण तद्विनाशितुमुद्यतः । ईदृशे कार्ये वा धर्मसंहिते दत्तमदत्तं षोड़शम् ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

अत्रैवमेतत्षोड़शप्रकारमपि दत्तमदत्तमुक्तम् । तद्यो लोभात्प्रतिगृह्णाति । यश्चाऽप्रकारमप्यदेयं प्रच्छयति । एतौ द्वावपि अदेयदायको अदत्तप्रतीच्छको राज्ञा दण्ड्याविति । इति नारदीयसंहितायाः कल्याणविवरणे दत्ताप्रदानिकं नाम व्यवहारपदं चतुर्थं चतुर्भेदम् । इदानीं शुश्रूषाभ्युपगमो नवभेद उच्यते ॥ १२ ॥

अभ्युपेत्य च शुश्रूषां यस्तां न प्रतिपद्यते।
अशुश्रूषाभ्युपेत्यैतद्विवादपदमुच्यते ॥ १ ॥*
शुश्रूषकः पञ्चविधः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः।
चतुर्विधः कर्मकरस्तेषां दासास्त्रिपञ्चकाः ॥ २ ॥*
शिष्यान्तेवासिभृतकाश्चतुर्थस्त्वधिकर्मकृत्।
एते कर्मकरा ज्ञेया दासास्तु गृहजादयः ॥ ३ ॥*
सामान्यमस्वतन्त्रत्वमेषामाहुर्मनीषिणः।
जातिकर्मकृतश्चोक्तो विशेषो वृत्तिरेव च ॥ ४ ॥*
कर्मापि द्विविधं ज्ञेयमशुभं शुभमेव च।
अशुभं दासकर्मोक्तं शुभं कर्मकृतां स्मृतम् ॥ ५ ॥*

शिष्यकृतं स्मृतम् ॥ Vulg. ॥ ५ ॥ अधोगतिः। A. ॥ ७ ॥ अधःपात्यनर्हं-

---

अत्राशुश्रूषाभ्युपेत्य व्यवहारपदस्य नाम लक्षणामात्रमिदमुद्दिष्टमधिकार-श्लोके ऽस्मिन्निति ॥ १ ॥

अत्र शुश्रूषकः पञ्चप्रकारो दृष्टः। चतुःप्रकारः कर्मकरः। पञ्चदशप्रकारो दास इति ॥ २ ॥

अत्र शिष्यश्चान्तेवासी च भृतकश्चाधिकर्मकृच्चैते चत्वारो ऽपि कर्मकरा उक्ताः। ये पुनः पञ्चदश दासास्तान्गृहदासीजातमये कृत्वाग्रतः सविस्तरं वक्ष्यति ॥ ३ ॥

येषां च शुश्रूषकाकर्मकरदासानां सर्वेषामपि अस्वतन्त्रत्वं सामान्यं यस्तु विशेषः स जातिवशादेषां वृत्तिश्च कर्मानुसारिणी। इति शुश्रूषकभेदः ॥४॥

कर्म शुभाशुभतया द्विविधं दृष्ट्वा तत्र शुभं कर्मकराणामशुभं दा[illegible]
मिति ॥ ५ ॥

गृहद्वाराशुचिस्थानरथ्यावस्करशोधनम् ।
गुह्याङ्गस्पर्शनेाच्छिष्टविण्मूत्रग्रहणेाज्झनम् ॥ ६ ॥*
दृष्टतः स्वामिनश्चाज्ञैरुपस्थानमथेा ऽन्ततः ।
अशुभं कर्म विज्ञेयं शुभमन्यदतः परम् ॥ ७ ॥*
आ विद्याग्रहणाच्छिष्यः शुश्रूषेत्प्रयतेा गुरुम् ।
तद्वृत्तिर्गुरुदारेषु गुरुपुत्रे तथैव च ॥ ८ ॥*
ब्रह्मचारी चरेद्भैक्षमधःशाय्यनलंकृतः ।
जघन्यशायी सर्वेषां पूर्वोत्थायी गुरोर्गृहे ॥ ९ ॥*
नासंदिष्टः प्रतिष्ठेत तिष्ठेद्वा गुरुणा क्वचित् ।
संदिष्टः प्रतिकुर्वीत शक्तश्चेद्विचारयन् ॥ १० ॥*
यथाकालमधीयीत यावन्न विमना गुरुः ।
आसीनेा ऽधेा गुरेाः पार्श्वे फलके वा समाहितः॥ ११ ॥

क्षतः । C; अधःशय्यनलंकृतः । B. β. C. L. y. ॥ ९ ॥ नासंदिग्धः B. β. C. A. कर्म कुर्वीत Vulg. ॥ १० ॥ आसीताधो गुरोः कूर्चे

निगदव्याख्यातौ श्लोकौ । अशुभकर्मभेदः ॥ ६ ॥ ७ ॥

यावद्विद्याग्रहणसमाप्तिस्तावच्छिष्यो गुरुं शुश्रूषयेत् । गुरुपत्नीं गुरुपुत्रं च तद्वदेवेति ॥ ८ ॥

जघन्यशायी पश्चाच्छायी । शेषं प्रसिद्धम् ॥ ९ ॥

अनादिष्टो न गच्छेन्न तिष्ठेत् । यद्यादिष्टस्तदविचारयन् । यदि शक्तः । चेत्स्वरूपं निवेदयेत् ॥ १० ॥

[redacted] ऽध्ययनविधिः ॥ ११ ॥

स्रोतोवहेव सर्वत्र विद्या निम्नानुसारिणी ।
निम्नवर्ती भवेत्तस्मात्तदर्थी सर्वदा गुरोः ॥ १२ ॥
अनुशास्यश्च गुरुणा न चेदनुविधीयते ।
अविधिनाथवा बद्ध्वा रज्ज्वा वेणुदलेन वा ॥१३॥*॥
भृशं न ताडयेदेनं नोत्तमाङ्गे न वक्षसि ।
अनुशास्याथ विश्वास्यः शास्यो राज्ञान्यथा गुरुः॥१४॥
समावृत्तश्च गुरवे प्रदाय गुरुदक्षिणाम् ।
प्रतीयात्स्वगृहानेषा शिष्यवृत्तिरुदाहृता ॥१५॥*

Vulg. कलके A. ॥११॥ १२ om. Vulg. अध्ययनार्थं शास्यः (शास्यं y) स्याद्रज्ज्वा Vulg. ॥१३॥ अनुशास्य च विश्वास्य Vulg. ॥१४॥ हत्वा A. ॥१६॥ हि य आचार्यं परित्यजेत् Vulg. ॥१८॥ In the gloss on १८,

---

स्रोतोवहा नदी यथा सा निम्नानुसारिणी तथा विद्यापि । तस्माद्यो विद्यार्थी तेन सर्वदा गुरुतेन भवितव्यमिति ॥ १२ ॥

यदि गुरोरादेशकारी न भवति । ततो गुरुणानुशास्यः तिरस्करणीयः । बद्ध्वा रज्ज्वा वंशावयवेन शासनीयः । अविधिनेति निष्ठुरमित्यर्थः ॥ १३ ॥

कुपितेनापि गुरुणा न भृशं ताड्यः शिष्यः । नोत्तमाङ्गे ताड्यो न वक्षसि । ताडितो ऽप्यनन्तरमुच्छ्वासनीयः । यदा पुनरतिक्रोधादधिकं ताडनं गुरुः करोति । तदा स गुरुः शिष्येण विदितो राज्ञा शास्यो दण्डनीय इत्यर्थः ॥ १४ ॥

यदा च शिष्यः समावृत्तो भवति समाप्तविद्यः । तदा गुरवे दक्षिणां दत्त्वा गृहं प्रतीयादिति ॥ १५ ॥

स्वशिल्पमिच्छन्नाहर्तुं बान्धवानामनुज्ञया ।
आचार्यस्य वसेदन्ते कालं कृत्वा सुनिश्चितम् ॥१६॥*
आचार्यः शिक्षयेदेनं स्वगृहे दत्तभोजनम् ।
न चान्यत्कारयेत्कर्म पुत्रवच्चैनमाचरेत् ॥१७॥*
शिक्षयन्तमदुष्टं य आचार्यं संपरित्यजेत् ।
बलाद्वासयितव्यः स्याद्वधबन्धौ च सो ऽर्हति ॥१८॥*
शिक्षितो ऽपि कृतं कालमन्तेवासी समाप्नुयात् ।
तच्च कर्म च यत्कुर्यादाचार्यस्यैव तत्फलम् ॥१९॥*
गृहीतशिल्पः समये कृत्वाचार्यप्रदक्षिणाम् ।
शक्तितश्चानुमान्यैनमन्तेवासी निवर्तते ॥ २० ॥*

A. inserts a number of spurious verses treating of persons unfit to be instructed. गृहीतशिल्पसमये...शिक्षि-

---

यश्च शिल्पादिविज्ञानविद्यार्थी भवति स कालं निश्चितमवधिं कृत्वा... गुरुगृहे वसेदिति ॥ १६ ॥

आचार्यश्च तेन चान्तेवासिना तदेव शिल्पकर्म कारयेन्नान्यत्स्वगृहे दत्तभोजनं शिक्षयेत् । पुत्रवत्प्रेम्ण कर्मकरवत् ॥ १७ ॥

यस्तु शिष्यो महापातकाद्यदुष्टं गुरुं शिक्षयन्तं परित्यजेदसौ तेन गुरुणा बलाद्वासयितव्यः । वधबन्धौ च सो ऽर्हति ॥ १८ ॥

...गुरोरेव फलं न शिष्यस्य किंचित् ॥ १९ ॥

शिक्षितश्च शिष्यः संपूरितशिल्पकालसमयस्तं गुरुमनुज्ञां वाच्य प्रदक्षिणीकृत्य च गुरुगृहान्निवर्तते स्वगृहं प्रेयादिति ॥ २० ॥

वेतनं वा यदि कृतं ज्ञात्वा शिष्यस्य कौशलम्।
अन्तेवासी समादद्यान्न चान्यस्य गृहे वसेत् ॥२१॥

भृतकस्त्रिविधो ज्ञेय उत्तमो मध्यमो ऽधमः।
शक्तिभक्त्यनुरूपा स्यादेषां कर्माश्रया भृतिः ॥२२॥*
उत्तमस्त्वायुधीयो ऽच मध्यमस्तु कृषीबलः।
अधमो भारवाहः स्यादित्येष त्रिविधो भृतः ॥२३॥*

तच्चानुमत्यैनम॰ A. ॥ २० ॥ २१ om. Vulg. स्यादेषा B. b. β. L;

अथ शिष्यस्य विज्ञानकौशलं दृष्ट्वा गुरुणा तस्य किंचिद्वेतनं जल्पितं भवति। ततः शिष्यस्तदादद्यात्। न चान्यगृहे वसेदिति। इत्यन्तेवासिकृत्तम्। इति नारदीयधर्मशास्त्रे कल्याणभट्टकृतभाष्ये अन्तेवासिप्रकरणं समाप्तम् ॥ २१ ॥

भक्तिरुपचारः। कर्माश्रया कर्मनिबन्धना। इति रत्नाकरः। तथा च यस्य भृतकस्य यादृशं वेतनं तदनुरूपेण कर्मणो निष्पत्त्यनुसारेण। इति यावद्भृतिर्दातव्या। यथा को ऽपि स्वपराक्रमेण शतं परसेना वारयति। को ऽपि एकां परसेना वारयति। तत्र तयोः शक्त्यनुरूपा भृतिः। उपचारः कर्मगतविशेषः। स च स्वयमेवोक्तः। उत्तमस्त्वायुधीयो ऽच। इति यद्वा आयुधीयानामपि प्रधानाप्रधानकर्मविवेचनया इति यथाग्रेयोधी पश्चाद्योधीत्यादि। एवं गृहप्रच्छादनकर्त्रा कृषादिसमवधानकर्त्रा च इत्यादि। एषां कर्मानुरूपेण भृतिदानम्॥ Jagannâtha's Vivâdabhangârṇava, III. 1, 23 ॥ २२ ॥ २३ ॥

अर्थेष्वधिकृतो यः स्यात्कुटुम्बस्य तथोपरि ।
सोऽपि कर्मकरो ज्ञेयः स च कौटुम्बिकः स्मृतः ॥२४॥*
शुभकर्मकरास्त्वेते चत्वारः समुदाहृताः ।
अधन्यकर्मभाजस्तु शेषा दासास्त्रिपञ्चकाः ॥२५॥*

स्यादेषां C. y. and Vivâdachintâmaṇi, etc. कर्मस्त्रिया b. β. y. ॥ २२ ॥ वडवाभृतः B. β; च उदाहृतः C. y. ॥ २८ ॥ येा वैषां Vulg.

अर्थेषु कार्येषु अनयोर्द्वयोरप्यधिकर्मकरकौटुम्बिकसंज्ञं व्यवहाराय । इति रत्नाकरः । तथा च राजादेः प्रजापालनादिरूपेषु तत्कररग्रहणादिकार्येषु युद्धोपयुक्तसेनारक्षाप्रतिपालनादिरूपेषु वा इतरेषामपि भूमिगतसस्यानयनादिक्रीतद्रव्यसंग्रहादिष्वपि अधिकृत इत्यर्थः । एवं वादे नियुक्तोऽपि बोध्यः । कुटुम्बस्योपरि । अधिकृतस्तु सुगम इति तेन नोक्तः । कुटुम्बभक्तवसनसमवधानादिषु येा ऽधिकृतः । सो ऽपि कर्मकरो ज्ञेयः ॥ Jagannâtha, III. 1,25 ॥ २४ ॥

चत्वारः शिष्यान्तेवासिभृताधिकर्मकृतः । कर्मकृतः शिष्यादिचतुष्टयस्येति रत्नाकरः । तथा च शिष्यादिना गृहशोधनादिकं न कारयितव्यमितिभावः । भृतको ऽपि गृहशोधनादिकं न कुर्यादिति शब्दतो ऽवगम्यते ॥ Jagannâtha, III. 1,26. ॥ २५ ॥

गृहे दास्यां जातो गृहजातः । क्रीतो मूल्येन । लब्धः प्रतिग्रहादिना । दायादुपागतः पित्रादिदासः । क्रमेण पुत्रादिप्राप्तः । अनाकालभृतः आसन्यक् कालः सुभिक्षकालः । तद्विपरीतो ऽनाकालः दुर्भिक्षकालः तदानीं भृतः अन्नं दत्त्वा येा रक्षितप्राणाः । आहितः स्वामिनाधानग्रहणार्थं धनिके आधीकृतः स्वदासः तद्दिनावधि धनिकस्य दासः । मोक्षितो गृहतश्चर्णात् गृहतो धनात् धनिकसकाशे मोक्षितो दासत्वमभ्युपगतः । युद्धप्राप्तः समरे प्राणसंशये आसन्नः दास्यस्वीकारेण रक्षितप्राणः विजेत्रा प्राप्तः ।

गृहे जातस्तथा क्रीतो लब्धो दायादुपागतः।
अनाकालभृतो लोके आहितः स्वामिना च यः ॥२६॥*
मोक्षितो महतश्चौर्यात्प्राप्तो युद्धात्पणे जितः।
तवाहमित्युपगतः प्रव्रज्यावसितः कृतः ॥२७॥*
भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वडवाहृतः।
विक्रेता चात्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृताः ॥२८॥*
तत्र पूर्वश्चतुर्वर्गो दासत्वान्न विमुच्यते।
प्रसादाद्विनियोऽन्यत्र दास्यमेषां क्रमागतम् ॥२९॥*
यश्चैषां स्वामिनं कश्चिन्मोक्षयेत्प्राणसंशयात्।
दासत्वात्स विमुच्येत पुत्रभागं लभेत च ॥३०॥*
अनाकालभृतो दास्यान्मुच्यते गोयुगं ददत्।
संभक्षितं यदुर्भिक्षे न तच्छुध्येत कर्मणा ॥३१॥*

See Mitâkshará, etc. ॥ ३० ॥ संभक्षितं तु यद्दुर्भिक्षं B. β. b. C. y.

पणे जितः यद्यस्मिन्विवादे पराजितो भवामि तदा तव दासो भवामीति प्रतिज्ञावशात्पराजितः। तवाहमित्युपगतः तवाहं दास इति कृताभ्युपगमः धनादिलोभात्। प्रव्रज्याच्युतः। कृतः कृतकालः। एतावन्तं तवाहं दास इति कृतसमयः। इति यावत्। विक्रेता चात्मन इति। यस्मात्मानं विक्रीणीते। इति पञ्चदशप्रकारा दासा नारदेनोक्ताः। इति विज्ञानेश्वरचण्डेश्वर-वाचस्पतिभवदेवानुसारेण व्याख्यातम्॥ Jagannâtha, III. 1, 29. ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

आहितो ऽपि धनं दत्त्वा स्वामी यद्येनमुद्धरेत्।
अथोपगमयेदेनं स विक्रीतादनन्तरः ॥३२॥*
ऋणं तु सोदयं दत्त्वा ऋणी दास्यात्प्रमुच्यते।
कृतकालव्यपगमात्कृतको ऽपि विमुच्यते ॥३३॥*
तवाहमित्युपगतो ध्वजप्राप्तः पणार्जितः।
प्रतिशीर्षप्रदानेन मुच्यते तुल्यकर्मणा ॥३४॥*
राज्ञामेव तु दासः स्यात्प्रव्रज्यावसितो नरः।
न तस्य विप्रमोक्षो ऽस्ति न विशुद्धिः कथंचन ॥*॥३५॥
भक्तस्योपेक्षणात्सद्यो भक्तदासः प्रमुच्यते।
निग्रहाद्वडवानां तु मुच्यते वडवाहृतः ॥३६॥*

See Mitâkshara, etc. ॥ ३१ ॥ यदोपगमयेदेनं b. L. C. y. See Vivâdachintâmaṇi, etc. ॥३२॥ पणाज्जितः b. C. ॥ ३४ ॥ वडवाभृतः

स्वामी यस्य दासः स पिता वा स्वयमेव वा यद्येनं दासमुद्धरते तदा आहितो ऽपि दासो मुच्यत इत्यर्थः। अत्र अथेत्यादि यस्मिन्नाहितो दासत्वमेव यदि ग्राहयेत्तदा क्रीतादनन्तरः क्रीतादविशिष्टो भवतीति रत्नाकरः। धनरूपमूल्येन स्वामिना विक्रीतत्वात्क्रीत एव भवतीति। आत्मविक्रेता च तत्त्वतः क्रीत एवेति ततश्च अनयोः स्वामिप्रसादतत्यागरत्नाभ्यां विना न दास्यमोक्ष इति भावः ॥ Jagannâtha, III. 1, 45. ॥ ३२ ॥

भक्तार्थं यः कर्मकरः सो ऽपि तत्त्यागान्मुच्यत इत्यर्थः। इति मिश्राः। ...निग्रहात् आच्छेदात् वडवा दासी इति रत्नाकरः। दासेन सह संभोगनिरोधादित्यर्थः। इति मिताक्षरा। वडवा दासी तस्या निग्रह-

विक्रीणीते य आत्मानं स्वतन्त्रः सन्नराधमः।
स जघन्यतरस्तेषां नैव दास्यात्प्रमुच्यते ॥३७॥*
चौरापहृतविक्रीता ये च दासीकृता बलात्।
राज्ञा मोक्षयितव्यास्ते दासत्वं तेषु नेष्यते ॥३८॥*
वर्णानां प्रातिलोम्येन दासत्वं न विधीयते।
स्वधर्मत्यागिनोऽन्यच्च दारवद्दासता मता ॥३९॥*
तवाहमिति चात्मानं यो ऽस्वतन्त्रः प्रयच्छति।
न स तं प्राप्नुयात्कामं पूर्वस्वामी लभेत तम् ॥४०॥*
अधनास्त्रय एवोक्ता भार्या दासस्तथा सुतः।
यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनम् ॥४१॥*

Vulg. See २८॥ ३९॥ तेषां यत्किंचन द्रव्यं तत्स्वद्रव्यं प्रकीर्तितम्॥
b. L. C. y. See Manu VIII, 416. ॥ ४१ ॥

त्यागः। तदनन्तरं स्वामिकर्मकरत्वं निवर्तत इत्यर्थः। इति विवादचिन्तामणिः॥ Jagannâtha, III. 1, 48. ॥ ३६॥

एतच्च स्वामिप्रसादं विना दासस्य स्वयं गमने बोध्यम्। अस्वतन्त्रः दासः प्रयच्छति अन्यं पुरुषं दास्याय गच्छति। तत्र तं दासं पूर्वस्वामी एव लभेत परस्वामी तु तं परिगृह्णन्नपि न प्राप्नोति। स्वामिप्रसादे तु विक्रयस्य दास्यमोक्षो भवतीति वक्तव्यम्॥ Jagannâtha, III. 1, 39. ॥ ४० ॥

प्रीतमानसः संतुष्टः। एतदुपलक्षणम्। स्वामिप्राणप्रदादेर्दास्यमोक्षणोद्यतस्य तत्तत्प्रकारदास्यमोक्षणाकथनात्। अथवा स्वामिप्राणप्रदादेर्दास्यमोक्षणमपि प्रीतमानसेनैव स्वामिना कर्तव्यमिति भावः। स्कन्धादादायेति एतेन तस्य जनवहननिवृत्तिः सूचिता। जनवहननिवृत्त्यैव

स्वदासमिच्छेद्यः कर्तुमदासं प्रीतमानसः।
स्कन्धादादाय तस्यासौ भिंद्यात्कुम्भं सहाम्भसा ॥४२॥*
साक्षताभिः सपुष्पाभिर्मूर्ध्न्यङ्गिरवाकिरेत्।
अदास इति चोक्त्वा चिः प्राङ्मुखं तमथोत्सृजेत् ॥४३॥*

सर्वदासकर्मनिवृत्तिः घ्राब्दबलादवगम्यते। पुष्पाक्षतयुक्तजलपातनं च मङ्गलं दास्यमोक्षणाङ्गं घ्राब्दीयम्। अयमदास इति चिरुक्तिरपि दार्ढ्यार्था। एवं प्राङ्मुखत्वेन विसर्जनमपि मङ्गलं घ्राब्दीयमङ्गलम्। ततः प्रभृति स स्वाम्यनुग्रहपालित इति वक्तव्य इति रत्नाकरः॥ Jagannâtha, III. 1, 50, ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

इति नारदीये धर्मशास्त्रे टीकासहिते शुश्रूषाभ्युपेत्य नाम पञ्चमं व्यवहारपदं समाप्तम्॥

भृतानां वेतनस्योक्तो दानादानविधिक्रमः ।
वेतनस्यानपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतम् ॥ १ ॥*
भृताय वेतनं दद्यात्कर्मस्वामी यथाक्रमम् ।
आदौ मध्ये ऽवसाने वा कर्मणो यद्विनिश्चितम् ॥ २ ॥*
भृतावनिश्चितायां तु दशभागं समाप्नुयुः ।
लाभगोबीजसस्यानां वणिग्गोपक्षपीवलाः ॥ ३ ॥*
क्रियोपकरणं चैषां क्रियां यत्प्रत्युदाहृतम् ।
तत्स्वभावेन कुर्वीत न जिह्मेन समाचरेत् ॥ ४ ॥*
कर्माकुर्वन्प्रतिश्रुत्य कार्यो दत्त्वा भृतिं बलात् ।
भृतिं गृहीत्वाकुर्वाणो द्विगुणां भृतिमावहेत् ॥ ५ ॥*
भृतिषड्भागमाद्यात्पण्यं युग्यकृतं त्यजन् ।
अदद्त्कारयित्वा तु सोद्यां भृतिमावहेत् ॥ ६ ॥*
अनयन्भाटयित्वा तु भाण्डवान्यानवाहने ।
दाप्यो भृतिचतुर्भागं सममर्धपथे त्यजन् ॥ ७ ॥*
अनयन्वाहको ऽप्येवं भृतिहानिमवाप्नुयात् ।
द्विगुणां तु भृतिं दाप्यः प्रस्थाने विघ्नमाचरन् ॥ ८ ॥*

वणिग्भोगः Vulg. See Viramitrodaya, etc. ॥ ३ ॥ गृहीत्वाकर्माणो C. ॥ ५ ॥ अनयंश्चापि तद्देशं भृतिहानिमवाप्नुयात् ॥ Vulg. See Jagannâtha. ॥ ६ ॥ अददत्कारयित्वा तु दग्धधान्यादिकं धनम् । Vulg. See Jagannâtha. ॥ ७ ॥ द्विगता (विंशता) भृतिः । Vulg. See

---

भाटयित्वा भाटकेन गृहीत्वा । भाण्डवान्स्वामी । यानवाहने अश्वादिवृषादिरूपे भाटको भाटकगृहीता इति चण्डेश्वरः ॥ Jagannâtha, III, 1, 89. ॥ ७ ॥ ८ ॥

भाण्डं व्यसनमागच्छेद्यदि वाहकदोषतः ।
स दाप्यो यत्प्रणष्टं स्याद्दैवराजकृताहते ॥ ९ ॥*
गवां शताद्वत्सतरी धेनुः स्याद्विंशताद्भृतिः ।
प्रति संवत्सरं गोपे संदोहश्चाष्टमे ऽहनि ॥ १० ॥*
उपानयति या गोपः प्रत्यहं रजनीक्षये ।
चोर्णाः पीताश्च ता गोपः सायाह्ने प्रत्युपानयेत् ॥ ११ ॥*
सा चेन्नौर्व्यसनं गच्छेद्यायच्चेत्तच्च शक्तितः ।
अशक्तस्तूर्णमागम्य स्वामिने तन्निवेदयेत् ॥ १२ ॥*
अव्यायच्छन्नविक्रोशन्स्वामिने चानिवेदयन् ।
वोढुमर्हति गोपस्तां विनयं चापि राजनि ॥ १३ ॥*
नष्टविनष्टं कृमिभिः स्वहतं विषमे मृतम् ।
हीनं पुरुषकारेण पालयैव निपातयेत् ॥ १४ ॥*
अजाविके तथारुद्धे वृकैः पाले त्वनायति ।
यां प्रसह्य वृको हन्यात्पाले तत्किल्बिषं भवेत् ॥ १५ ॥*

Vîramitrodaya, etc. ॥ १० ॥ अशक्तां प्रतिपन्नां तु Vulg. See Vîramitrodaya, etc. ॥ १२ ॥ हन्यान्न पालस्तत्र किल्बिषी ॥ Vulg. See Manu VIII. 231. ॥ १५ ॥ स्यात्पालस्य स्वामिदर्शनात् ॥ Vulg.

भाण्डं भृतकव्यापार्यमाणं द्रव्यम् । व्यसनं विघटनं वाहकदोषतः भृतकजनदोषतः । इति रत्नाकरः । तथा चेदं वचनं न केवलं वाहकपरं किंतु सर्वभृतकपरमिति भावः ॥ Jagannâtha III. 1, 82. ॥ ९ ॥

विघुष्यापहृतं चौरैर्न पालो दातुमर्हति।
यदि देशे च काले च स्वामिनश्चापि शंसति ॥१६॥*
अनेन सर्वपालानां विवादः समुदाहृतः।
मृतेषु च विशुद्धिः स्यादालम्भृङ्गादिदर्शनात् ॥१७॥*
शुल्कं गृहीत्वा पण्यस्त्री नेच्छन्ती दिस्तदाप्नुयात्।
अप्रयच्छंस्तदा शुल्कमनुभूय पुमांस्त्रियम् ॥१८॥*
अयोनौ वा समाक्रामेदहुभिर्वापि वासयेत्।
शुल्कं सो ऽष्टगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु ॥१९॥*
पराजिरे गृहं कृत्वा स्तोमं दत्त्वा वसेत्तु यः।
स तद्गृहीत्वा निर्गच्छेत्तृणकाष्ठेष्टकादिकम् ॥२०॥*

See Vivâdachintâmaṇi, Jagannâtha. ॥ १७ ॥ त्यक्ता सर्वमयोचितम्॥ B. β. ॥२०॥ स्तोमं विना यो निवसेत्परभूमावनिश्चितम्। B. β.

अयोनौ मुखादौ। समाक्रामेत् मैथुनं कुर्यादात्मार्थं भाटयित्वा बहुभिः पुरुषैर्योजयेदित्यर्थः। इति चण्डेश्वरः। वेश्या शुल्कमष्टगुणमिति राजदण्डं च तथा दद्यादिति च मिश्रः। शुल्कमप्रयच्छन्नददत्स्वीकुर्वन् स्वीकारमप्रतिपालयन्नपि स्त्रियमनुभूय भुक्त्वा इत्यर्थः कूलादिनेत्यर्थः। अष्टगुणमन्यपुरुषेण तादृग्स्त्रियै दीयमानस्याष्टगुणमित्यर्थः॥ Jagannâtha, III, 1, 95—97. ॥ १८ ॥ १९॥

स्तोमं वासमूल्यमिति रत्नाकरः। भाटकमिति यावत्। परभूमौ वास्तुभूतायां स्वायासेन स्वधनव्ययेन गृहं कृत्वा यो वसति स यदि भाटकं ददाति तदा ततः प्रयाणकाले स्वकीयकाष्ठभित्तिप्रभृतेष्टकादिकं प्राप्नोति। भित्तिमपि युक्त्यादिक्रेतुं शक्नोति। यदि तु स्तोमं कथंचिदपि न दत्त-

स्तोमं विना वसित्वा तु परभूमावनिच्छतः।
निर्गच्छंस्तृणकाष्ठानि न गृह्णीयात्कदाचन ॥२१॥*
स्तोमवाहीनि भाण्डानि पूर्णकालान्युपानयेत्।
ग्रहीतुरा भवेद्भग्नं नष्टं चान्यच्च संभवात् ॥२२॥*

॥ २१ ॥ गृहीतुना b. L. C. y; गृहीतुर्न B. β. See Vîramitrodaya. ॥ २२ ॥

वान्तदा दृणकाष्ठादिकमपि गृहाङ्गं न प्राप्नोति। इत्यर्थः। गृहभाटकं च राजनगरादौ प्रसिद्धमन्यत्रापि कस्यचिद्ब्राह्मणादेर्भूमौ वसतः प्रजालोकस्य करस्वरूपं यद्यवक्रियते तदपि भाटकमेव तस्य फलतः करत्वाभावात्। षष्ठांशादेरेव करत्वादिति विभावनीयम्॥ Jagannâtha, III. 1, 99. ॥ २० ॥ २१ ॥

स्तोमो वेतनं संभवो राजदैविकम्। तेन राजदैवतमन्तरेण घटितं शकटादि ग्रहीतुरेव समाधेयं स्यादिति॥ Jagannâtha, III. 1, 104. ॥ २२ ॥

इति नारदीये धर्मशास्त्रे वेतनस्यानपाकर्मेति षष्ठं व्यवहारपदम्॥

निक्षिप्तं वा परद्रव्यं नष्टं लब्ध्वापहृत्य वा।
विक्रीयते ऽसमक्षं यद्विज्ञेयो ऽस्वामिविक्रयः ॥ १ ॥*
द्रव्यमस्वामिविक्रीतं प्राप्य स्वामी समाप्नुयात्।
प्रकाशविक्रये शुद्धिः क्रेतुः स्तेयं रहः क्रमात् ॥ २ ॥*
अस्वाम्यनुमताद्दासात्सतश्च जनाद्रहः।
हीनमूल्यमवेलायां क्रीणंस्तद्दोषभाग्भवेत् ॥ ३ ॥*
न गूहेतागमं क्रेता शुद्धिस्तस्य तदागमात्।
विपर्यये तुल्यदोषः स्तेयदण्डं च सो ऽर्हति ॥ ४ ॥*
विक्रेता स्वामिने ऽर्थं स्वं क्रेत्रे मूल्यं च तत्समम्।
दद्याद्दण्डं तथा राज्ञे विधिरस्वामिविक्रये ॥ ५ ॥*
परेण निहितं लब्ध्वा राजन्युपहरेन्निधिम्।
राजगामी निधिः सर्वः सर्वेषां ब्राह्मणादृते ॥ ६ ॥

विक्रीयेता॰ b. L. y. C. ॥ १ ॥ तलाद्रहः b. y. C.; बलाद्रहः L.; जनाद्रहः B. β. and Vîramitrodaya, Vivâdachintâmaṇi,

---

निक्षिप्तग्रहणं याचितार्थानामुपलक्षणार्थम्। असमक्षं स्वामिन इति शेषः॥ Vîramitrodaya, p. 304. ॥ १ ॥

स्वामिना अस्वामिविक्रीतं स्वकीयं वस्तु यत्समीपे दृष्टं तस्माद् ग्राह्यम्॥ Vîramitrodaya, p. 375. ॥ २ ॥

अस्वाम्यनुमतात्स्वाम्यनुमतिहीनात्। दासग्रहणं समानन्यायत्वादस्वतन्त्राणां बालादीनामुपलक्षणार्थम्॥ Vîramitrodaya, p. 376. ॥ ३ ॥

ब्राह्मणोऽपि निधिं लब्ध्वा क्षिप्रं राज्ञे निवेदयेत्।
तेन दत्तं च भुञ्जीत स्तेनः स्यादनिवेदयन् ॥ ७ ॥
स्वमप्यधर्मं तथा नष्टं लब्ध्वा राज्ञे निवेदयेत्।
गृह्णीयात्तच्च तं मूढमभुङ्क्तं स्यात्ततोऽन्यथा ॥ ८ ॥

इति नारदीये धर्मशास्त्रे ऽस्वामिविक्रयो नाम सप्तमं व्यवहारपदम् ॥

Jagannâtha. ॥ २ ॥ न गृहेत्तागमं B. b. C. तेस्य L. ॥ ४ ॥ स्वामिनो B. β. y. ॥ ५ ॥ निहृतं L. y. सर्वे b. ॥ ६ ॥

विक्रीय पण्यं मूल्येन क्रेये यन्न प्रदीयते।
विक्रीयासंप्रदानं तद्विवादपदमुच्यते ॥ १ ॥*
लोके ऽस्मिन्द्विविधं द्रव्यं जङ्गमं स्थावरं तथा।
क्रयविक्रयधर्मेषु सर्वं तत्पण्यमुच्यते ॥ २ ॥*
षड्विधस्तस्य तु बुधैर्दानादानविधिः स्मृतः।
गणिमं तुलिमं मेयं क्रियया रूपतः श्रिया ॥ ३ ॥*
विक्रीय पण्यं मूल्येन क्रेये यो न प्रयच्छति।

विक्रेय b. C. y. मत्वा for पण्यं B. β. ॥ १ ॥ स्थावरे L. ॥ २ ॥ गणितं तुलितं Vulg. See Vîramitrodaya, Jagannâtha. ॥ ३ ॥ स्थाव-

---

यद् द्रव्यं न दीयत इत्यन्वयः। अथवा यदिति क्रियाविशेषणमिति विक्रीयासंप्रदानं विवादपदमुच्यत इत्यर्थः। विक्रीयासंप्रदानं यस्य अथवा विक्रीयेत्यसमस्तम्। एतदेव मनुना विक्रयानुशयत्वेनाभिमतम्। Jagannâtha, III. 3, 17. ॥ १ ॥

तथा च मूल्यक्रीतमपि गवादिकं दायभागप्रकरणादौ दायादिशब्देनोल्लिख्यते क्रयविक्रयविवादे तु पण्यशब्देन। एवं च एतत्प्रकरणे यत्पण्यशब्द उल्लिख्यते तेन शब्देन यद् द्रव्ये क्रयविषयकविवाद उपस्थितस्तद् द्रव्यमेव बोधनीयमिति संकेतः कृतः॥ Jagannâtha, III. 3, 1. ॥ २ ॥

गणिमं पूगादीति रत्नाकरः। एतच्च पूगादेर्गणनायैव क्रयविक्रयव्यवहार इत्यनुसारेण। आदिशब्देन कर्षदकत्तुद्रकाष्ठादेः संग्रहः। तुलिमं सुवर्णादि मेयं धान्यादीति रत्नाकरः। एतदपि धान्यादेः पाथ्यादिमानेन क्रयविक्रयव्यवहार इत्यनुसारेण। क्वचिद्धान्यमपि तुलिमं भवति। मेयं तु हस्तादिना वस्त्रादिकमित्यपरे। क्रियेति भारवहनादिः क्रिया क्रियमाणं द्रव्यमादीति रत्नाकरः। अङ्गनाख्यो रूपतः। वर्णविशेषात्। प्रस्तरादीत्यपरे। श्रिया दीप्या क्रियमाणं मुक्तादीति रत्नाकरः॥ Jagannâtha, III. 3, 3. ॥ ३ ॥

स्थावरस्योदयं दाप्यो जङ्गमस्य क्रियाफलम् ॥ ४ ॥*
अर्घश्चेदपचीयेत सोदयं पण्यमावहेत् ।
स्थायिनामेष नियमो दिग्लाभो दिग्विचारिणाम् ॥ ५ ॥*
उपहन्येत वा द्रव्यं दह्येतापह्रियेत वा ।
विक्रेतुरेव सो ऽनर्थो विक्रीयासंप्रयच्छतः ॥ ६ ॥*
निर्दोषं दर्शयित्वा तु सदोषं यः प्रयच्छति ।
मूल्यं तु द्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव च ॥ ७ ॥*

स्य देयं b. y. C. ॥ ४ ॥ युक्तश्चेदुपचीयेत C. y.; युक्तश्चेदपचीयेत B. b. β. L; अर्वाक् चेदपचीयेत Kalpataru; अर्घाचेदवहीयेत Vivâdachintâmaṇi, Jagannâtha; अर्थश्चेदवहीयेत Vîramitrodaya. स्थानिनामेष B. b. β. y. C.; स्थायिनामेष L. and Vîramitrodaya, etc. ॥ ५ ॥ उपहार्यं यदा b.; उपहार्ये यदा y. C.; उपहार्यं न वा B. β. ॥ ६ ॥ पण्यं तु Vulg; मूल्यं तु Jagannâtha; स मूल्याद्द्विगुणं Vîrami-

---

...क्रिया भारवाहनादिः ॥ यथा क्षीरादीति रत्नाकरः ॥ Jagannâtha, III. 3, 18. ॥ ४ ॥

क्रीतं रत्नादि चेत्तेनादत्तमर्घादवहीयते न्यूनमूल्यं क्रमेण स्यात् ॥ तदा मूल्यहानिसहितं क्रेत्रे देयम् । दिग्विचारिणां देशान्तरगमनशालिनां देशान्तरगमने यो लाभः स्यात्तमेव दद्यादिति वाचस्पतिमिश्रः । रत्नाकरे ऽप्येवम् ॥ Jagannâtha III. 3, 19 ॥ ५ ॥

असंप्रयच्छतः अप्रार्थने ऽपि अनुणयं विना विक्रेत्रे ऽसंप्रयच्छतः राजदैवोपघातं विना उपहतं पण्यं किं वाप्रार्थने ऽसंप्रयच्छतः राजदैवाभ्यामुपहतमपि विक्रेतुरेवानर्थमुपपादयति विक्रेत्रैव देयमित्यर्थः ॥ Jagannâtha, III. 3, 27. ॥ ६ ॥

तथान्यहस्तविक्रीतं यो ऽन्यस्मै संप्रयच्छति ।
सो ऽपि तद्विगुणं दाप्यो विनयं चैव राजनि ॥ ८ ॥*
दीयमानं न गृह्णाति क्रीतं पण्यं च यः क्रयी ।
विक्रीणानस्तदन्यच्च विक्रेता नापराध्नुयात् ॥ ९ ॥*
दत्तमूल्यस्य पण्यस्य विधिरेवं प्रकीर्तितः ।
अदत्ते ऽन्यच्च समयान्न विक्रेतुरतिक्रमः ॥ १० ॥*
लाभार्थं वणिजां सर्वपण्येषु क्रयविक्रयः ।
स च लाभो ऽर्धमासाद्य महान्भवति वा न वा ॥ ११ ॥*
तस्माद्देशे च काले च वणिगर्घं समाश्रयेत् ।
न जिह्मं च प्रवर्तेत श्रेयानेवं वणिक्पथः ॥ १२ ॥* ॥ ८ ॥

---

trodaya. ॥ ७ ॥ न प्रयच्छति B. β. ॥ ८ ॥ समयं L. C. y.; समये B. β.; समयान् Vivâdachintâmaṇi, Vîramitrodaya. ॥ १० ॥ सदा लाभार्धमासाद्य Vulg. See Vivâdachintâmaṇi, Jagannâtha. ॥ ११ ॥ वणिगर्धं b. L. C. y. जिह्मे L. b. C. y.; जैह्म्ये Jagannâtha. ॥ १२ ॥

अन्यच्च मूल्यसंवादं कृत्वा तदवस्तुनस्तेन ऽन्यस्मै यस्तदवस्तु त्यजति सो ऽपि तद्विगुणं वस्तु विनयं च तावन्तं दाप्य इत्यर्थः। इति रत्नाकरः। अत्र पूर्वक्रयो बलवान्। आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्वा तु बलवत्तरा। इति याज्ञवल्क्यात्। अत्र कस्मै द्विगुणं देयमित्याश्रयेण क्रीतं वस्तु न लभ्यते तस्मै इत्येवार्थो बोद्धव्यः। Jagannâtha, III. 3, 39. ॥ ८ ॥

मूल्यमव्यवस्थाप्य क्रीते देशकालानुसारेण व्यवस्थापको वणिक् प्रक्रमेत अनुरूपं मूल्यं प्रकल्पयेत। न जैह्म्येन कुटिलतया प्रवर्तेत। उचितमूल्यं न खण्डयेदित्यर्थ इति चण्डेश्वरः॥ Jagannâtha, III. 3, 38. ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥

इति नारदीये धर्मशास्त्रे विक्रीयासंप्रदानं नामाष्टमं व्यवहारपदम् ॥

क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं क्रेता न बहु मन्यते।
क्रीतानुशय इत्येतद्विवादपदमुच्यते ॥ १ ॥*
क्रीत्वा मुल्येन यत्पण्यं दुष्क्रीतं मन्यते क्रयी।
विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्तस्मिन्नेवाह्न्यविक्षतम् ॥ २ ॥*
द्वितीये ऽह्नि ददत्क्रेता मूल्यात्त्रिंशांशमाहरेत्।
द्विगुणं तु तृतीये ऽह्नि परतः क्रेतुरेव तत् ॥ ३ ॥*
क्रेता पण्यं परीक्षेत प्राक् स्वयं गुणदोषतः।
परीक्ष्याभिमतं क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत्पुनः ॥ ४ ॥*
त्र्यहाद्दोह्यं परीक्षेत पञ्चाहाद्वाह्यमेव तु।
मणिमुक्ताप्रवालानां सप्ताहः स्यात्परीक्षणम् ॥ ५ ॥*
द्विपदामर्धमासः स्यात्पुंसां तद्द्विगुणं स्त्रियाः।

॥ १ ॥ om. B. See Mitâksharâ, Vîramitrodaya, etc. ॥ २ ॥ क्रीत्वा पण्यं b. L. C. y. प्रक्रतं b. y. C.; प्राक्रतं B. β.; प्राक् चय L. See Mitâkshara, etc. परीक्ष्याभिमतं B. β. ॥ ४ ॥ सप्ताहात् Vulg. See Vîramitrodaya, etc. ॥ ५ ॥ तद्द्विगुणात् Vulg.

मूल्यात्त्रिंशांशं मूल्यादधिकं त्रिंशत्तमभागमित्यर्थः। एतच्च बीजान्यभोगविनश्वरवस्त्रादिविषयमिति रत्नाकरः। अपरे तु क्रेता यदि द्वितीये ऽह्नि ददद्भवति तदा विक्रेता मूल्यात् मूल्यमध्यतः त्रिंशांशमाभृयादित्याहुः। द्विगुणमिति त्रिंशत्तमभागस्य द्विगुणं पञ्चदशभागमित्यपरेषां मतम्॥ Jagannâtha III. 3, 5. ॥ २ ॥ ॥ ३ ॥

दशाहः सर्वबीजानामेकाहो लोहवाससाम् ॥ ६ ॥*
परिभुक्तं च यद्वासः क्लिष्टरूपं मलीमसम्।
सदोषमपि तत्क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत्पुनः ॥ ७ ॥*
मूल्याष्टभागो हीयेत सप्ताहातस्य वाससः।
द्विः पादस्त्रिस्त्रिभागस्तु चतुःकृत्वो ऽर्धमेव च ॥ ८ ॥*
अर्धक्षयात्तु परतः पादांशापचयः क्रमात्।
यावत्क्षीणदशं जीर्णं जीर्णस्यानियमः क्षये ॥ ९ ॥*
लोहानामपि सर्वेषां हेतुरग्निक्रिया विधौ।
क्षयः संस्क्रियमाणानां तेषां दृष्टो ऽग्निसंगमात् ॥ १० ॥
सुवर्णस्य क्षयो नास्ति राजते द्विपलं शतम्।
शतमष्टपलं ज्ञेयं क्षयस्तु त्रपुसीसयोः ॥ ११ ॥
ताम्रे पञ्चपलं विद्यादिकारा ये च तन्मयाः।
तद्वातूनामनेकत्वादायसो ऽनियमः क्षये ॥ १२ ॥
तान्तवस्य च संस्कारे क्षयवृद्धी उदाहृते।
सूचकार्पासिकोर्णानां वृद्धिर्दशपलं शतम् ॥ १३ ॥

See Vîramitrodaya, etc. दशाहात्सर्वबीजानामेकाहाल्लोहवाससाम् Vulg. See Vîramitrodaya, etc. ॥ ६ ॥ हीयते b. L. ॥ ८ ॥ अर्धक्रयात्तु Vulg. See Vîramitrodaya. पादशो यः क्रमात् क्षयेत् b. L. C. y. ॥ ९ ॥

स्थूलसूक्ष्मवतां तेषां मध्यानां पञ्चकं शतम्।
त्रिपलं तु ससूक्ष्माणामेषा दृद्धिरुदाहृता॥ १४॥
त्रिंशांशो रोमबद्धस्य क्षयः कर्मकृतस्य तु।
कौशेयवल्कलानां तु सैव दृद्धिर्न च क्षयः॥ १५॥
क्रीत्वा नानुशयं कुर्यादृणिक् पण्यविचक्षणः।
दृद्धिक्षयौ तु जानीयात्पण्यानामागमं तथा॥१६॥*

क्रीत्वानुशयं न कुर्यादित्यर्थः। ननु तत्किं समार्घसमये महार्घं क्रीत्वा जीर्णमूल्येन जीर्णादि क्रीत्वा साधु मन्येत। इत्यत आह। क्षयमित्यादि। तथा च मूल्यज्ञानं द्रव्यपरीक्षणं च क्रयात्पूर्वमेव कर्तव्यमिति भावः॥ Jagannâtha, III. 3, 10. ॥ १६॥

इति नारदीये धर्मशास्त्रे क्रीतानुशयो नाम नवमं व्यवहारपदम्॥

पाषण्डिनगमादीनां स्थितिः समय उच्यते।
समयस्यानपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतम् ॥ १ ॥*
पाषण्डिनैगमश्रेणीपूगव्रातगणादिषु।
संरक्षेत्समयं राजा दुर्गे जनपदे तथा ॥ २ ॥*
यो धर्मः कर्म यच्चैषामुपस्थानविधिश्च यः।
यच्चैषां वृत्त्युपादानमनुमन्येत तत्तथा ॥ ३ ॥*
नानुकूलं च यद्राजा प्रकृत्यवमतं च यत्।
बाधकं च यदर्थानां तत्तेभ्यो विनिवर्तयेत् ॥ ४ ॥*
मिथः संघातकरणमहितं शस्त्रधारणम्।
परस्परोपघातं च तेषां राजा न मर्षयेत् ॥ ५ ॥*

पाखण्डि° B. β. ॥ १ ॥ °पुगा° b. y. C. ॥ २ ॥ प्रकृत्यवमदं च यत् C. b. y. ॥ ५ ॥ व्याधिं ह्येते ह्युपेक्षिताः b; व्याधिं ये ते ह्युपेक्षिताः L. C.

पाषण्डाश्चयीबाह्याः। नैगमाः पौराः। आदिशब्दो गणसंघादिसमूहविवक्षया। स्थितिः पारिभाषिकैर्धर्मैर्व्यवहारः। अनपाकर्म उल्लङ्घनमिति रत्नाकरः। तथा च अस्माभिर्मिलित्वा चौरनिग्रहः कर्तव्य इत्यादिरूपसंकेतोल्लङ्घनं संविद्व्यतिक्रम इति ॥ Jagannâtha, III. 3, 3. ॥ १ ॥

मिथः संघातकरणं प्रकृतिसंघातप्रतिकूलावान्तरामलककरणम्। अहेतोर्भयादिहेतुमन्तरेण शस्त्रधरणम्। परस्परोपघातं परस्परानिष्टकरणम्। तेषां नारदपूर्वोक्तपाषण्डादीनामिति रत्नाकरः ॥ Jagannâtha, III. 3, 25. ॥ ५ ॥

पृथग्गणांश्च ये भिंद्युस्ते विनेया विशेषतः।
आवहेयुर्भयं घोरं व्याधिवत्ते ह्युपेक्षिताः ॥ ६ ॥*
दोषवत्करणं यत्स्यादनाम्नायप्रकल्पितम्।
प्रवृत्तमपि तद्राजा श्रेयस्कामो निवर्तयेत् ॥ ७ ॥*

---

y.; व्याधिं यत्ते ह्युपेक्षिताः B. β. See Vîramitrodaya, Jagannâtha. ॥ ६ ॥

प्रकृत्यवमतं स्वभावतो गर्हितम्। अर्थानां बाधकं द्यूतादि। दोषवत्करणं निष्फला क्रिया। अनाम्नायप्रकल्पितमागमाप्रसिद्धम्। तेभ्यः पाषण्डादिभ्य इति रत्नाकरः। अत्रेदं निर्वाच्यम्। पाषण्डादिभिर्या या संवित् मिलित्वा कृता सा सा एव चेद्रक्षणीया तदतिक्रमे तु ते राज्ञा दण्ड्यास्तदा वयं सर्वे राज्ञे प्रजानां करदानं वारयाम इति अस्माभिः सर्वदा नम्रैर्भाव्यमिति द्यूतं चरिष्याम इति वेश्यां रमयिष्याम इति राजपथे सवेगं धावाम इति श्लाघाटकस्थलं पूजयामेत्येवमादि प्रतिज्ञा अपि अवश्यं रक्ष्यन्तामिति तन्निरासाय वचनमिदमिति॥ Jagannâtha III. 3, 28.॥ ६ and ७॥

इति नारदीये धर्मशास्त्रे समयस्यानपाकर्म दशमं विवादपदम्॥

सेतुकेदारमर्यादाविक्षष्टाक्षष्टनिश्चये।
क्षेत्राधिकारो यस्तु स्याद्विवादः क्षेत्रजस्तु सः ॥ १ ॥*
क्षेत्रसीमाविवादेषु सामन्तेभ्यो विनिश्चयः।
नगरग्रामगणिनो ये च दृष्टतमा नराः ॥ २ ॥
ग्रामसीमासु च बहिर्ये स्युस्तत्कृषिजीविनः।
गोपशाकुनिकव्याधा ये चान्ये वनजीविनः ॥ ३ ॥*
समुन्नयेयुस्ते सीमां लक्षणैरुपलक्षिताम्।
तुषाङ्गारकपालैश्च कूपैरायतनैर्द्रुमैः ॥ ४ ॥
अभिज्ञातैश्च वल्मीकस्थलनिम्नोन्नतादिभिः।
केदाराराममार्गैश्च पुराणैः सेतुभिस्तथा ॥ ५ ॥
निम्नगापङ्कतोत्सृष्टनष्टचिह्नासु भूमिषु।
तत्प्रदेशानुमानाच्च प्रमाणैर्भोगदर्शनैः ॥ ६ ॥*
अथ चेदनृतं ब्रूयुः सामन्तास्तद्विनिश्चये।
सर्वे पृथक् पृथग्दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम् ॥ ७ ॥*

निम्नगापङ्कतैर्दृष्ट° y. C. See Vîramitrodaya, etc. पुराणैर्भोगदर्शनैः Vulg. See Vîramitrodaya ॥ ६ ॥ गुण° b. साहसं नान्दत

अस्यार्थः सेतुर्जलप्रवाहनबन्धः। केदारः क्षेत्रम्। मर्यादा सीमा। विक्षष्टो लाङ्गलप्रहतो देशः। अक्षष्टरूढरहितः। एतेषां निश्चये यत्र विवादे स्यात्स क्षेत्राधिकारः क्षेत्रविषयको विवादः क्षेत्र उच्यत इति ॥ Vîramitrodaya, p. 451. ॥ ५ ॥

गणद्वाद्यस्त्वन्ये दण्डं दाप्याः पृथक् पृथक् ।
विनेयाः प्रथमेन स्युः साहसेनान्हते स्थिताः ॥ ८ ॥*
नैकः समुन्नयेत्सीमां नरः प्रत्ययवानपि ।
गुरुत्वादस्य कार्यस्य क्रियैषा बहुषु स्थिता ॥ ९ ॥*
एकश्चेदुन्नयेत्सीमां सोपवासाः समाहितः ।
रक्तमाल्याम्बरधरः क्षितिमारोप्य मूर्धनि ॥ १० ॥*
यदि च न स्युर्ज्ञातारः सीमायाश्च न लक्षणम् ।
तदा राजा हयोः सीमामुन्नयेदिष्टतः स्वयम् ॥ ११ ॥*
एतेनैव गृहोद्याननिपानायतनादिषु ।
विवादविधिराख्यातस्तथा ग्रामान्तरेषु च ॥ १२ ॥
सीमामध्ये तु जातानां वृक्षाणां क्षेत्रयोर्द्वयोः ।
फलपुष्पं च सामान्यं क्षेत्रस्वामिषु निर्दिशेत् ॥ १३ ॥
अन्यक्षेत्रोपजातानां शाखास्त्वन्यत्र संस्थिताः ।
स्वामिनस्ता विजानीयादन्यक्षेत्रविनिर्गताः ॥ १४ ॥*
अवस्करस्थलश्वभ्रभ्रमस्यन्दनिकादिभिः ।

L. ॥ ८ ॥ ९ om. C. धर्मस्य B. y. ॥ ९ ॥ सीमायां च न B. β. and Vivâdachintâmaṇi ॥ ११ ॥ स्यन्दवाजिभिः B.C. y.; स्यन्दनवाजिभिः

स उभयानुमतधर्मविद्यतिरिक्तः ॥ Vîramitrodaya, p. 458. ॥ ९ ॥
इष्टतः इच्छया सार्वविभक्तिकस्तसिः ॥ Vîramitrodaya, p. 460. ॥ ११ ॥

चतुष्पथसुरस्थानरथ्यामार्गान्न रोधयेत् ॥ १५ ॥*
रोधयन्ति तु ये मोहाद्बलाद्वापि कथंचन।
दण्डयेत्ताद्दशान्राजा साहसेनोत्तमेन च ॥ १६ ॥
परक्षेत्रस्य मध्ये तु सेतुर्न प्रतिषिध्यते।
महागुणो ऽल्पबाधश्च वृद्धिरिष्टा क्षये सति ॥ १७ ॥*
सेतुस्तु द्विविधः प्रोक्तः खेयो बन्ध्यस्तथैव च।
तोयप्रवर्तनात्खेयो बन्ध्यः स्यात्तन्निवर्तनात् ॥ १८ ॥*
नान्तरेणोदकं सस्यं नश्येदभ्युदकेन तु।
य एवानुदके दोषः स एवाभ्युदके स्मृतः ॥ १९ ॥*

L.; स्यन्दनकादिभिः B. C. See Vîramitrodaya. ॥ १५ ॥ बोधयन्ति C. y. ॥ १६ ॥ बन्धः L. y. C. ॥ १८ ॥ यत्र वानुदके B. C. y. ॥ १९ ॥

अवस्करः पुरीषम्। रथादिप्रोधनार्थं पांसुसमूह इति हरिहरादयः। स्थलं वेदिका। श्वभ्रं गर्तः। भ्रमो जलनिर्गममार्गः। स्यन्दनिका पटल-प्रान्तः। अन्यदपि आदिशब्देन तादृशं ग्राह्यम्। रथ्यामार्गो राजमार्गः। न तु चतुष्पथ इति कल्पतरुः। न चतुष्पथराजमार्गयोरभेद इति शङ्कनीयं तयोर्भेदात्॥ Vîramitrodaya, p. 464. ॥ १५ ॥

क्षये भूमिनाशे ऽपि यदि वृद्धिरिष्टा तदा न प्रतिषिध्यते महागुणो ऽत इत्यर्थः॥ Vivâdatâṇḍava॥ क्षये अल्पक्षेत्रक्षये सत्यपि वृद्धिर्यत इष्टा अतो महागुणः क्षेत्रे ऽपि उपकारको ऽल्पदोषक्षेत्तदा न प्रतिषेद्धव्य इत्यर्थः॥ Vîramitrodaya, p. 467. ॥ १७ ॥

क्षेत्रे बद्धजलनिर्गमार्थं खननम्। आगतोदकनिरोधार्थमदा बन्ध इत्यर्थः॥ Vivâdatâṇḍava. ॥ १८ ॥ १९ ॥

पूर्वप्रवर्त्तमुत्सन्नमपृष्ट्वा स्वामिनं तु यः ।
सेतुं प्रवर्तयेत्कश्चिन्न स तत्फलभाग्भवेत् ॥ २० ॥*
मृते तु स्वामिनि पुनस्तद्दांश्चे वापि मानवे ।
राजानमामन्त्र्य ततः प्रकुर्यात्सेतुकर्म तत् ॥ २१ ॥*
अतोऽन्यथा क्लेशभाक् स्यान्मृगव्याधानुदर्शनात् ।
इषवस्तस्य नश्यन्ति यो विद्धमनुविध्यति ॥ २२ ॥*
अशक्तप्रेतनष्टेषु क्षेत्रिकेष्वनिवारितः ।
क्षेत्रं चेद्विकृषेत्कश्चिदश्नुवीत स तत्फलम् ॥ २३ ॥*
विकृष्यमाणे क्षेत्रे चेत्क्षेत्रिकः पुनरावृजेत् ।
खिलोपचारं तत्सर्वं दत्त्वा स्वक्षेत्रमाप्नुयात् ॥ २४ ॥*

पूर्वं B. β. ॥ २० ॥ क्षेत्रे b. C. L. y. त्यतत्फलं b. C. y. ॥ २३ ॥ स क्षेत्रम् B. C. y. ॥ २४ ॥ वृत L. यागि B. y.; यालि C. ॥ २८ ॥ समूह० b. ॥ २९ ॥

जीर्णानामन्यदीयसेत्वादीनामुद्धारेऽपि तत्स्वाम्याद्यनुज्ञां गृहीत्वा कार्य इत्याह नारदः ॥ Vîramitrodaya, p. 468. ॥ २० ॥

यस्तु क्षेत्रस्वामिनः सामर्थ्यवैकल्यादिनाधोलाघवावस्थां प्राप्ते क्षेत्रे स्वाम्यनिवारितः सन्स्वयमेव तत्कर्षणादिकं करोति तदा स क्षेत्रस्वामिने फलं न दापनीयः । किंतु तस्य फलं स्वयमेव गृह्णीयादित्याह नारदः प्रेता मृताः । नष्टाः कुत्रगता इति चिरमपरिचिताः । क्षेत्रिकेषु क्षेत्रस्वामिषु । तेन क्षेत्रस्वामिना तत्पुत्रादिना वा समागतेनैवं विधाय कर्षादिखिलभङ्गनार्थं वयं दत्त्वैव स्वीयं क्षेत्रं ग्राह्यमिति ॥ Vîramitrodaya, pp. 469, 470. ॥ २३ ॥ २४ ॥

तदृष्टभागापचयाद्यावत्सस्य गताः समाः।
संप्राप्ते त्वष्टमे वर्षे भुक्तं क्षेत्रं लभेत सः ॥ २५ ॥*
संवत्सरेणार्धखिलं खिलं तद्वत्सरैस्त्रिभिः।
पञ्चवर्षावसन्नं तु स्यात्क्षेत्रमटवीसमम् ॥ २६ ॥*
क्षेत्रं क्षिपुरुषं यत्स्याद्गृहं वा स्यात्क्रमागतम्।
राजप्रसादादन्यच्च न तद्भोगः परं नयेत् ॥ २७ ॥
उत्क्रम्य तु वृतिं यच्च सस्यघातो गवादिभिः।
पालः शास्यो भवेत्तच्च न चेच्छक्त्या निवारयेत् ॥ २८ ॥*
समूलसस्यघाते तु तत्स्वामी सममाप्नुयात्।
वधेन पालो मुच्येत दण्डं स्वामिनि पातयेत् ॥ २९ ॥*
गौः प्रसूता दशाहं च महेभ्रौ वाजिकुञ्जरौ।
निवार्या स्युः प्रयत्नेन तेषां स्वामी न दण्डभाक् ॥३०॥*

एकवर्षपतितमर्धखिलं त्रिवर्षपतितं खिलं पञ्चवर्षपतितमरण्यसमं भवतीत्यर्थः ॥ Vivâdachintâmaṇi, p. 65. ॥ २६ ॥

वृतिरावरणमिति चण्डेश्वरः।... पालः शास्य इति मन्वेकवाक्यत्वात् प्रतदण्डः। न चेन्निवारयेत्। तथा च वृतिभङ्गं पश्यन्यदि तूष्णीं निवारयति तदा तु न दोषः। प्रसूत इति खरसात् महेभ्रस्य संसर्गकामुकस्य तदानीं निवारणाशक्त्यभावे न दोषः। एवमन्यत्रापीति वदन्त्यपरे ॥ Jagannâtha, III. 4,30. ॥ २८ ॥

वधेनापराधानुरूपेण हननेन। समूलसस्यनाशस्तु यस्मिन्नाप्ते पुनः परोहो न भवति स द्रष्टव्यः इति चण्डेश्वरः। Jagannâtha III. 4, 49. ॥२९॥

वाजिकुञ्जरौ प्रजापालनोपयुक्ताविति रत्नाकरः ॥ Jagannâtha III. 4,55. ॥ ३० ॥

माषं गां दापयेद्दण्डं द्वौ माषौ महिषीं तथा।
अजाविके सवत्से तु दण्डः स्यादर्धमाषकः ॥ ३१ ॥*
अदण्डा हस्तिनेा ऽश्वाश्च प्रजापाला हि ते मताः।
अदण्ड्यागन्तुकी गौश्च सूतिका वाभिसारिणी ॥ ३२ ॥
नष्टा भग्ना च लग्ना च वृषभः क्षतलक्षणः।
प्रोक्तं तु च्छिन्ननासायां वसन्त्यां तु चतुर्गुणम् ॥ ३३ ॥
सन्नानां द्विगुणः प्रोक्तो वसतां तु चतुर्गुणः।
प्रत्यक्षचारकाणां तु चौरदण्डः स्मृतो नृणाम् ॥ ३४ ॥*
या नष्टाः पालदोषेण गावः क्षेत्रं यदाप्नुयुः।
न तत्र गोमिनां दण्डः पालस्तं दण्डमर्हति ॥ ३५ ॥*

द्विन्नभाषायां B. c. ॥ ३३ ॥ सन्नायां Vulg.; सत्वानां Jagannâtha, Vivâdachintâmaṇi. प्रत्यक्षं Vulg. ॥ ३४ ॥ परान्नुयुः B. β. ॥ ३५ ॥ Vulg. inserts the following in ३७, सस्यं विना-

---

सत्वानां (sic) सस्यभक्षणभ्रान्तानाम्। वसतां तत्रैव चरित्वा नीतरात्रिकानाम्। तदेतदप्रत्यक्षचारकाभिप्रायकम्। प्रत्यक्षचारके त्वाह। प्रत्यक्षचारकाणां तु चौरदण्डः स्मृतो बुधैः। प्रत्यक्षचारकाः क्षेत्रिणां समक्षमेव बलेन चारका इत्याह। चिन्तामणिरप्येवम्। तत्रैव सस्यं भक्षयित्वा उपविशति। तदुत्तरं क्षुधावद्भौ पुनर्भक्षयति एवं रीत्या कालयाने इत्यर्थः। क्षेत्रिणां समक्षमेवेति किमर्थमुक्तमिति न निखिनुमः। पालस्य पशुसस्यभक्षणमनुगम्यमानस्य समक्षमित्युक्तौ क्षतिविरहात्॥ Jagannâtha III. 4, 46. ॥ ३४ ॥

राजग्राहगृहीतो वा वज्राग्निहतोऽपि वा।
अथ सर्पेण दष्टो वा वृक्षाद्वा पतितो भवेत् ॥ ३६ ॥*
व्याघ्रादिभिर्हतो वापि व्याधिभिर्वाप्युपद्रुतः।
न तत्र दोषः पालस्य न च दोषोऽस्ति गोमिनाम् ॥ ३७ ॥*
गोभिस्तु भक्षितं धान्यं यो नरः प्रतियाचते।
सामन्तानुमते देयं धान्यं यत्तत्र भक्षितम् ॥ ३८ ॥*
गावस्तु गोमिना देया धान्यं तत्कर्षिकस्य तु।
एवं हि विनयः प्रोक्तो गोपैः सस्यावपातनात् ॥ ३९ ॥*
ग्रामोपान्ते च यत्क्षेत्रं विवीतान्ते महापथे।
अनावृते चेत्तन्नाग्ने न पालस्य व्यतिक्रमः ॥ ४० ॥*

ग्रत्येद्गौश्चेन्न दण्डः कल्पितो यतः. This is an interpolation. See Vîramitrodaya, Vivâdachintamaṇi, Jagannâtha. सदृग्रस्तस्य समो देयं C.; सदृस्तस्य समो देयं b. y. ग्रादस्तस्य समो देयं. B. β. See Vivâdachintâmaṇi, Vîramitrodaya. ॥ ३८ ॥ गावस्तु गोमिनां देया B. b. C. y. B. गवलं गोमिना देयं L. and Jagannâtha, गोपैः सस्यार्धपातनात् B. β. c. b. y. ॥ See ibid. ॥ ३९ ॥ चेत् om. b. ॥ ४० ॥ विति: b. y.; वृत्तिः B. β.

पालो यदि राज्ञा कर्मकरणार्थं ग्रहीतः कुम्भीरेण वा ग्रहीतः। तदा तत्याज्यपशुभिः सस्यभक्षणे पालस्य न दोषः। वध्राग्नीति तयोर्विशेषः कथंचित्प्रकारभेदादिनाङ्गीकर्तव्यः। वध्राग्नितादितस्यापि कदाचिज्जीवनं भवति ॥ Jagannâtha III. 4, 52. ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

पथि क्षेचे क्षतिः कार्या यामुष्ट्रो नावलोकयेत्।
न लङ्घयेत्पशुर्वाश्वो न भिन्द्याद्यां च शूकरः ॥ ४१ ॥*
गृहक्षेचे च दृष्टे द्वे वासहेतू कुटुम्बिनाम्।
तस्मात्ते नोत्क्षिपेद्राजा तद्धि मूलं कुटुम्बिनाम् ॥ ४२ ॥
वृद्धे जनपदे राज्ञो धर्मः कोशश्च वर्धते।
क्षीयते क्षीयमाणे च वृद्धिहेतुमतः श्रयेत् ॥ ४३ ॥

क्षतिः C. यावद्भौर्नावलोकयेत् b. C. y.; यामुष्ट्रो नावलोकयेत् B. β. and the commentation. वृद्धिर्जनपदे राज्ञो b. वृद्धिर्जनपदे राज्ञो B. β. ॥ ४३ ॥

इति नारदीये धर्मशास्त्रे सीमाबन्धो नामैकादशं व्यवहारपदम् ॥

विवाहादिविधिः स्त्रीणां यच्च पुंसां च कीर्त्यते।
स्त्रीपुंसयोगनामैतद्विवादपदमुच्यते ॥ १ ॥*
स्त्रीपुंसयोस्तु संबन्धे वरणं प्राग्विधीयते।
वरणाद्ग्रहणं पाणेः संस्कारोऽथ द्विलक्षणः ॥ २ ॥
तयोरनियतं प्रोक्तं वरणं दोषदर्शनात्।
पाणिग्रहणमन्त्रश्च नियतं दारलक्षणम् ॥ ३ ॥
ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परिग्रहे।
सजातिः श्रेयसी भार्या सजातिश्च पतिः स्त्रियाः ॥ ४ ॥
ब्राह्मणस्यानुलोम्येन स्त्रियोऽन्यास्तिस्र एव तु।
शूद्रायाः प्रातिलोम्येन तथान्ये पतयस्त्रयः ॥ ५ ॥
द्वे भार्ये क्षत्रियस्यान्ये वैश्यस्यैका प्रकीर्तिता।
वैश्याया द्वौ पती ज्ञेयावेको ऽन्यः क्षत्रियापतिः ॥ ६ ॥
आ सप्तमात्पञ्चमाद्वा बन्धुभ्यः पितृमातृतः।
अविवाह्याः सगोत्राः स्युः समानप्रवरास्तथा ॥ ७ ॥
परीक्ष्यः पुरुषः पुंस्त्वे निजैरेवाङ्गलक्षणैः।
पुमांश्चेद्विकलत्वेन स कन्यां लब्धुमर्हति ॥ ८ ॥*

यथा for यच्च Vulg. See Mitâkshará. ॥ १ ॥ संस्कारो ऽयं L. b. ॥ २ ॥ प्रतिलोमेन B. β.; प्रतिलोम्येन c. y. ॥ ५ ॥ सुबद्धजघनजान्वस्थि

सुबद्धं सन्धिष्टं। जघनं ग्रीवास्कन्धयोः संधिः। घाटो ग्रीवायाः पश्चाद्भागः ॥ Aparârka. ॥ ६ ॥

सुबद्धजङ्घोरुजान्वस्थिः सुबद्धांशशिरोरुहः।
स्थूलघाटस्तनूरुत्वगविलम्बगतिस्वरः ॥ ९ ॥*
रेतो ऽस्योत्स्रवते नाम्नु ह्लादि मूत्रं च फेनिलम्।
पुमान्स्याल्लक्षणैरेतैर्विपरीतैस्तु षण्ढकः ॥ १० ॥*
चतुर्दशविधः शास्त्रे षण्ढो दृष्टो मनीषिभिः।
चिकित्स्यश्चाचिकित्स्यश्च तेषामुक्तो विधिः क्रमात् ॥११॥*
निसर्गषण्ढो वध्रिश्च पक्षषण्ढस्तथैव च।
अभिशापाद्गुरो रोगाद्देवक्रोधात्तथैव च ॥ १२ ॥*
ईर्ष्याषण्ढश्च सेव्यश्च वातरेता मुखेभगः।
आक्षिप्तो मोघबीजश्च शालीनो ऽन्यापतिस्तथा ॥१३॥*

Vulg. See Aparârka's Commentary. स्थूलघातोतनूजश्च B. β.; स्थूलघतेातनूजश्च L.; स्थूलघयातनूयश्च b.; स्थूलघाटोतनूयश्च C. y. ॥ ९ ॥ रतोस्योत्स्रवते नाम्नु y.; रेतस्योत्स्रवते नाम्नु C.; रेतस्योत्स्रवते नास्नु b.; रेतसोत्स्रवनेनाम्नु B. β.; रेयस्याम्नु स्रवते L.; रेतो ऽम्नु स्रवते नास्य Aparârka. विपरीतस्तु b. C. Aparârka. ॥ १० ॥ वध्रश्च L. y. b.; वध्नश्च B. β.; वध्रश्च C.; वध्रश्च Aparârka. ॥१२॥ ईर्षाषण्ढश्च b. C. y.

निसर्गषण्ढो लिङ्गदर्शनोत्पन्नः। वध्रिर्गलितागुः। पक्षषण्ढः पक्षान्तरिता यस्य रतिप्रवृत्तिः। गुरोरभिशापादेव देवक्रोधान्निन्दादेव जनितक्रोधात्॥ Aparârka. ॥ १२ ॥

ईर्ष्याषण्ढः ततस्त्रीविषये भगकार्यं करोति (?)। आक्षिप्तरेता विसर्गसमये यस्य रेतः प्रत्यक् स्रवते। मोघबीजो यस्य गर्भाधानसमर्थरेतो न भवति। शालीनो यस्य स्त्रीसंनिपातात्लिङ्गसंनिपातः। अन्यापतिर्यस्य भार्यातिरिक्तायामेव योषिति पुंस्त्वम्॥ Aparârka. ॥ १३ ॥

तचाद्यावप्रतीकारौ पक्षाख्यो मासमाचरेत्।
अनुक्रमात्तु यस्यास्य कालः संवत्सरः स्मृतः ॥ १४ ॥*
ईर्ष्याषण्ढादयो ये ऽन्ये चत्वारः समुदाहृताः।
त्यक्तव्यास्ते पतितवत्क्षतयोन्या अपि स्त्रिया ॥ १५ ॥*
आक्षिप्तमोघबीजाभ्यां क्षते ऽपि पतिकर्मणि।
पतिरन्यः स्मृतो नार्या वत्सरार्धं प्रतीक्ष्य तु ॥ १६ ॥*
शालीनस्यापि दृष्टस्त्रीसंयोगाद्भ्रश्यते ध्वजः।
तं हीनवेगमन्यस्त्रीबालाद्याभिरुपाचरेत् ॥ १७ ॥*
अन्यस्यां यो मनुष्यः स्यादमनुष्यः स्वयोषिति।
लभेत सान्यं भर्तारमेतत्कार्यं प्रजापतेः ॥ १८ ॥*
अपत्यार्थं स्त्रियः सृष्टाः स्त्री क्षेत्रं बीजिनो नराः।
क्षेत्रं बीजवते देयं नाबीजी क्षेत्रमर्हति ॥ १९ ॥
पिता दद्यात्स्वयं कन्यां भ्राता वानुमते पितुः।
पितामहो मातुलश्च सकुल्या बान्धवास्तथा ॥ २० ॥
माता त्वभावे सर्वेषां प्रकृतौ यदि वर्तते।
तस्यामप्रकृतिस्थायां दद्युः कन्यां सनाभयः ॥ २१ ॥

॥ १३ ॥ ईर्ष्याषण्डादयो ऽन्ये B. b. β. y. ॥ १५ ॥ भार्या for नार्या B β. प्रतीक्षतु b. C. y.; प्रतीक्षेत B. β. ॥ १६ ॥ तं हीनविषमं तु स्त्री वर्षं क्षिप्तान्यमाश्रयेत् Aparârka ॥ १७ ॥ स वीजि b. C. y.; सवीजी L. न वीजे Aparârka. ॥ १९ ॥ मातुलाश्च b. C. y. ॥ २० ॥ °वयश्रुतैः

मासमाचरेत्प्रतीक्षेतेति ॥ Aparârka. ॥ १४ ॥

यदा तु नैव कश्चित्स्यात्कन्या राजानमाश्रयेत्।
अनुज्ञया तस्य वरं प्रतीत्य वरयेत्स्वयम् ॥ २२ ॥
सवर्णमनुरूपं च कुलशीलवयःश्रुतैः।
सह धर्मं चरेत्तेन प्रजां चोत्पादयेत्ततः ॥ २३ ॥
प्रतिगृह्य च यः कन्यां वरो देशान्तरं व्रजेत्।
चीन्तून्समतिक्रम्य कन्यान्यं वरयेद्वरम् ॥ २४ ॥
कन्या नर्तुमुपेक्षेत बान्धवेभ्यो निवेदयेत्।
ते चेन्न दद्युस्तां भर्त्रे ते स्युर्भ्रूणहभिः समाः ॥ २५ ॥
यावन्तश्चर्तवस्तस्याः समतीयुः पतिं विना।
तावत्यो भ्रूणहत्याः स्युस्तस्य यो न ददाति ताम् ॥ २६ ॥
अतः प्रवृत्ते रजसि कन्यां दद्यात्पिता सकृत्।
महदेनः स्पृशेदेनमन्यथैवं विधिः सताम् ॥ २७ ॥
सकृदंशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते।
सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सतां सकृत् ॥ २८ ॥
ब्राह्मादिषु विवाहेषु पञ्चस्वेष विधिः स्मृतः।
गुणापेक्षं भवेद्दानमासुरादिषु च त्रिषु ॥ २९ ॥
कन्यायां दत्तशुल्कायां ज्यायांश्चेद्वर आव्रजेत्।
धर्मार्थकामसंयुक्तो वाक्यं तच्चान्वतं भवेत् ॥ ३० ॥

L. C.; ०वत० b. y. ॥ २३ ॥ अथो प्रवृत्ते L. b.; अथो प्रवृत्ते ॥ २७ ॥ पञ्चखेषु Vulg. ॥ २९ ॥ श्रेयांश्चेद्वर B. ०संयुक्तं B.; ०संयुक्तो L. b. β.

नादुष्टां दूषयेत्कन्यां नादुष्टं दूषयेद्वरम् ।
दोषे तु सति गागः स्यादन्योन्यं त्यजतोस्तयोः ॥ ३१ ॥
दत्त्वा न्यायेन यः कन्यां वराय न ददाति ताम् ।
अदुष्टश्चेद्वरो राज्ञा स दण्ड्यस्तच्च चौरवत् ॥ ३२ ॥
यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्याय प्रयच्छति ।
तस्य कुर्यान्नृपो दण्डं पूर्वसाहसचोदितम् ॥ ३३ ॥
अकन्येति तु यः कन्यां ब्रूयाद्वेषेण मानवः ।
स शतं प्राप्नुयाद्दण्डं तस्या दोषमदर्शयन् ॥ ३४ ॥
प्रतिगृह्य तु यः कन्यामदुष्टामुत्सृजेन्नरः ।
स विनेयस्त्वकामो ऽपि कन्यां तामेव चोद्वहेत् ॥ ३५ ॥*
दीर्घकुत्सितरोगार्ता व्यङ्गा संस्पृष्टमैथुना ।
दुष्टान्यगतभावा च कन्यादोषाः प्रकीर्तिताः ॥ ३६ ॥
उन्मत्तः पतितः क्लीबो दुर्भगस्त्यक्तबान्धवः ।
कन्यादोषौ च यौ पूर्वौ एष दोषगणो वरे ॥ ३७ ॥
अष्टौ विवाहा वर्णानां संस्कारार्थं प्रकीर्तिताः ।
ब्राह्मस्तु प्रथमस्तेषां प्राजापत्यस्तथापरः ॥ ३८ ॥
आर्षश्चैव हि दैवश्च गान्धर्वश्चासुरस्तथा ।
राक्षसो ऽनवरस्तस्मान्पैशाचस्त्वष्टमः स्मृतः ॥ ३९ ॥

C. y. ॥ ३० ॥ कन्यामदृष्टाम् β. ॥ ३५ ॥ संस्पृष्टमैथुना b. β. L. y. दृष्टान्यगतभावा C.; दृष्टान्य० b. ॥ ३९ ॥ राक्षसोनवरोत्तस्मात् b. y. ;

सत्कृत्याहूय कन्यां तु दद्याद्ब्राह्मे त्वलंकृताम् ।
सह धर्मं चरेत्युक्ता प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ॥ ४० ॥
वस्त्रगोमिथुनाभ्यां तु विवाहस्त्वार्ष उच्यते ।
अन्तर्वेद्यां तु दैवः स्याद्दत्विजे कर्म कुर्वते ॥ ४१ ॥
इच्छन्तीमिच्छतः प्राहुर्गान्धर्वं नाम पञ्चमम् ।
विवाहस्त्वासुरो ज्ञेयः शुल्कसंव्यवहारतः ॥ ४२ ॥
प्रसह्य हरणादुक्तो विवाहो राक्षसस्तथा ।
सुप्तप्रमत्तोपगमात्पैशाचस्त्वष्टमो ऽधमः ॥ ४३ ॥
एषां तु धर्म्याश्चत्वारो ब्राह्माद्याः समुदाहृताः ।
साधारणः स्याद्गान्धर्वस्त्रयो ऽधर्म्यास्ततः परे ॥ ४४ ॥
परपूर्वाः स्त्रियस्त्वन्याः सप्त प्रोक्ता यथाक्रमम् ।
पुनर्भूस्त्रिविधा तासां स्वैरिणी तु चतुर्विधा ॥ ४५ ॥ *
कन्यैवाक्षतयोनिर्या पाणिग्रहणदूषिता ।
पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता पुनः संस्कारमर्हति ॥ ४६ ॥ *
कौमारं पतिमुत्सृज्य या त्वन्यं पुरुषं श्रिता ।
पुनः पत्युर्गृहमियात्सा द्वितीया प्रकीर्तिता ॥ ४७ ॥ *
असत्सु देवरेषु स्त्री बान्धवैर्या प्रदीयते ।
सवर्णाय सपिण्डाय सा तृतीया प्रकीर्तिता ॥ ४८ ॥ *

राक्षसेनवरस्यात् L. ॥ ३९ ॥ धर्मा B. C. b. β. ॥ ४४ ॥ अन्या सा Vulg. See, however, २, २४ (अन्तिमा स्वैरिणीनाम्) and Mitâ-

स्त्री प्रस्तुताप्रस्तुता वा पत्यावेव तु जीवति।
कामाद्या संश्रयेदन्यं प्रथमा स्वैरिणी तु सा ॥ ४९ ॥*
मृते भर्तरि संप्राप्तान्देवरादीनपास्य या।
उपगच्छेत्परं कामात्सा द्वितीया प्रकीर्तिता ॥ ५० ॥*
प्राप्ता देशाद्धनक्रीता क्षुत्पिपासातुरा च या।
तवाहमित्युपगता सा तृतीया प्रकीर्तिता ॥ ५१ ॥*
देशधर्मानपेक्ष्य स्त्री गुरुभिर्या प्रदीयते।
उत्पन्नसाहसान्यस्मै अन्त्या सा स्वैरिणी स्मृता ॥ ५२ ॥*
पुनर्भुवां विधिस्त्वेष स्वैरिणीनां प्रकीर्तितः।
पूर्वा पूर्वा जघन्यासां श्रेयसी तूत्तरोत्तरा ॥ ५३ ॥*
अपत्यमुत्पादयितुस्तासां या शुल्कतो हृता।
अशुल्कोपहृतायां तु क्षेचिकस्यैव तत्फलम् ॥ ५४ ॥*
क्षेचिकस्य यदज्ञानं क्षेत्रे बीजं प्रदीयते।
न तत्र बीजिनो भागः क्षेचिकस्यैव तत्फलम् ॥ ५५ ॥
ओघवाताहृतं बीजं क्षेत्रे यस्य प्ररोहति।
फलभुक्तस्य तत्क्षेत्री न बीजी फलभाग् भवेत् ॥ ५६ ॥

---

kshara, p. 77 (चतुर्थी) ॥ ५२ ॥ क्षचियस्यैव b. क्षचिकस्यैव y. ॥ ५५ ॥ ओघवाताहतं b. L. y. See Manu IX. 54. तत्क्षेत्रं β. B. ॥ ५६ ॥

उत्पन्नसाहसो उत्पन्नव्यभिचारा ॥ Mitâksharâ, p. 77. ॥ ५२ ॥

महोक्षो जनयेदत्सान्यस्य गोषु व्रजे चरन्।
तस्य ते यस्य ता गावो मोघं स्कन्दितमार्षभम् ॥ ५७ ॥
क्षेचिकानुमते बीजं यस्य क्षेत्रे समर्प्यते।
तदपत्यं द्वयोरेव बीजिक्षेचिकयोर्मतम् ॥ ५८ ॥
न स्यात्क्षेत्रं विना सस्यं न वा बीजं विनास्ति तत्।
अतोऽपत्यं द्वयोरिष्टं पितुर्मातुश्च धर्मतः ॥ ५९ ॥*
नाप्यपत्यं परगृहे संयुक्तस्य क्रिया सह।
दृष्टं संग्रहणं तज्ज्ञैर्नागतायाः स्वयं गृहे ॥ ६० ॥*
अदुष्टत्यक्तदारस्य क्लीबस्य क्षयिकस्य च।
सेच्छानुपेयुषो दारान्न दोषः साहसे भवेत् ॥ ६१ ॥*

मोघः B.L.; मोघ b. C. y, See Manu IX. 50 ॥ ५७ ॥ क्षेत्रियानुमतो b. C. y.; क्षेत्रियानुमतो B. L. β. ॥ ५९ ॥ दृष्टं च संग्रहं तज्ज्ञैर्ना० Vulg. See Vivâdachintâmaṇi. ॥ ६० ॥ प्रदुष्ट० Vulg. क्षेच्छयोपेयुषो b. L. y. C.; क्षेच्छानुपेयुषो B. β. See a text of Vishṇu, as quoted in the Vivâdachintâmaṇi, p. 112. ॥ ६१ ॥ स्पृष्ट्वा

पितुर्बीजिन इत्यर्थः। ततश्च मातृसंबन्धादेव मातृस्वामिनः संबन्धः। तच्च च ऋतियुक्तफलदारा इति कालिकापुराणात्पुत्रविषये दुहित्रपेक्षया भार्यायां बलवत्त्वादादौ गूढोत्पन्नो ऽधिकारी ततः कानीन इति याज्ञवल्क्यमतम्॥ Jagannâtha, IV. ५, 256. ॥ ५९ ॥

पतित्यक्तान्वा क्लीवपतिकान्वा अक्षमपतिकान्वा परदारान्सेच्छान्तद्गृहे ऽपि संगच्छतो ऽभिगच्छतो वा न दण्ड इत्यर्थः॥ Vivâdachintâmaṇi, p. 112. ॥ ६१ ॥

परस्त्रिया सहाकाले ऽदेशे वा भवतो मिथः।
स्थानसंभाषणामोदास्त्रयः संग्रहणक्रमाः ॥ ६२ ॥*
नदीनां संगमे तीर्थेष्वारामेषु वनेषु च।
स्त्रीपुंसौ यत्समीयातां तच्च संग्रहणं स्मृतम् ॥ ६३ ॥*
दूतीप्रस्थापनैर्वापि लेखसंप्रेषणैरपि।
अन्यैश्च विविधैर्दोषैर्ग्राह्यं संग्रहणं बुधैः ॥ ६४ ॥
स्त्रियं स्पृशेद्देशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तथा।
परस्परस्यानुमतं सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥ ६५ ॥*
उपकारक्रिया केलिः स्पर्शो भूषणवाससाम्।
सहखट्वासनं चैव सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥ ६६ ॥*
पाणौ यच्च निगृह्णीयाद्देश्यां वस्त्राञ्चले ऽपि वा।
तिष्ठ तिष्ठेति वा ब्रूयात्सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥ ६७ ॥*
वस्त्रैराभरणैर्माल्यैः पानैर्भक्ष्यैस्तथैव च।
संप्रेष्यमाणैर्गन्धैश्च वेद्यं संग्रहणं बुधैः ॥ ६८ ॥*

---

b. y.; स्पृष्टा L. C. ॥ ६५ ॥ ६६ om. b. L. C. y. See Manu VIII.

संग्रहणं सम्यग्गृह्यते तदनुरक्ततया प्रमीयते आप्तयो येन तत्संग्रहणम्।... अदेशेत्यादि अदेशे निर्जनादौ। अकाले रात्र्यादौ। स्थानमवस्थितिः। आमोदः परीहासः ॥ Vivâdachintâmaṇi, p. 109. ॥ ६२ ॥

उपकारक्रिया हिताचरणक्रिया। उपचार इति क्वचित्पाठः। तच्च ताम्बूलादिप्रेषणमर्थः। केलिः नर्म। संग्रहणमुत्तममितिशेषः। अदेशे स्त्रनादौ ॥ Vivâdachintâmaṇi, p. 110 ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

दर्पाद्वा यदि वा मोहाच्छ्राघया वा स्वयं वदेत्।
ममेयं भुक्तपूर्वेति तच्च संग्रहणं स्मृतम्॥ ६६॥*
सजात्यतिश्रये पुंसां दण्ड उत्तमसाहसः।
मध्यमस्त्वानुलोम्येन प्रातिलोम्ये प्रमापणम्॥ ७०॥
कन्यायामसकामायां ह्यङ्गुलस्यावकर्तनम्।
उत्तमायां वधस्त्वेव सर्वसंग्रहणं तथा॥ ७१॥
सकामायां तु कन्यायां संगमे नास्त्यतिक्रमः।
किंत्वलंकृत्य सत्कृत्य स एवैनां समुद्वहेत्॥ ७२॥*
माता मातृष्वसा श्वश्रूर्मातुलानी पितृष्वसा।
पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्नुषा॥ ७३॥*
दुहिताचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता।
राज्ञी प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या॥ ७४॥*
आसामन्यतमां गत्वा गुरुतल्पग उच्यते।
शिश्नस्योत्कर्तनं तस्य नान्यो दण्डो विधीयते॥ ७५॥*
पशुयोनावतिक्रामन्विनेयः स दमं शतम्।

357. त्वेव L. C.॥ ७१॥ प्रवृत्तः स Vulg. अतिक्रामन् Vivâda-

माताच्च जननीव्यतिरिक्ता पितृपत्नी। आसां विंशतेरन्यतमागमने शिश्नच्छेदः। गुप्तविषयमेतत्॥ Vivâdachintâmaṇi, p. 118.॥ ७३॥ ७४॥ ॥ ७५॥

अतिक्रामन्मैथुनं कुर्वन्पणशतं दण्ड्यः॥ Vivâdachintâmaṇi, p. 121.॥ ७६॥

मध्यमं साहसं गेषु तदेवान्त्यावसायिषु ॥ ७६ ॥*
अगम्यागामिनश्चास्ति दण्डो राज्ञा प्रचोदितः।
प्रायश्चित्तविधानं तु पापानां स्याद्विशोधनम् ॥ ७७ ॥*
स्वैरिण्यब्राह्मणी वेश्या दासी निष्कासिनी च या।
गम्याः स्युरानुलोम्येन स्त्रियो न प्रतिलोमतः ॥ ७८ ॥*
आस्वेव तु भुजिष्यासु दोषः स्यात्परदारवत्।
गम्या अपि हि नोपेया यत्ताः परपरिग्रहाः ॥ ७९ ॥*
अनुत्पन्नप्रजायास्तु पतिः प्रेयाद्यदि स्त्रियाः।
नियुक्ता गुरुभिर्गच्छेद्देवरं पुत्रकाम्यया ॥ ८० ॥*
स च तां प्रतिपद्येत तथैवा पुत्रजन्मतः।
पुत्रे जाते निवर्तेत संकरः स्यादतो ऽन्यथा ॥ ८१ ॥*

---

chintâmaṇi. ॥ ७६ ॥ निष्कासिनी B. L. b. β. y.; निष्कासिनां C. See Mitâkṣharâ, Vîramitrodaya ॥ ७८ ॥ यतस्तास्तु परिग्रहा b. y.; यतस्ताः स्यु परिग्रहाः C.; यतस्ताः सपरिग्रहाः B. β.; यतस्तास्य परिग्रहाः L. See Mitâkṣharâ, Vîramitrodaya. ॥ ७९ ॥

निष्कासिनी स्वाम्यनवरुद्धा दासी। ननु च स्वैरिण्यादीनां साधारणतया गम्यत्वाभिधानमयुक्तम्। न हि जातितः प्राखतो वा कांचन लोके साधारणाः स्त्रिय उपलभ्यन्ते। तथा हि। स्वैरिण्यो दास्यश्च तावदवर्णस्त्रिय एव। स्वैरिणी या पतिं हित्वा सर्ववर्णं कामतः श्रयेत्। वर्णानामानुलोम्येन दास्यं न प्रतिलोमत इति स्मरणात्। न च वर्णस्त्रीणां पत्यौ जीवति मृते वा पुरुषान्तरोपभोगो घटते ॥ Mitâkṣharâ, p. 346. ॥ ७८ ॥ ७९ ॥

घृतेनाभ्यज्य गात्राणि तैलेनाविकृतेन वा।
मुखान्मुखं परिहरन्गात्रैर्गात्राण्यसंस्पृशन् ॥ ८२ ॥*
कुले तदवशेषे हि संतानार्थं न कामतः।
स्त्रियं पुत्रवतीं वन्ध्यां नीरजस्कामनिच्छन्तीम् ॥ ८३ ॥*
न गच्छेद्गर्भिणीं निन्द्यामनियुक्तां च बन्धुभिः।
अनियुक्ता तु या नारी देवराज्जनयेत्सुतम् ॥ ८४ ॥*
जारजातमरिक्थीयं तमाहुर्ब्रह्मवादिनः।
तथानियुक्तो यो भार्यां यवीयाञ्ज्यायसो व्रजेत् ॥ ८५ ॥*
यवीयसो वा यो ज्यायानुभौ तौ गुरुतल्पगौ।
नियुक्तो गुरुभिर्गच्छेदनुशिष्यात्स्त्रियं च सः ॥ ८६ ॥*
पूर्वोक्तेन विधानेन स्नुषां पुंसवने शुचिः।
सकृद्दा गर्भाधानाद्वा कृते गर्भे तथैव सा ॥ ८७ ॥*

गात्राण्यसंस्पृशेत् B. β. ॥ ८२ ॥ B. β. omit. ८३ a and insert it after ८६ a. They read कुलेऽतदवशिष्टे तु. Kullûka, Jagannâtha and the other Commentators agree with L. b. C. y. वन्ध्यां Vulg. ॥ ८३ ॥ स्नातां or स्नाता for स्नुषां Vulg. See Jagannâtha. ॥ ८७ ॥ राजहेतुके B. β. ॥ ८९ ॥ अतोन्यं Vulg. See

---

नियोगावश्यं भावार्थो नियुक्तेत्यादि। विप्लवः धर्मलोपः। यवीयानित्युपलक्षणं ज्येष्ठस्यापि। अनुशिष्यात्परपुरुषगमने धर्मं नियोगे धर्मं च शिक्षेदित्यर्थः। स्नुषां स्नुषानुगां भ्रातृभार्यामित्यर्थः॥ Jagannâtha, IV. 4, 147. ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥

अतो ऽन्यथा वर्तमानः पुमान्स्त्री वापि कामतः।
निनेयौ सुभृशं राज्ञा विप्लवः स्यादतो ऽन्यथा ॥ ८८ ॥*
ईर्ष्यामत्सरसमुत्थे तु संबन्धे रागहेतुके।
दम्पती विवदेयातां न ज्ञातिषु न राजनि ॥ ८९ ॥*
अन्योन्यं त्यजतोरागः स्यादन्योन्यविरुद्धयोः।
स्त्रीपुंसयोर्निगूढाया व्यभिचाराहते स्त्रियाः ॥ ९० ॥*
व्यभिचारे स्त्रिया मौण्ड्यमधःशयनमेव च।
कदन्नं वा कुवासश्च कर्म चावस्करोज्झनम् ॥ ९१ ॥*
स्त्रीधनभ्रष्टसर्वस्वां गर्भविस्रंसिनीं तथा।
भर्तुश्च वधमिच्छन्तीं स्त्रियं निर्वासयेत्पुरात् ॥ ९२ ॥*
अनर्थशीलां सततं तथैवाप्रियवादिनीम्।
पूर्वाग्निनीं च या भर्तुः क्षिप्रं निर्वासयेद्गृहात् ॥ ९३ ॥*

Jagannâtha. ॥ ९० ॥ वधां b. न दोषभा b. L.; न दोषभाक् y.

त्यागः पापमिति रत्नाकरः। तथा च स्त्रिया निगूढाया यत्नेन गोपितायाः व्यभिचारं विना परस्परं त्यजतोः स्त्रीपुंसयोः पापं भवति। व्यभिचारिणीत्यागे तु न पापमित्यर्थः। इति केचित्। स्त्रीधनत्वेन भ्रष्टं सर्वस्वं यस्याः सा तथेति रत्नाकरः। यस्याः स्त्रीधनत्वेनेत्यर्थो बोद्धव्यः। स्त्रीधनत्वेन भंक्षितं सर्वस्वं ययेत्यर्थः। इति कल्पद्रुमः। गृहान्निर्वासयेदिति प्रधानगृहान्निर्वास्य स्वकुटीमध्ये एव स्थापयेदिति केचित्॥ Jagannâtha, IV. 1, 63. ॥ ९० ॥ ९२ ॥

वन्ध्यां स्त्रीजननीं निन्द्यां प्रतिकूलां च सर्वदा ।
कामतो नाभिनन्देत कुर्वन्नेवं स दोषभाक् ॥ ९४ ॥*
अनुकूलामवाङ्मुष्टां दक्षां साध्वीं प्रजावतीम् ।
त्यजन्भार्यामवस्थाप्यो राज्ञा दण्डेन भूयसा ॥ ९५ ॥*
अज्ञातदोषेणोढा या निर्दोषा नान्यमाश्रिता ।
बन्धुभिः साभियोक्तव्या निर्बन्धुः स्वयमाश्रयेत् ॥ ९६ ॥
नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ ।
पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥ ९७ ॥
अष्टौ वर्षाण्युदीक्षेत ब्राह्मणी प्रोषितं पतिम् ।
अप्रसूता तु चत्वारि परतोऽन्यं समाश्रयेत् ॥ ९८ ॥
क्षत्रिया षट् समास्तिष्ठेदप्रसूता समाचयम् ।
वैश्या प्रसूता चत्वारि द्वे वर्षे त्वितरा वसेत् ॥ ९९ ॥
न शूद्रायाः स्मृतः काल एष प्रोषितयोषिताम् ।
जीवति श्रूयमाणे तु स्यादेष द्विगुणो विधिः ॥ १०० ॥

॥ ९४ ॥ उपेक्षेत b, L. y. ॥ ९८ ॥ वर्ष b. y. ॥ ९९ ॥ प्रजापते for प्रजा

स्त्रिया रत्यर्थं व्यभिचारे जाते मुण्डनमधःशयनं च साधयेत् । कदन्नं कुवासश्च भरणार्थं दद्यात् । अमेध्यशोधनरूपं कर्म कारयेदित्यर्थः ॥ Vîramitrodaya, p. 520. ॥ ९१ ॥

गुणान्वितां पत्नीमन्यस्त्रीवशतापन्नत्वादिना त्यजन्पतिर्भूयांसं दण्डमर्हतीत्यर्थः । भूयान्दण्डश्चौरदण्डः ॥ Jagannâtha, IV. 4, 59. ॥ ९५ ॥

अप्रवृत्तौ तु भूतानां दृष्टिरेषा प्रजापतेः।
अतोऽन्यगमने स्त्रीणामेष दोषो न विद्यते ॥ १०१ ॥
आनुलोम्येन वर्णानां यज्जन्म स विधिः स्मृतः।
प्रातिलोम्येन यज्जन्म स ज्ञेयो वर्णसंकरः ॥ १०२ ॥
अनन्तरः स्मृतः पुत्रः पुत्र एकान्तरस्तथा।
द्व्यन्तरश्चानुलोम्येन तथैव प्रतिलोमतः ॥ १०३ ॥
उग्रः पारशवश्चैव निषादश्चानुलोमतः।
अम्बष्ठो मागधश्चैव क्षत्ता च क्षत्रियात्मजः ॥ १०४ ॥
आनुलोम्येन तत्रैको द्वौ ज्ञेयौ प्रतिलोमतः।
क्षत्राद्याः प्रतिलोमाः स्युरनुलोमास्त्विमे स्मृताः ॥ १०५ ॥
संस्काराश्चरुपाकाद्यास्तेषां चिः सप्त वै मताः।
सवर्णो ब्राह्मणीपुत्रः क्षत्रियायामनन्तरः ॥ १०६ ॥
अम्बष्ठोग्रौ तथा पुत्रावेवं क्षत्रियवैश्ययोः।
एकान्तरस्तु चाम्बष्ठो वैश्यायां ब्राह्मणात्सुतः ॥ १०७ ॥
शूद्रायां क्षत्रियात्तद्वन्निषादो नाम जायते।
शूद्रा पारशवं सूते ब्राह्मणादुत्तरं सुतम् ॥ १०८ ॥
आनुलोम्येन वर्णानां पुत्रा ज्ञेते प्रकीर्तिताः।

पतेः B. β. ॥ १०१ ॥ सज्जन्म b. y.; षज्जन्म L.; सजन्म C. ॥ १०२ ॥ पुत्रः om. b. y. ॥ १०३ ॥ परसरश्चैव b.; पाराशरश्चैव B. β. C. पारशश्चैव y. ॥ १०४ ॥ तत्रैको B. β. ॥ १०५ ॥ ससंस्काराश्च पाकाद्यास्तेषां चिः

क्षत्तश्च मागधश्चैव पुत्रावायोगवस्तथा ॥ १०९ ॥
प्रातिलोम्येन वर्णानां क्षत्तृवैदेहकावपि ।
अनन्तरः स्मृतः क्षत्तो ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सुतः ॥ ११० ॥
मागधायोगवौ तद्वद्वौ पुत्रौ वैश्यशूद्रयोः ।
ब्राह्मण्येकान्तरं वैश्यात्सूते वैदेहकं सुतम् ॥ १११ ॥
क्षत्तारं क्षत्रिया शूद्रान्पुत्रमेकान्तरं तथा ।
द्व्यन्तरः प्रातिलोम्येन पापिष्ठः संकरे सति ॥ ११२ ॥
चण्डालो जायते शूद्राद्ब्राह्मणी यत्र मुह्यति ।
तस्माद्राज्ञा विशेषेण स्त्रियो रक्ष्यास्तु संकरात् ॥ ११३ ॥

सप्तकोत्थतः B. β. कोष्ठतः L. b. C. y. चोग्रन्तो B. β. ॥ १०७ ॥ क्षत्रियोदेहकावपि B. β. ॥ ११० ॥ द्व्यन्तरं Vulg. ॥ ११२ ॥ रक्ष्यास्तु b. C. y. ॥ ११३ ॥

इति नारदीये धर्मशास्त्रे स्त्रीपुंसयोगो नाम द्वादशं व्यवहारपदं समाप्तम् ॥

विभागेऽर्थस्य पित्र्यस्य पुत्रैर्यत्र प्रकल्प्यते।
दायभाग इति प्रोक्तं तद्विवादपदं बुधैः ॥ १ ॥*
पितर्यूर्ध्वं गते पुत्रा विभजेरन्धनं क्रमात्।
मातुर्दुहितरो ऽभावे दुहितॄणां तदन्वयः ॥ २ ॥*
मातुर्निवृत्ते रजसि प्रत्तासु भगिनीषु च।
निवृत्ते वापि रमणे पितर्युपरतस्पृहे ॥ ३ ॥*

निवृत्त L. रमणो b. y. ॥ ३ ॥ वयसि स्थिते B. b. L. β.; वयसंस्थिते

पित्रोरिदं पैत्र्यम्। इदं स्वत्वनिमित्तसंबन्धिपरम्। पुत्रपदं पौत्र-भ्रात्रपुत्रादिपरम्। दायो विभागार्हं द्रव्यम्। अन्यदीयं द्रव्यं स्वामिसंबन्धि गामीत्यर्थः। विभागार्हं पित्र्यद्रव्यं दायमाद्यर्मनीषिण इति निघण्टुः॥ Vivâdatâṇḍava. ॥ १ ॥

यत्तु दुहितृमात्राधिकारार्थं गौतमवचनम्। स्त्रीधन दुहितॄणामप्रत्ता-नामप्रतिष्ठितानां च। यच्च नारदस्य मातुर्दुहितरो ऽभावे दुहितॄणां तद-न्वयः।...तानि पूर्वोक्तदेवलवचनविरोधेन यौतकद्रव्यविषयाणि। अत एव मनुः। मातुस्तु यौतकं यत्स्यात्कुमारीभाग एव सः॥ Dâyabhâga, pp. 131, 132. (Colebrooke, IV. 2, 13) दौहित्रीणामप्यभावे दौहित्रा धनहारिणः। यथाह नारदः। मातुर्दुहितरो ऽभावे दुहितॄणां तदन्वयः। इति तच्छब्देन संनिहितदुहितृपरामर्शात्॥ Mitâksharâ, p. 229 (Colebrooke, I. 11, 18). ॥ २ ॥

विभागं चेत्पिता कुर्यादिति यदा पितुर्विभागेच्छा स तावदेकः कालः। अपरो ऽपि जीवत्येव पितरि द्रव्यनिस्पृहे निवृत्तरमणे मातरि च निवृत्त-रजस्कायां पितुरनिच्छायामपि पुत्रेच्छयैव विभागो भवति। यथोक्तं नार-देन। अत ऊर्ध्वं... ॥ इति दर्शितः। अत्र पुत्रा धनं समं विभजेयु-

पितैव वा स्वयं पुत्रान्विभजेद्वयसि स्थितः।
ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन यथा वास्य मतिर्भवेत् ॥ ४ ॥*
बिभृयाद्वेच्छतः सर्वाञ्ज्येष्ठो भ्राता यथा पिता।
भ्राता भ्रक्तः कनिष्ठो वा भ्रक्त्यपेक्षाः कुले स्त्रियः ॥ ५ ॥*
शौर्यभार्याधने चोभे यच्च विद्याधनं भवेत्।
चीर्त्वेतान्यविभाज्यानि प्रसादो यश्च पैतृकः ॥ ६ ॥*

---

y. See Vîramitrodaya, Jagannâtha. ॥ ४ ॥ पिता यथा B. β. ॥ ५ ॥ शौर्यभार्याधनं b. C. y. अविभज्यानि b. y. ॥ ६ ॥ तस्यापोष y. ॥ ७ ॥

रित्यनुषज्यते ॥ Mitâksharâ, p. 175, 176 (Colebrooke, I. 2, 7). ॥ ३ ॥

तथा नारदः। पितैव वा... ॥ ज्येष्ठस्य श्रेष्ठभागमभिधाय पुनर्यथा वास्य मतिर्भवेदित्यनेन यादृशे न्यूनाधिकविभागे पितुः पूर्वोक्तकारणात्कर्तव्यमतिर्भवेदिति पृथगभिधानात् श्रेष्ठभागादन्य एवायं न्यूनाधिकविभागः प्रतीयते ॥ Dâyabhâga, p. 94. (Colebrooke, II. 81, 82). ॥ ४ ॥

यदि तु ज्येष्ठपुत्रो ऽयोग्यः मध्यमो ऽन्यो वा योग्यः तत्र स एव सर्वाधिकारी प्रतिपालनत्वमत्वात्। यथाह भ्रक्त्यपेक्षा कुले स्थितिः। भ्रक्तिं परिजनप्रतिपालनत्वमतामपेक्ष्य ते भ्रक्त्यपेक्षा इति। तथा च वयो ज्येष्ठत्वं नावश्यकमिति भावः ॥ Jagannâtha, V. 1, 16. ॥ ५ ॥

भार्याप्राप्तिकाले लब्धं भार्याधनम्। औद्वाहिकमित्यर्थः। एतानि वर्जयित्वा अन्यद्विभजेदित्यनुवर्तते वाक्यान्तरीयम् ॥ Dâyabhâga, p. 169 (Colebrooke, VI. 1. 12, 13). ॥ ६ ॥

माचा च स्वधनं दत्तं यस्मै स्यात्प्रीतिपूर्वकम्।
तस्याप्येष विधिर्दृष्टो मातापि हि यथा पिता ॥ ७ ॥*
अध्यग्न्यध्यावहनिकं भर्तृदायस्तथैव च।
भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥ ८ ॥*
स्त्रीधनं तदपत्यानां भर्तृगाम्यप्रजासु तु।
ब्राह्मादिषु चतुष्वाहुः पितृगामीतरेषु च ॥ ९ ॥*
कुटुम्बं बिभृयाद्भ्रातुर्यो विद्यामधिगच्छतः।
भागं विद्याधनात्तस्मात्स लभेताश्रुतो ऽपि सन् ॥ १० ॥*

The following clause is added in B. β. दत्तं च प्रीतिकर्मणि पितृमातृसुतप्राप्तमिति पाठान्तरम् See Manu IX. 194. ॥ ८ ॥ इतरासु च y. ॥ ९ ॥ वैद्ये वैद्याय b. C. y.; वैद्यो वैद्याय B. β.; वैद्यो ऽवैद्याय L. The last reading is supported by the Comentaries. ॥ १० ॥ °हानिरढं जावेय्व° b. C. y. Jagannâtha has

---

षड्विधत्वमपि न्यूनत्वाभिप्रवार्थम्। तेषां स्वरूपमाह कात्यायनः। विवाहकाले यत्स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निसंनिधौ। तदध्यग्निकृतं सद्भिः स्त्रीधनं परिकीर्तितम् इदमेव यौतुकं नाम। यत्पुनर्लभते नारी नीयमाना पितुर्गृहात्। अध्यावहनिकं नाम स्त्रीधनं तदुदाहृतम्॥ प्रीत्या दत्तं तु यत्किंचिच्छ्वश्वा वा श्वशुरेण वा। पादवन्दनिकं चैव प्रीतिदत्तं तदुच्यते॥ ऊढया कन्यया वापि पत्युः पितृगृहे ऽपि वा। भ्रातुः सकाशात्पित्रोर्वा षड्विधं सौदायिकं मतम्॥ Vivâdatâṇḍava. ॥ ८ ॥

बिभृयादित्येकवचननिर्देशाद्यदि विद्यामभ्यस्यतो भ्रातुः कुटुम्बमपरो भ्राता स्वधनव्ययशरीरायासाभ्यां संवर्धयति। तदा तद्विद्योपार्जितधने तस्याप्यधिकारः॥ Dâyabhâga, p. 170 (Colebrooke, VI. 1, 14, 15) ॥ १० ॥

वैद्यो ऽविद्याय नाकामो दद्यादंशं स्वतो धनात्।
पित्र्यं द्रव्यं समाश्रित्य न चेत्तेन तदाहृतम् ॥ ११ ॥*
द्वावंशौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पिता।
समांशभागिनी माता पुत्राणां स्यान्मृते पतौ ॥ १२ ॥*
ज्येष्ठायांशो ऽधिको ज्ञेयः कनिष्ठायावरः स्मृतः।
समांशभाजः शेषाः स्युरप्रत्ता भगिनी तथा ॥ १३ ॥*

पित्र्यपदं साधारणधनपरम्। तदनाश्रित्यार्जितम्। वैद्यो ऽविद्यायानिच्छन्न दद्यात्। वैद्याय विदुषे पुनः साधारणमन्तरेणाप्यर्जितं दद्यादेव ॥ Dâyabhâga, pp. 170 171 (Colebrooke, VI. 1, 16.) ॥ ११ ॥

तथा द्वावंशौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पितेत्येतदपि स्वार्जितविषयम् ॥ Mitâksharâ, p. 187 (Colebrooke I. 6, 7). विभजन्पिता स्वात्मनः स्वात्मसंबन्धिनौ द्वावंशौ कुर्यादित्यर्थः। एतद्वचनं पितुः स्वार्जिते धने भूयिष्ठमादाय वसेदिति वचनेन केवलीकृते ऽवलम्बनमलभमानं पैतामहधनमेवालम्बयतीति ॥ Jagannâtha, V. 2, 96. ॥ १२ ॥

अत्र केचित्तु परस्परतुल्यगुणयोगि किंचिन्न्यूनगुणकनिष्ठभ्रातृसमुदायस्यात्यल्पधनविभागविषयकमिदमेकद्व्यरूपोद्धारदानासामर्थ्यात्। उत्कृष्टभागदानेनैव तत्संबन्धनं निर्गुणत्वेन न्यूनत्वाच्च निकृष्टभागदानं कनिष्ठायेत्याहुः। चरेश्वरस्तु अधिको ऽंशः विभागे यो ऽंशो लभ्यते तस्मादन्यः ज्येष्ठत्वनिबन्धनं देयः। कनिष्ठायावर इति तस्मान्न्यूनः तत्पादोनस्तदर्धं तत्पादो वा। इदं च कनिष्ठस्य गुणवत्त्वे गुणं विविच्यैव देयमित्यभिप्रेति। शेषा मध्यमा निर्गुणाः समांशभागाः समांशं गुणादिनिबन्धनाधिक्यरहितेऽंशे भागः भजनं स्वामित्वं येषाम्। अप्रदत्ता भगिनी अंशभागिनी न तु

क्षेत्रजेष्वपि पुत्रेषु तद्वज्ज्ञातेषु धर्मतः।
वर्णावरेष्वंशहानिरूढाजातेष्वनुक्रमात् ॥ १४ ॥*
पित्रैव तु विभक्ता ये हीनाधिकसमैर्धनैः।
तेषां स एव धर्मः स्यात्सर्वस्य हि पिता प्रभुः ॥ १५ ॥*

हानिरढाजातेष्व०, like the rest of the MSS. ॥ १४ ॥ स एष b.; स ए y. ॥ १५ ॥ °शक्तमानस y. ॥ १३ ॥ गूढमाढकः b. C. y. L.; मूढमाढकः

समांशभागिनी तस्याः समांशित्वनिषेधस्य वक्ष्यमाणत्वात्। यद्वा समांशभागिनी आधिक्यरहितभागस्वामिनी यथा। समस्तत्र विभागः स्यादिति स चांशो वक्ष्यमाणश्चतुर्थभागः। प्रकाशकारेण तु कनिष्ठायावर इति स्थाने श्रेष्ठाय च वर इति पठितं व्याख्यातं च प्रथमोत्पन्नस्यांशदयं श्रेष्ठः कुटुम्बकर्मण्युपयुक्तः तस्य वरं श्रेष्ठं किंचिद्देयमिति। औरसेषु यदुक्तं क्षेत्रजेष्वपि एष व्यवहारः अतिदेश इत्याह। क्षेत्रजेष्विति। धर्मतो ज्ञातेषु क्षेत्रजेषु तद्दौरसपुत्रवत्। तथा च या या व्यवस्था औरसपुत्रे उक्ता ज्येष्ठाद्यंशविषयेषु क्षेत्रजेष्वपि सति संभवे तास्ता ग्राह्या इति भावः॥ Jagannâtha V. 1, 71. ॥ १३ ॥ १४ ॥

बृहस्पतिः। समन्यूनाधिकभागाः पित्रा येषां प्रकल्पिताः। तथैव ते पालनीया विनेयास्ते सुरन्यथा ॥ एवं चैतद्वचनं च पुत्रविनिर्मोकेण पित्रर्जितपरं भ्रातृणामिति मनुवचनं च सर्वपुत्रसहकारेण पित्रर्जितधनविषयक्रमतो न विरोध इति चण्डेश्वरादीनां मतम्। पुत्राणां विभागप्रार्थनस्थले एव मनुवचनं नेयं पितुः स्वेच्छास्थल एव बृहस्पतिवचनमिति जीमूतवाहनादीनां मतम्। नारदः। पित्रैव तु... ॥ इति नारदवचनम्। न्यूनाधिकविभक्तानां धर्मः पित्रकृतः स्मृत इति याज्ञवल्क्यवचनं च बृहस्पतिवचनसमानविषयकमेव मन्तव्यम्॥ Jagannâtha, V. 1, 31-33. ॥ १५ ॥

व्याधितः कुपितश्चैव विषयासक्तमानसः।
अन्यथाशास्त्रकारी च न विभागे पिता प्रभुः ॥ १६ ॥*
कानीनश्च सहोढश्च गूढायां यश्च जायते।
तेषां वोढा पिता ज्ञेयस्ते च भागहराः स्मृताः ॥ १७ ॥*
अज्ञातपितृको यश्च कानीनोऽनूढमातृकः।
मातामहाय दद्यात्स पिण्डं रिक्थं हरेत च ॥ १८ ॥*
जाता ये त्वनियुक्तायामेकेन बहुभिस्तथा।
अरिक्थभाजः सर्वे स्युर्बीजिनामेव ते सुताः ॥ १९ ॥*
दद्युस्ते बीजिने पिण्डं माता चेच्छुल्कतो हृता।

Viramitrodaya ०नूढमातृकः B. β. पितामहाय for मातामहाय B. β. ॥ १५ ॥ बीजिनो b. y. C. हृताः b. y. C. ॥ २० ॥ घटितः पाण्डुर्य०

तथा च वातादिरूपव्याधिजन्यमोहक्रोधजन्यमोहकामादिरूपविषयसेवावशीकृतचित्ततादिवशात् अयथाशास्त्रकारी पिता विभागे प्रभुर्न इति। तथा चैतदेवास्याप्रभुत्वम्। यत्तत्कृतविभागस्यासिद्धिः अनधिकारिकृतत्वात् मूढकृतसंध्यावन्दनवदिति भावः। अत एव पितामहचरणाः। व्याधित इत्यादि नारदवचनेन प्रभुरित्यतिदेशादस्वामिकृत इव स्वार्जितधने ऽपि व्याध्यादिहेतोः पित्रादिस्वामिकृतेऽपि विषमविभागादिर्न सिध्यति। अत्रायथाशास्त्रकारी ज्येष्ठभागादिबोधकशास्त्रमतिक्रम्य न्यूनाधिकविभागकारी॥ Jagannâtha V. 1, 28. ॥ १६ ॥

अनियुक्तायां स्वैरिण्याम्। अरिक्थभाजः क्षेत्रिरिक्थं न भजन्त इति रत्नाकरः। मातृक्षेत्रिकमातामहानां न रिक्थं भजन्त इति प्रकाशः। बीजिनामेवेत्येवकारेण मातृमातामहादेरेव व्यावृत्तिरित्याशयः। बीजिनो

अशुल्कोपगतायां तु पिण्डदा वोढुरेव ते ॥ २० ॥*
पितृद्विट् पतितः षण्ढो यश्च स्यादौपपातिकः।
औरसा अपि नैते ऽंशं लभेरन्क्षेचजाः कुतः ॥ २१ ॥*
दीर्घतीव्रामयग्रस्ता जडोन्मत्तान्धपङ्गवः।
भर्तव्याः स्युः कुले चैते तत्पुत्रास्त्वंशभागिनः ॥ २२ ॥*

---

b. L. C. y. घटितः षाण्ढो B. ॥ २१ ॥ °तीव्रमय° b. y. C. ॥ २२ ॥

धनग्रहणम्। न केवलं पिण्डदानमपीत्याह दद्युरिति। यदि शुल्कं मूल्यं क्षेत्रिणे दत्त्वा अपत्योत्पादनार्थं माता क्रीता तदा एव क्रयाभावे मातृविवाहकर्तुरेव पिण्डदा इति रत्नाकरादयः॥ Jagannâtha V. 4, 342. ॥ १९ ॥ २० ॥

पितरं यो द्वेष्टि स पितृद्विट्। द्वेषश्च पितरि मारणादिभवः। मृते तु तद्द्वेषेन उदकादिदानाभावरूपः। अपपातितः राजवधादिदोषेण कृतघटापवर्जनः। दीर्घं राजयक्ष्मादि तीव्रं कुष्ठादि भर्तव्याः पोषणीयाः कुलस्य भ्रात्रादेरिति रत्नाकरः। प्रकाशकृता तु उपपातकोति पठित्वा उपपातकैर्युक्त इति कृतम्। जीमूतवाहनरघुनन्दनाभ्याम् औपपातिक इति पठितम्। उपपातकैर्युक्त इति तदर्थः। कल्पतरौ तु अपपातित इति पाठः। तत्रापपातितस्य भागानर्हत्वं शङ्खलिखितवचनेन व्यक्तम्। उपपातकिनो भागानर्हत्वमभ्यास एव। उपपातकैरिति बहुवचनमुपन्यस्तम्। पातित्यं चानुपातकादावेव इति ज्ञेयम्। पितृद्विडित्यनेन आद्धादिपरांमुखस्यानग्नित्वकथनात्। बृहस्पतिनैकवाक्यत्वम्। अत्र दानादिनानागुणवतो ऽपि आद्धादिपरांमुखत्वे भागानर्हत्वमित्यवधेयम्।... विवादचिन्तामणौ तु जडोन्मत्तान्धपङ्गव इति पाठः। जडो निर्विवेक इति व्याख्यातं च। तत्पुत्रास्त्वंशभागिन इति तथा चैतेषां पुत्राः पौत्रविषया भागं गृह्णीयु। अत्र तत्पु-

द्विरामुष्यायणा दद्युर्द्वाभ्यां पिण्डोदके पृथक्।
रिक्थार्धं समादद्युर्बीजिक्षेचिकयोस्तथा ॥ २३ ॥*
संसृष्टानां तु यो भागस्तेषामेव स इष्यते।
अनपत्योऽंशभाग्यो ऽपि निर्बीजेभ्यितरानियात् ॥ २४ ॥*
भ्रातॄणामप्रजाः प्रेयात्कश्चिच्चेत्प्रव्रजेत्तु वा।
विभजेरन्धनं तस्य शेषास्तु स्त्रीधनं विना ॥ २५ ॥*
भरणं चास्य कुर्वीरन्स्त्रीणामा जीवितक्षयात्।
रक्षन्ति शय्यां भर्तुश्चेदाच्छिन्द्युरितरासु च ॥ २६ ॥*
या तस्य दुहिता तस्याः पित्र्यो ऽंशो भरणे मतः।
आ संस्कारं भजेरंस्तां परतो विभृयात्पतिः ॥ २७ ॥*

ऋक्थादूर्ध्वं b. C. y. ॥ २३ ॥ अनपत्योंशतार्यो ऽपि b. y. ॥ २४ ॥ प्रव्रजेत वा C. y. ॥ २५ ॥ जातस्य b. C. y. तस्या b. C. y. पित्र्यंशो L. भरणो b. C. y.

भ्राणामपि तादृशत्वे तत्पौत्राणां प्रपौत्रविषयांशग्राहित्वं तेषामपि तादृशत्वे तत्पुत्राणां न लक्ष्यते। अत्र च पतितस्य पुत्रो नांशं प्राप्नुयादित्याह ॥ Jagannâtha V. 4. 320. ॥ २१ ॥ २२ ॥

पृथगिति लिखनात्पिण्डदयदानं द्वाभ्यां पिटभ्यां तत्र क्रमस्यानुक्तत्वादिच्छाविकल्पः। रत्नाकरः। यत्र बीजिन औरसो ऽस्ति क्षेत्रिणो ऽपि कथंचिदौरसो जातस्तद्विषयमिदम्। अपुत्रयोस्तु द्वयोरपि क्षेत्रजमंशं गृह्णीयादिति ॥ Jagannâtha V. 4, 242. ॥ २३ ॥

पत्नीसद्भावे ऽपि भ्रातॄणां धनग्रहणं पत्नीनां च भरणमात्रं नारदेनोक्तम् ॥ Mitâkshará, p. 208 (Colebrooke, II. 1, 7). ॥ २५ ॥ २६ ॥

मृते भर्तर्यपुत्रायाः पतिपक्षः प्रभुः स्त्रियाः।
विनियोगात्मरक्षासु भरणे च स ईश्वरः ॥ २८ ॥*
परिक्षीणे पतिकुले निर्मनुष्ये निराश्रये।
तत्सपिण्डेषु वासत्सु पितृपक्षः प्रभुः स्त्रियाः ॥ २९ ॥*
स्वातन्त्र्याद्विप्रणश्यन्ति कुले जाता अपि स्त्रियः।
अस्वातन्त्र्यमतस्तासां प्रजापतिरकल्पयत् ॥ ३० ॥*

॥ २७ ॥ प्रभु b. C.; प्रभ्र y. ॥ २८ ॥ प्रभु स्त्रिया C. y.; प्रभु स्त्रियाः b. ॥ २९ ॥ 30 a is omitted in all MSS. It has been supplied from Jagannâtha and Vîramitrodaya ॥ ३० ॥ मूलौ न स्याद्यथा

पतिपक्षः प्रभुः पितृवंशमातृवंशौ आसत्तिक्रमेण विनियोगो द्रव्यदानादिः। आत्मरक्षा कुप्रसङ्गनिवारणम्। भरणं जीवनोपायकारणम्। तथा च तदनुमतिं विना न कस्मैचित् किंचिद्दद्यात्। न रूपरसगन्धादौ प्रसज्येत। भोजनोपायाभावे स एव निर्वृतिं कुर्यात्। निर्मनुष्ये सदसत्सङ्गविवेचनादियोग्यमनुष्यहीने। निराश्रये प्राणधारणोपायादिसाधनपुरुषाभावे तत्सपिण्डेष्वसत्सु कथंचित्स्वबुद्ध्यैव धर्मप्राणरक्षां विधाय अमुकस्य पितृव्यपत्नी अहमिति ख्यापनेन स्वं बान्धवत्वं प्रकाश्य स्त्रियसंभवे पितृपक्षमेवाश्रयेत ॥ Jagannâtha, IV. 1, 13. ॥ २८ ॥ २९ ॥

कुले सत्कुले इति रत्नाकरः। प्रणश्यन्ति स्वधर्मात् भ्राम्यन्ति व्यभिचारादिदोषयुक्ता भवन्तीत्यर्थः। तथा हि शास्त्राध्ययनानधिकारित्वाच्छास्त्रमात्रोपजीविधर्माधर्मज्ञानाभावात् स्वातन्त्र्यवर्तमानत्वेन पुरुषपारतन्त्र्याभावात्तेनोपदेशासंभवाच्च। दृष्टसुखजनके परपुरुषसंभोगादौ स्वर्गाधर्मादिकमुपहाय पुनः पुनश्चिदर्शनादौ च प्रवर्तेत इति भावः। एवं च भर्तृपारतन्त्र्यमसंमन्यमाना यदि स्वातन्त्र्यमिच्छेत् तदा ज्ञात्वा राज्ञा स्वयं धर्मे स्थापनीया इति मन्तव्यम्॥ Jagannâtha IV. 1, 4. ॥ ३० ॥

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने।
पुत्रास्तु स्थविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ ३१ ॥*
यच्छिष्टं पितृदायेभ्यो दत्त्वा पैतृकं च यत्।
भ्रातृभिस्तद्विभक्तव्यमृणी न स्याद्यथा पिता ॥ ३२ ॥*
येषां तु न कृताः पित्रा संस्कारविधयः क्रमात्।
कर्तव्या भ्रातृभिस्तेषां पैतृकादेव ते धनात् ॥ ३३ ॥*
अविद्यमाने पित्र्ये ऽर्थे स्वांशादुद्धृत्य वा पुनः।

---

b. C.; ऋणी न स्याद्यथा B. β. L. y. The latter reading is supported by the commentaries ॥ ३२ ॥ तैर्धनात् b. y. L. ॥ ३३ ॥ पित्रर्थेष्वांशद् C.; पित्र्यर्थे खांशद् b.; ॥ ३४ ॥ भवनीयो y.

यत्तु पारतन्त्र्यवचनं न स्त्री पारतन्त्र्यमर्हतीत्यादि। तदस्तु पारतन्त्र्यं धनस्वीकारे तु को विरोधः ॥ Mitâksharâ, p. 212 (Colebrooke, II. 1, 25) ॥ ३१ ॥

पितृदायः पित्रा प्रतिश्रुतम्। Vyavaharâmayûkha, p. 47. (Borrodaile IV. 6, 2). ॥ ३२ ॥

अपरे तु सांदृष्टिकन्यायेनागत्या भगिनीसंस्कारो ऽपि स्वार्जितेनैव संपादनीयः। अन्यथा कन्यासंस्काराभावेन पितुर्महान्दोषः स्यात्। सांदृष्टिकन्यायस्य दायभागप्रकरणे जीमूतवाहनेनैवादृतः ॥ Jagannâtha V. 3, 128. ॥ ३३ ॥

पित्र्यधनाभावे स्वार्जितेन भिक्षादिलब्धेन च अवश्यं संस्कारं कुर्यादिति न वाच्यम्। जीमूतवाहनेन तथा नाङ्गीकारात्। तथा हि तस्याशयः।

अवश्यकार्याः संस्कारा भ्रातॄणां पूर्वसंस्कृतैः ॥ ३४ ॥*
कुटुम्बार्थेषु यश्चोक्तस्तत्कार्यं कुरुते च यः।
भ्रातृभिर्भरणीयो ऽसौ ग्रासाच्छादनवाहनैः ॥ ३५ ॥*

येषां तु न कृताः... ॥ इति येषां तेषामिति पुंलिङ्गपदघटितवचनेन भ्रातृसंस्कारस्यावश्यकत्वमुक्त्वा पैतृकधनाभावे भ्रातृसंस्कारनिर्वाहार्थमुपायकथनं नारदस्य। तथा च भ्रातृसंस्कारोपक्रमत्वात् उपसंहारे ऽपि भ्रातृसंस्कार एव विषयः। न तु भगिनीसंस्कारः। इति नारदीयवचनयोर्भावः ॥ Jagannâtha V. 3, 127. ॥ ३४ ॥

तेषामयमाशयः। यदि कश्चिद्विभागकाले आग्रहं कृत्वा भागं नागृह्णाति उत्तरकालं च भागमाकांक्षते तदर्थं पुनर्विभागं सर्वं मिश्रयित्वा न कुर्यात्किंतु तद्भागपूरणानुसारेण स्वभागांशमुद्धृत्य तद्भागं पूरयेदिति। तथा च तेनैव प्रकारेण सर्व एव वचनार्था आदरणीयाः। तच्च प्रकाशमिश्रयोरयं भावः। पुत्रत्वादिसंबन्धस्यैतन्माहात्म्यं विभागकाले ऽंशाग्रहणे उत्तरकालं स्वयमेव पुत्रेण वा इच्छतावश्यं भागप्राप्तिरिति रत्नाकराशयस्तु वक्ष्यते ऽनुपदम्। कुटुम्बेष्वित्यादि तदर्थमुपयुक्ताः सन्तत्कार्यं कुटुम्बभरणोपयुक्तं कार्यं कुर्वते न तु पित्र्यधनं गृह्णाति स उत्तरकालं भागमाकांक्षमाणः ग्रासाच्छादनवाहनैरुपलक्षणीभूतैश्च अन्येनापि धान्यरूप्यसुवर्णालंकारादिना वृंहणीयः वर्धनीयः पूर्णभागः कर्तव्य इत्यर्थः इति मिश्रादयः। रत्नाकरकारस्तु। कुटुम्बार्थेषु चोयुक्त इत्यादि गुणवद्भ्रातृविषयमाह। यथा भ्रातॄणां स्वस्य च कुटुम्बभरणार्थमुद्युक्तः सन्तत्कार्यं कुरुते क्षेत्रादिकं द्रव्यक्रयविक्रयादिकं कुरुते सो ऽन्यैः तादृशकर्माकुर्वद्भिर्भ्रातृभिर्वृंहणीयः संवर्धनीयः। तथा च कुटुम्बभरणोद्योगरूपगुणवत्तया उत्कृष्टो ऽन्नवस्त्रवाहनादिदानमिति भावः। जीमूतवाहनादयो ऽप्येवम ॥ Jagannâtha V. 3, 108. ॥ ३५ ॥

विभागधर्मसंदेहे दायादानां विनिर्णयः ।
ज्ञातिभिर्भागलेख्यैश्च पृथक्क्रियप्रवर्तनात् ॥ ३६ ॥*
भ्रातृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तते ।
विभागे सति धर्मो हि तेषां भवेत्पृथक् पृथक् ॥ ३७ ॥*
दानग्रहणपश्वन्नगृहक्षेत्रपरिग्रहाः ।
विभक्तानां पृथग् ज्ञेयाः पाकधर्मागमव्ययाः ॥ ३८ ॥*
साक्षित्वं प्रातिभाव्यं च दानं ग्रहणमेव च ।
विभक्ता भ्रातरः कुर्युर्नाविभक्ता परस्परम् ॥ ३९ ॥*
येषामेताः क्रिया लोके प्रवर्तन्ते स्वरिक्थिनाम् ।
विभक्तानवगच्छेयुर्लेख्यमप्यन्तरेण तान् ॥ ४० ॥*

॥ ३५ ॥ दायादाने y. कार्ये C. प्रवर्तते β. ॥ ३६ ॥ ३७ a om. y. एता क्रियाः सक्रक्थनां y. b. ॥ ४० ॥ वासयुर्ये y. एषक्रिया b. C. y. ॥ ४१ ॥ ४१ b, ४२

ज्ञातीनां कीर्तनं तेषु सत्सु नान्यसाक्षित्वग्रहणमित्येतदर्थम् ॥ Dâyabhâga, p. 359 (Colebrooke, XIV. 1). ॥ ३६ ॥

पृथक्कृष्यादिकार्यप्रवर्तनं पृथक्पञ्चमहायज्ञादिधर्मानुष्ठानं च नारदेन विभागलिङ्गमुक्तम् ॥ Mitâkshará, p. 233 (Colebrooke, II. 12. 3) ॥ ३७ ॥

दानग्रहणे ऋणविषये । ते एव दानग्रहणे द्वितीयश्लोके ऽनूद्यते स्पष्टतार्थम् । पश्वादिप्रतिग्रहा विभक्तानां पृथक्पृथगनुष्ठिता एव स्वत्वोत्पादकाः । अविभक्तानां त्वेकेन कृताः परस्यापि स्वत्वजनका इत्यर्थः । दानधर्मो लेख्यादिः । आगमो मूलकलाप्रवेशादिः ॥ Vyavahâramayûkha, p. 51 (IV. 1, 34. Borrodaile). ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

वसेयुर्यै दशाब्दानि पृथग्धर्माः पृथक्क्रियाः।
विभक्ता भ्रातरस्ते तु विज्ञेया इति निश्चयः ॥ ४१ ॥*
यद्येकजाता बहवः पृथग्धर्माः पृथक्क्रियाः।
पृथक्कर्मगुणोपेता न ते कृत्येषु संमताः ॥ ४२ ॥*
स्वान्भागान्यदि दद्युस्ते विक्रीणीरन्नथापि वा।
कुर्युर्यथेष्टं तत्सर्वमीशास्ते स्वधनस्य तु ॥ ४३ ॥*
ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव हरेद्धनम्।
संसृष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजेरन्निति स्थितिः ॥ ४४ ॥*

---

a om. C. यद्येकजातो b. °धर्मा y.; धर्मः B β. ॥ ४२ ॥ विक्रीणीयुरथापि

अनेन द्रव्याभाव अत्यन्तनिःस्वानां धर्मविभागः कर्तव्यः। विभागे धर्मवृद्धिः स्यादित्यादि स्मृतिभ्यः। अतश्च पितृद्रव्यविरोधेन दशवर्षपर्यन्तं ये पृथग्धर्माः पृथक्क्रियाः विभक्ता एव। धर्मविभागस्य इतराभ्यनुज्ञामन्तरेणापि एकेनैव स्वीकर्तुं शक्यत्वादित्युक्तं भारुचिना॥ Sarasvatîvilâsa, para. 843, 844. ॥ ४१ ॥

धर्मा वैधाः पञ्चमहायज्ञाद्याः। क्रिया वाणिज्याद्या लौकिक्यः। कर्मगुणाः कर्मसाधनानि ग्रहोपस्करादीनि। एतेषां पार्थक्येन विभागो लक्ष्यते। ते विभक्ताः परस्परानुमतिं विनापि दानविक्रयादि कुर्युरित्यर्थः॥ Vyavahâramayûkha, p. 51 (IV. 7, 36 Borrodaile). ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

यदि पिता पुत्रान्विभज्य स्वयं च यथाशास्त्रं भागं ग्रहीत्वा पुत्रैरसंसृष्ट एव मृतः तदा विभागानन्तरं जातः पितृधनमेव ग्रहीयात् स एव तस्य भागः। अथ कैश्चित्पुत्रैः सह संसृष्टः पिता मृतः तदा संसृष्टेभ्यो भागं ग्रहीयात्॥ Dâyabhâga, p. 203 (Colebrooke, VII. 1). ॥ ४४ ॥

औरसः क्षेत्रजश्चैव पुत्रिकापुत्र एव च।
कानीनश्च सहोढश्च गूढोत्पन्नस्तथैव च ॥ ४५ ॥*
पौनर्भवो ऽपविद्धश्च लब्धः क्रीतः कृतस्तथा।
स्वयं चोपगतः पुत्रा द्वादशैते उदाहृताः ॥ ४६ ॥*
एषां षड् बन्धुदायादाः षडदायादबान्धवाः।
पूर्वः पूर्वैः स्मृतः श्रेयाञ्जघन्यो यो य उत्तरः ॥ ४७ ॥*
[छिन्नभोगे गृहे क्षेत्रे संदेहो यत्र जायते।
लेखेन भोगविद्भिर्वा साक्षिभिर्वा समाहरेत् ॥ ४८ ॥]
क्रमाज्जेते प्रपद्येरन्मृते पितरि वा धनम्।
ज्यायसो ज्यायसो ऽलाभे कनीयान्रिक्थमर्हति ॥ ४९ ॥*
पुत्राभावे तु दुहिता तुल्यसंतानकारणात्।
पुत्रश्च दुहिता चोभौ पितुः संतानकारकौ ॥ ५० ॥*
अभावे तु दुहितॄणां सकुल्या बान्धवास्ततः।
ततः सजातिः सर्वेषामभावे राजगामि तत् ॥ ५१ ॥*

---

b. y. C. ॥ ४१ ॥ विभजेत स तैस्सह ॥ ४४ ॥ पुत्रिकापुत्रमेव b. y. C. गूढोसन्नस्तथैव β. ॥ ४५ ॥ लब्ध्य y. ॥ ४६ ॥ उत्तमः b. ॥ ४७ ॥ गृहक्षेत्रे C. y. The genuineness of para. 48 is quite doubtful.

न तु बन्ध्याविधवादुहित्रोः स्वसत्तया स्वजन्यसत्तया च पार्वणपिण्डदानाभावात्। अत एव नारदः। पुत्राभावे तु दुहिता तुल्यसंतानदर्शनात् ॥ Dâyabhâga, p. 130. (Colebrooke, IV. 2, 10). ॥ ५० ॥

अन्यच ब्राह्मणेभ्यः स्याद्राजा धर्मपरायणः।
तत्स्त्रीभ्यो जीवनं दद्यादेष दायविधिः स्मृतः॥५२॥*

॥ ४८॥ ज्यायसोर्जाभे. y. ॥ ४९॥ सजाति b. y. ॥ ५१॥ ब्राह्मणेभ्य b. y. C. ॥ ५२॥

तदवरुद्धस्त्रीपरम्। पत्नीपदाश्रवणात्॥ Vyavahâramayûkha, p. 52 (IV. 8, 5, Borrodaile). ॥ ५२॥

इति नारदीये धर्मशास्त्रे दायभागो नाम त्रयोदशं व्यवहारपदम्॥

सहसा क्रियते कर्म यत्किंचिद्बलदर्पितैः ।
तत्साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते ॥ १ ॥*
मनुष्यमारणं स्तेयं परदाराभिमर्शनम् ।
पारुष्यं द्विविधं ज्ञेयं साहसं च चतुर्विधम् ॥ २ ॥*
तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं प्रथमं मध्यमं तथा ।
उत्तमं चेति शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथक् ॥ ३ ॥*
फलमूलोदकादीनां क्षेत्रोपकरणस्य च ।
भङ्गाक्षेपोपमर्दाद्यैः प्रथमं साहसं स्मृतम् ॥ ४ ॥*
वासःपश्वन्नपानानां गृहोपकरणस्य च ।
एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्मृतम् ॥ ५ ॥*
व्यापादो विषशस्त्राद्यैः परदाराभिमर्शनम् ।
प्राणोपरोधि यच्चान्यदुक्तमुत्तमसाहसम् ॥ ६ ॥*
तस्य दण्डः क्रियापेक्षः प्रथमस्य शतावरः ।
मध्यमस्य तु शास्त्रज्ञैर्दृष्टः पञ्चशतावरः ॥ ७ ॥*

सहो हि बलमुच्यते B. β. L.; सहो बलमिहोच्यते b. C. y. The latter reading is supported by the Commentaries ॥ १ ॥ गृहोपस्करणस्य B. β. ॥ ५ ॥ प्राणो° L. ॥ ६ ॥ ८ a om. b. L.

भङ्गः फलादिस्वरूपनाशनम् । आक्षेप आकोशः । वाक्शिरस्करणमिति यावत् । उपमर्दः स्वरूपावयवेन पीडनम् ॥ Viramitrodaya, p. 499. ॥ ४ ॥

उत्तमे साहसे दण्डः सहस्रावर इष्यते।
वधः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाङ्कने।
तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसे ॥ ८ ॥*
अविशेषेण सर्वेषामेष दण्डविधिः स्मृतः।
वधार्हते ब्राह्मणस्य न वधं ब्राह्मणोऽर्हति ॥ ९ ॥*
शिरसो मुण्डनं दण्डस्तस्य निर्वासनं पुरात्।
ललाटे चाभिभस्ताङ्कः प्रयाणं गर्दभेन च ॥ १० ॥*
स्यातां संव्यवहार्यौ तौ धृतदण्डौ तु पूर्वयोः।
धृतदण्डोऽप्यसंभाष्यो ज्ञेय उत्तमसाहसे ॥ ११ ॥*
तस्यैव भेदः स्तेयं स्याद्विशेषस्तच्च दृश्यते।

C. y. The genuineness of this hemistich seems doubtful, though it is quoted in the Mitâkharâ and other Commentaries. ॥ ८ ॥ °संभाव्यो, °साहसः B. β. ॥ ११ ॥ अदिक्लेन

ब्राह्मणस्य तु महत्यपराधे शरीरदण्डाभावमाह स एव ॥ Viramitrodaya, p. 499. ॥ ९ ॥

तदयं संक्षेपः। अल्पस्य धनस्यापहरणे विनाशने वा शतादयो दमः। क्षेत्रसेत्वादेश्चौर्येण साहसेन वा विनाशने विनाशितधनं चौरः साहसी वा धनस्वामिने दाप्यः। क्षीणपुरुषस्तु द्विगुणं दद्यात्। उत्तमसाहसी तु दण्डेन विप्रोषितोऽपि व्यवहारादिरूपान्संबन्धान्याकार्य इति ॥ Vivâdachintâmaṇi, p. 97. ॥ ७ ॥ ८ ॥ ११ ॥

रक्षितुर्ज्ञाने सत्येव बलेन आधिं पीड़नं यत्तत्साहसं क्लेशेन तज्ज्ञानावरणेन य आधिर्यत्पीडनं तत्स्तेयमित्यर्थः ॥ Vivâdachintâmaṇi,

आधिः साहसमाक्रम्य स्तेयमाधिश्छलेन तु ॥ १२ ॥*
तदपि त्रिविधं प्रोक्तं द्रव्यापेक्षं मनीषिभिः।
क्षुद्रमध्योत्तमानां तु द्रव्याणामपकर्षणात् ॥ १३ ॥*
मृद्भाण्डासनखड्वास्थिदारुचर्मतृणादि यत्।
शमी धान्यं कृतान्नं च क्षुद्रद्रव्यमुदाहृतम् ॥ १४ ॥*
वासः कौशेयवर्जं च गोवर्जं पशवस्तथा।
हिरण्यवर्जं लोहं च मध्यं व्रीहियवा अपि ॥ १५ ॥*
हिरण्यरत्नकौशेयस्त्रीपुंगोगजवाजिनः।
देवब्राह्मणराज्ञां च विज्ञेयं द्रव्यमुत्तमम् ॥ १६ ॥*
उपायैर्विविधैः सर्वैः कल्पयित्वापकर्षणम्।
सुप्तप्रमत्तमत्तेभ्यः स्तेयमाहुर्मनीषिणः ॥ १७ ॥
सद्देाढग्रहणात्स्तेयं देाढमत्युपभोगतः।
शङ्का त्वसञ्जनैकत्वादन्यायव्ययतस्तथा ॥ १८ ॥

B. β.; आधि छलेन b. C. y. ॥ १२ ॥ °कर्षणं b. B. β. C. y.; L. The latter reading is supported by the Commentaries. ॥ १३ ॥ कृतान्नं b. ॥ १४ ॥ °वस्त्रं च राज्ञां (राज्ञो) च द्रव्यमुत्तमम् Vulg. See Mitâkshará, Vîramitrodaya, Mayûkha. ॥ १६ ॥ कल्पयित्वा b.; कालयित्वा B. β. ॥ १७ ॥ देाढमप्युतभोगतः b. y. ॥ १८ ॥ दातार

---

p. 90. आधिः पीडा धनापहरणादिद्वारा आक्रम्य प्रसह्य परस्य क्रियमाणः क्षेपः साहसरूपं स्तेयम्। छलेन क्रियमाण आधिः केवलस्तेयमित्यर्थः ॥ Vîramitrodaya, p. 490. ॥ १२ ॥

भक्तावकाशदातारः स्तेनानां ये प्रसर्पताम्।
शक्ताश्च य उपेक्षन्ते ते ऽपि तद्दोषभागिनः ॥ १९ ॥*
उत्क्रोशतां जनानां च ह्रियमाणे धने तथा।
श्रुत्वा ये नाभिधावन्ति ते ऽपि तद्दोषभागिनः ॥ २० ॥*
साहसेषु य एवोक्तस्त्रिषु दण्डो मनीषिभिः।
स एव दण्डः स्तेये ऽपि द्रव्येषु त्रिष्वनुक्रमात् ॥ २१ ॥*
गवादिषु प्रणष्टेषु द्रव्येष्वपहृतेषु वा।
पदस्यान्वेषणं कुर्युरा मूलात्तद्विदो जनाः ॥ २२ ॥
ग्रामे व्रजे विविक्ते वा यच्च संनिपतेत्पदम्।
वोढव्यं तद्भवेत्तेन न चेत्सो ऽन्यच्च तन्नयेत् ॥ २३ ॥
पदे प्रमूढे भग्ने वा विषमत्वाज्जनान्तिके।
यस्त्वासन्नतरो ग्रामो व्रजो वा तच्च पातयेत् ॥ २४ ॥
समे ऽध्वनि द्वयोर्यच्च तेन प्रायो ऽशुचिर्जनः।
पूर्वापवादैर्दुष्टो वा संसृष्टो वा दुरात्मभिः ॥ २५ ॥

---

b. y. प्रसर्पप्रसर्प b. शक्तौ वधसपेक्षन्ते b. L. C. y.; शक्तौ वधउ० B. β. See Mitâkshará, Vivâdachintâmaṇi, etc. ॥ १९ ॥ श्रुत्वौ b. y.

ये भक्ताद्यन्यतमं चौराय ददति ये वा धारणक्षमा अपि चौरं जहति ते ऽपि तद्दोषभागिनः ॥ Vivâdachintâmaṇi, p. 93. ॥ १९ ॥

अनुक्तविशेषेषूत्तममध्यमाधमेषु वस्तुषु इयं व्यवस्था ॥ Vivâdachintâmaṇi, p. 90. ॥ २१ ॥

ग्रामेष्वन्वेषणं कुर्युश्चण्डालवधकादयः।
रात्रिसंचारिणो ये च बहिः कुर्युर्बहिश्चराः ॥ २६ ॥
स्तेनेष्वलभ्यमानेषु राजा दद्यात्स्वकाद्गृहात्।
उपेक्षमाणो ह्येनस्वी धर्मादर्थाच्च हीयते ॥ २७ ॥

॥ २० ॥ यच्च वोक्तम्लिख् b. y. ॥ २१ ॥ संश्रियते पदम् b.; संनियते पदम् C. y. ॥ २३ ॥ प्रणो L. ॥ २५ ॥

इति नारदीये धर्मशास्त्रे साहसं नाम चतुर्दशं व्यवहारपदम् ॥

देशजातिकुलादीनामाक्रोशन्यङ्गसंयुतम्।
यद्वचः प्रतिकूलार्थं वाक्पारुष्यं तदुच्यते ॥ १ ॥*
निष्ठुराश्लीलतीव्रत्वात्तदपि त्रिविधं स्मृतम्।
गौरवानुक्रमात्तस्य दण्डोऽप्यत्र क्रमाद्गुरुः ॥ २ ॥*
साक्षेपं निष्ठुरं ज्ञेयमश्लीलं न्यङ्गसंयुतम्।
पातनीयैरुपक्रोशैस्तीव्रमाहुर्मनीषिणः ॥ ३ ॥*
परगात्रेषभिद्रोहो हस्तपादायुधादिभिः।
भस्मादीनामुपक्षेपैर्दण्डपारुष्यमुच्यते ॥ ४ ॥
तस्यापि दृष्टं त्रैविध्यं मृदुमध्योत्तमं क्रमात्।
अवगोरणनिःशङ्कपातनक्षतदर्शनैः ॥ ५ ॥*

आक्रोशं B. β. ॥ १ ॥ अवगूरण॰ Vulg. See Mitâkshará, Vîrmitrodaya निःशङ्क॰ b. L. C. y. निःसङ्क॰ B. β. See the Commentaries. ॰दर्शनैः B.; देशनैः β. ॥ ५ ॥ विशुद्धि Vulg.

आक्रोशः आक्षेपो भर्त्सनम्। न्यङ्गं निन्दा। कलहप्रिया गौडा इति देशाक्रोशः। अत्यन्तलोलुपा विप्रा इति जातेः। क्रूरा गर्गा इति कुलस्य ॥ Vivâdatâṇḍava. न्यङ्गमवद्यं तदुभययुक्तं यदुद्वेगजननार्थं वाक्यं तत्पारुष्यमित्यर्थः ॥ Vîramitrodaya, p. 482. ॥ १ ॥

धिङ्मूर्ख जाल्म इत्यादि साक्षेपं भाषणं निष्ठुरम्। न्यङ्गसंयुतमवद्यं भगिन्यादिगमनसंयुतम्। अश्लीलं पतनीयैः सुरापानादिभिरुपाक्रोशैस्तीव्रं वाक्पारुष्यमित्यर्थः ॥ Vîramitrodaya, p. 482. ॥ २ ॥

अवगोरणं ताडनायुद्योगः। निःशङ्कपातनं निःशङ्कप्रहरणम्। त्रीण्येव साहसानि त्रिप्रकारान्येव साहसकृतानि दण्डपारुष्याणीत्यर्थः ॥ Vîramitrodaya, p. 471. ॥ ५ ॥

हीनमध्योत्तमानां तु द्रव्याणामपकर्षणात्।
चौर्य्येव साहसान्याहुस्तच्च कण्टकशोधनम् ॥ ६ ॥*
विधिः पञ्चविधस्तूक्त एतयोरुभयोरपि।
विभुद्विर्दण्डभाक्त्वं च तच्च संबध्यते यथा ॥ ७ ॥*
पारुष्यदोषादृतयोर्युगपत्संप्रवृत्तयोः।
विशेषश्चेन्न दृश्येत विनयः स्यात्समस्तयोः ॥ ८ ॥*
पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु नियतं स्यात्स दोषभाक्।
पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी पूर्वं तु विनयो गुरुः ॥ ९ ॥*
द्वयोरापन्नयोस्तुल्यमनुबध्नाति यः पुनः।
स तयोर्दण्डमाप्नोति पूर्वो वा यदि वोत्तरः ॥ १० ॥*
श्वपाकमेदचण्डालव्यङ्गेषु वधवृत्तिषु।
हस्तिपव्रात्यदासेषु गुर्वाचार्यातिगेषु च ॥ ११ ॥*

See the Commentaries ॥ ७ ॥ पूर्वं तु विनयेद्गुरुम् B. β.; पूर्वं तु विनयो गुरुः b. C. L. y., and the Commentaries ॥ ९ ॥ सारेषु वधवृत्तेषु y.; सारेषु or श्वेषु वधवृत्तिषु B. C. L. B. See the Commentaries. ॥ ११ ॥ मर्याच्च॰ C. y.; मार्याच्च॰ b. ॥ १२ ॥ यामेव

तथा पूर्वं कलहे प्रवृत्तस्य दण्डगुरुत्वम्। कलहे च वृद्धे वैरानुसंधातुरेव दण्डभाक्त्वम्। तथा तयोर्द्वयोरपराधविशेषापरिज्ञाने सम एव दण्डः॥ Vîramitrodaya, p. 472. ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

श्वपाक इति शूद्रायां क्षत्रियाज्जातः उग्रोऽयात्क्षत्रियायां जातः क्षत्ता क्षत्तृस्त्रियायां जातः श्वपाकः। षण्ढः क्लीबः। चाण्डालो ब्राह्मण्यां शूद्रा-

मर्यादातिक्रमे सद्यो घात एवानुशासनम्।
न च तद्दण्डपारुष्ये स्तेयमाहुर्मनीषिणः ॥ १२ ॥*
यमेव ह्यतिवर्तेत नीचः संतर्ज्जनं नृषु।
स एव विनयं कुर्यान्न तद्विनयभाङ् नृपः ॥ १३ ॥*
मला ह्येते मनुष्येषु धनमेषां मलात्मकम्।
अपि तान्घातयेद्राजा नार्थदण्डेन दण्डयेत् ॥ १४ ॥*
शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति।
वैश्योऽध्यर्धं शतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति ॥ १५ ॥
पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिशंसने।
वैश्ये स्यादर्धपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशको दमः ॥ १६ ॥
समवर्णैर्द्विजातीनां द्वादशैव व्यतिक्रमे।
वादेष्ववचनीयेषु तदेव द्विगुणं भवेत् ॥ १७ ॥
काणमप्यथवा खञ्जमन्यं वापि तथाविधम्।

B. β. त्रिषु Vulg. See Vîramitrodaya, and other Commentaries. ॥ १३ ॥ मलाखेते L. ॥ १४ ॥ क्षत्रियो ऽध्यर्धमर्हति B. β. द्वेया B. β. ॥ १५ ॥ कालामप्यथवाभ्यञ्जम० b.; कालामप्यथवा खञ्जम०

ज्ञातः। वधकस्तित्तिर्लुब्धको धीवरादिः। हस्तिपो हस्तारोहकः। व्रात्यः प्रसिद्धः। दासच्छेटकः। घातस्ताडनं तच्च यथापराधम् ॥ Vivâdachintâmaṇi, p. 78. तथा श्वपचादिभिरार्याणामपराधे कृते सज्जना एव दण्डदाने ऽधिकारिणस्तेषामप्रत्यत्वे तान्राजा घातयेदेव नार्थं ग्रह्णीयादिति ॥ Vîramitrodaya, p. 472. ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ y ॥ १८ ॥ २२ om. B. β. See, however, Manu VIII. 270.

तथ्येनापि ब्रुवन्दण्ड्यो राज्ञा कार्षापणावरम् ॥ १८ ॥
न किल्बिषेणापवदेच्छास्त्रतः कृतपावनम् ।
न राज्ञा धृतदण्डं च दण्डभाक्तद्व्यतिक्रमात् ॥ १९ ॥
लोके ऽस्मिन्द्वाववक्तव्यावववध्यौ च प्रकीर्तितौ ।
ब्राह्मणश्चैव राजा च नौ हीदं बिभ्रतो जगत् ॥ २० ॥
पतितं पतितेत्युक्त्वा चौरं चौरेति वा पुनः ।
वचनान्तुल्यदोषः स्यान्मिथ्या दिर्दोषतां व्रजेत् ॥ २१ ॥*
एकजातिर्द्विजातींस्तु वाचा दारुणया क्षिपन् ।
जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदं जघन्यप्रभवो हि सः ॥ २२ ॥
नामजातिग्रहं त्वेषामभिद्रोहेण कुर्वतः ।
निखेया ऽयोमयः शङ्कुर्ज्वलन्नास्ये दशाङ्गुलः ॥ २३ ॥
धर्मोपदेशं दर्पेण द्विजानामस्य कुर्वतः ।
तप्तमासेचयेत्तैलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः ॥ २४ ॥
येनाङ्गेनावरवर्णो ब्राह्मणस्यापराध्नुयात् ।
तदङ्गं तस्य च्छेत्तव्यमेवं शुद्धिमवाप्नुयात् ॥ २५ ॥*
सहासनमभिप्रेप्सुरुत्कृष्टस्यावकृष्टजः ।

॥ २२ ॥ नामजातिग्रहांस्त्वेषामतिद्रोहेण Vulg. See Manu VIII. 271. लिखेयो b. C. y.; निधार्यो B.; निधोत्यो β. ॥ २३ ॥ धर्मेण B. β. ॥ २४ ॥ येनाङ्गेनावरो वर्णो Vulg. ॥ २५ ॥ सहासनम॰ β. अभिप्रेप्सुष

सत्यदोषाभिधाने ऽपि वाक्पारुष्यदण्डो ऽस्त्येव। तथा च नारदः। पतितं...॥ Vîramitrodaya, p. 488. ॥ २१ ॥

कर्णौ कृताङ्को निर्वास्यः स्फिचौ वास्यावकर्तयेत्॥ २६॥
अवनिष्ठीवतो दर्पाद्द्वावोष्ठौ छेदयेन्नृपः।
अवमूत्रयतः शिश्नमवशर्धयतो गुदम्॥ २७॥
केशेषु गृह्णतो हस्तौ छेदयेदविचारयन्।
पादयोर्दाढिकायां तु ग्रीवायां वृषणेषु च॥ २८॥
त्वक्छेदकः शतं दण्ड्यो लोहितस्य च दर्शकः।
मांसभेत्ता तु षण्निष्कान्प्रवास्यस्त्वस्थिभेदकः॥ २९॥
उपक्रुश्य तु राजानं कर्मणि स्वे व्यवस्थितम्।
जिह्वाछेदाद्भवेच्छुद्धिः सर्वस्वहरणेन वा॥ ३०॥*
राजनि प्रहरेद्यस्तु कृतागस्यपि दुर्मतिः।
शूले तमग्नौ विपचेद्ब्रह्महत्याशतादधिकम्॥ ३१॥
पुत्रापराधे न पिता नाश्ने न शुनि दण्डभाक्।
न मर्कटे च तत्स्वामी तेनैव प्रहितो न चेत्॥ ३२॥*

β. कुटाङ्क b. कुटाङ्को y.॥ २६॥ मवसर्धयते b.; •मवशर्धयते C. y.॥ २७॥ छेदयेदवधारयन् B. β.॥ २८॥ उपाक्रुश्य B. b. β. C. y.; उपाक्रुय L. अवक्रुश्य Vîramitrodaya. ॥ ३०॥

सापराधे ऽपि राजनि कृतप्रहारं शूलमारोप्याग्नौ पाचयेदित्यर्थः। ब्राह्मणेतरविषयमेतत्॥ Vivâdachintâmaṇi, p. 75. कृतागसि कृतापराधे। शूलमारोपयेत्संश्रयेत तच्छूल्यम्। Vîramitrodaya, 6, p. 47. ॥ ३१॥

इति नारदीये धर्मशास्त्रे वाक्पारुष्यं दण्डपारुष्यं च पञ्चदशं व्यवहारपदम्॥

अक्षब्रह्मशलाकाद्यैर्देवनं जिह्मकारितम्।
पणक्रीडा वयोभिश्च पदं द्यूतसमाह्वयम् ॥ १ ॥*
सभिकः कारयेद् द्यूतं देयं दद्याच्च तत्कृतम्।
दशकं च शतं वृद्धिस्तस्य स्याद् द्यूतकारिणः ॥ २ ॥*
द्विरभ्यस्ताः पतन्त्यक्षा ग्लहे यद्यक्षवेदिनः।
जयं तस्यापरस्याहुः कितवस्य पराजयम् ॥ ३ ॥
कितवेष्वेव तिष्ठेरन्कितवाः संशयं प्रति।
त एव तस्य द्रष्टारस्त एव स्युस्तु साक्षिणः ॥ ४ ॥
ऋजुः कितवो नान्यदाश्रयेद् द्यूतमण्डलम्।
प्रतिहन्यान्न सभिकं दापयेत्तत्स्वमिष्टतः ॥ ५ ॥
कूटाक्षदेविनः पापान्निर्हरेद् द्यूतमण्डलात्।
कण्ठे ऽक्षमालामासज्य स ह्येषु विनयः स्मृतः ॥ ६ ॥*

जिह्मकारितं b.; जिम्हकारितं C. ॥ १ ॥ द्यूतं यं दद्याच्च b. C. y. ॥ २ ॥ द्विरभ्यस्ता B. L. β. C. y. तस्यापरस्याह b. C; तस्यापिरस्याह y. ॥ ३ ॥ एवस्युस्यसाक्षिणः b.; तत्र वा स्युस्तु साक्षिणः C. ॥ ४ ॥ सभिके b. L.

अक्षाः पाशाः। ब्रह्मा चर्मपट्टिकाः दन्तशलाकाः। आद्यपदाच्चतुरङ्गसतुरङ्गादि। तैर्देवनं पणपूर्वा क्रीड़ा। वयोभिः पक्षिभिः कुक्कुट शारावतादिभिः चशब्दान्मल्लामेषादिभिश्च पणपूर्विका क्रीड़ा च क्रमेण द्यूतसमाह्वयं चेत्येकवद्भावः॥ Vivâdatâṇḍava. ॥ तदुभयं यथाक्रमं द्यूतसमाह्वयाख्यं व्यवहारपदमित्यर्थः। द्यूतं च समाह्वयं च द्यूतसमाह्वयम् ॥ Vîramitrodaya, p. 718. ॥ १ ॥

निर्वासने विशेषमाह नारदः॥ Vîramitrodaya, p. 721. ॥ ६ ॥

अनिर्दिष्टस्तु यो राज्ञा द्यूतं कुर्वीत मानवः।
न स तं प्राप्नुयात्कामं विनयं चैव सेा ऽर्हति ॥ ७ ॥*
अथवा कितवा राज्ञे दत्त्वा भागं यथोदितम्।
प्रकाशं देवनं कुर्युरेवं दोषो न विद्यते ॥ ८ ॥*

C. y. दापयेत्स्वमिश्रतः b. C. y. ॥ ५ ॥ अनिर्दिष्टतया राज्ञो Vulg. See Vîramitrodaya, Vivâdachintâmaṇi ॥ ७ ॥

अनियुक्तद्यूतकारिणो दण्डमाह नारदः ॥ Vîramitrodaya, ibid. ॥ ७ ॥

इति नारदीये धर्मशास्त्रे द्यूतसमाह्वयो नाम षोडशं व्यवहारपदम् ॥

प्रकीर्णके पुनर्ज्ञेयो व्यवहारो नृपाश्रयः।
राज्ञामाज्ञाप्रतीघातस्तत्कर्मकरणं तथा ॥ १ ॥*
पुरप्रदानं संभेदः प्रकृतीनां तथैव च।
पाषण्डनैगमश्रेणीगणधर्मविपर्ययः ॥ २ ॥*
पितापुत्रविवादश्च प्रायश्चित्तव्यतिक्रमः।
प्रतिग्रहविलोपश्च कोप आश्रमिणामपि ॥ ३ ॥*
वर्णसंकरदोषश्च तद्वृत्तिनियमस्तथा।
न दृष्टं यच्च पूर्वेषु तत्सर्वं स्यात्प्रकीर्णके ॥ ४ ॥*
राजा त्ववहितः सर्वानाश्रमान्परिपालयेत्।
उपायैः शास्त्रविहितैश्चतुर्भिः प्रकृतीस्तथा ॥ ५ ॥
यो यो वर्णोऽपहीयेत यो य उद्रेकमाप्नुयात्।
तं तं दृष्ट्वा स्वतो मार्गात्प्रच्युतं स्थापयेत्पथि ॥ ६ ॥

प्रकीर्णकः Vulg. See Mitâksharâ, Vîramitrodaya. ॥ १ ॥ पाखण्ड० B. β. ॥ २ ॥ वर्णसंकरदासश्च b. प्रकीर्णके C. b. y. प्रकीर्णके L.; प्रकीर्णकम् B. β. ॥ ४ ॥ स्थापयेदपि C. ॥ ६ ॥ राज्ञादानं Vulg. See

---

प्रतिघातो भङ्गः। तत्कर्म सिंहासनारोहणादि राजकर्म। पाखण्डादयः पूर्वमेव व्याख्याताः। प्रकीर्णके विवादपदे ये विवादा राजाज्ञोल्लङ्घनं तदाज्ञाकरणं तत्कर्मरक्षणादि विषयास्ते नृपसमवायिन एव। तच्च स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेण वर्तमानां प्रतिकूलतामासाद्य नृप एव व्यवहारनिर्णयं कुर्यात्। एवं वदता यो नृपाश्रयो व्यवहारस्तं प्रकीर्णकमित्युक्तं भवति ॥ Vîramitrodaya, p. 723. ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

अशास्त्रोक्तेषु चान्येषु पापयुक्तेषु कर्मसु ।
प्रसमीक्ष्यात्मनो राजा दण्डं दण्ड्येषु पातयेत् ॥ ७ ॥
श्रुतिस्मृतिविरुद्धं यद्भूतानामहितं च यत् ।
न तत्प्रवर्तयेद्राजा प्रवृत्तं च निवर्तयेत् ॥ ८ ॥
न्यायापेतं यदन्येन राज्ञाज्ञानकृतं भवेत् ।
तदप्यन्यायविहितं पुनर्न्याये निवेशयेत् ॥ ९ ॥*
आयुधान्यायुधीयानां शिल्पद्रव्याणि शिल्पिनाम् ।
वेश्यास्त्रीणामलंकारं वाद्यातोद्यादि तद्विदाम् ॥ १० ॥*
यच्च यस्योपकरणं येन जीवन्ति कारवः ।
सर्वस्वहरणेऽप्येतान्न राजा हर्तुमर्हति ॥ ११ ॥*
अनिर्देश्यावनिन्द्यौ च राजा ब्राह्मण एव च ।
दीप्तिमत्वाच्छुचित्वाच्च यदि न स्यात्पथश्च्युतः ॥ १२ ॥
राज्ञा प्रवर्तितान्धर्मान्यो नरो नानुपालयेत् ।
दण्ड्यः स पापो वध्यश्च लोपयन्नारजशासनम् ॥ १३ ॥
यदि राजा न सर्वेषां वर्णानां दण्डधारणम् ।

Mitâksharâ ॥ ९ ॥ वैश्यास्त्रीणाम॰ β. वाद्यातोद्यानि Vulg.; वाद्यातोद्यादि Mitâksharâ. ॥ १० ॥ सर्वस्य हरणे b. C. y. ॥ ११ ॥ दीप्तिमत्वाच्छु॰ L. ॥ १२ ॥ राज्ञा च वर्जितान्धर्मान् Vulg. See ८ ॥ १३ ॥

सर्वस्वहरणमसाधारणं यद्यस्य जीवनोपकरणं तदतिरिक्तविषयम् ॥ Vîramitrodaya, p. 724. ॥ १० ॥ ११ ॥

कुर्यात्पथो व्यपेतानां विनश्येयुरिमाः प्रजाः ॥ १४ ॥
ब्राह्मणं ब्राह्मणो जह्यात्क्षत्रियः क्षात्रमुत्सृजेत्।
शूले मत्स्यानिवाश्नीयुर्दुर्बलान्बलवत्तराः ॥ १५ ॥
स्वकर्म जह्याद्वैश्यस्तु शूद्रः सर्वं विशेषयेत्।
राजानश्चेन्नाकरिष्यन्प्रजानां दण्डधारणम् ॥ १६ ॥
सतामनुग्रहो नित्यमसतां निग्रहस्तथा।
एष धर्मः स्मृतो राज्ञामर्थश्चामिषपीड़नात् ॥ १७ ॥
न लिप्यते यथा वह्निर्दहञ्छश्वदपि प्रजाः।
न लिप्यते तथा राजा दण्डं दण्ड्येषु पातयन् ॥ १८ ॥
प्रज्ञा तेजः पार्थिवानां सा च वाचि प्रतिष्ठिता।
ते यद्ब्रूयुरसत्सद्वा स धर्मो व्यवहारिणाम् ॥ १९ ॥
राजेति संचरत्येष भूमौ साक्षात्सहस्रदृक्।
न तस्याज्ञामतिक्रम्य संतिष्ठेरन्प्रजाः क्वचित् ॥ २० ॥
रक्षाधिकारादीशत्वाद्भूतानुग्रहदर्शनात्।
यदेव कुरुते राजा तत्प्रमाणमिति स्थितिः ॥ २१ ॥
निर्बलोऽपि यथा स्त्रीणां पूज्य एव पतिः सदा।
प्रजानां विगुणोऽप्येवं पूज्य एव प्रजापतिः ॥ २२ ॥

•धारणम् β. ॥ १६ ॥ जले मत्स्यानिवा• B. β. See Manu, VII. 20 ॥ १५ ॥ स्वामिषपीडनात् B. β. ॥ १७ ॥ या ब्रुयुर• b. स्वधर्मो व्यवहारिणा b. C. y.; स धर्मो व्यवहारिणा L. ॥ १९ ॥ तपःक्रीता C. y.

राज्ञामाज्ञाभयाद्यस्मान्न च्यवेरन्पथः प्रजाः।
व्यवहारादतो ज्ञेयं संदृब्धं राजशासनम्॥ २३॥
स्थित्यर्थं पृथिवीपालैश्चरिचविषयाः कृताः।
चरिचेभ्यो ऽस्य तत्प्राहुर्गरीयो राजशासनम्॥ २४॥
तपःक्रीताः प्रजा राज्ञा प्रभुरासां ततो नृपः।
ततस्तद्वचसि स्थेयं वार्ता चासां तदाश्रया॥ २५॥
पञ्च रूपाणि राजानो धारयन्त्यमितौजसः।
अग्नेरिन्द्रस्य सोमस्य यमस्य धनदस्य च॥ २६॥
कारणादनिमित्तं वा यदा क्रोधवशं गतः।
प्रजा दहति भूपालस्तदाग्निरभिधीयते॥ २७॥
यदा तेजः समालम्ब्य विजिगीषुरुदायुधः।
अभियाति परान्राजा तदेन्द्रः स उदाहृतः॥ २८॥
विगतक्रोधसंतापो हृष्टरूपो यदा नृपः।
प्रजानां दर्शनं याति सोम इत्युच्यते तदा॥ २९॥
धर्मासनगतः श्रीमान्दण्डं धत्ते यदा नृपः।
समः सर्वेषु भूतेषु तदा वैवस्वतः स्मृतः॥ ३०॥
यदा त्वर्थिगुरुप्राज्ञभृत्यादीन्पृथिवीपतिः।
अनुगृह्णाति दानेन तदा स धनदः स्मृतः॥ ३१॥

तदाश्रयात् B. β. ॥ २५ ॥ राजानां b. y. ॥ २६ ॥ विगतः b. y. ॥ २९ ॥ त्वर्थ० b. ॥ ३१ ॥ नाक्रोशेच विग्रहयेत् B. β. L. b. y. नाक्रोशेच विवेषतः.

तस्मात्तं नावजानीयान्नाक्रोशेच्च विशेषतः।
आज्ञायां चास्य तिष्ठेत मृत्युः स्यात्तद्व्यतिक्रमात्॥ ३२॥
तस्य धर्मः प्रजारक्षा वृद्धब्राह्मोपसेवनम्।
दर्शनं व्यवहाराणामुत्थानं च स्वकर्मसु॥ ३३॥
ब्राह्मणानुपसेवेत नित्यं राजा समाहितः।
संयुक्तं ब्राह्मणैः क्षेत्रं मूलं लोकाभिवृद्धये॥ ३४॥
ब्राह्मणस्यापरीहारो राजन्यासनमग्रतः।
प्रथमं दर्शनं प्रातः सर्वेभ्यश्चाभिवादनम्॥ ३५॥
अग्रं नवभ्यः सप्तभ्यो मार्गदानं च गच्छतः।
भैक्षहेतोः परागारे प्रवेशस्त्वनिवारितः॥ ३६॥
समित्पुष्पोदकादीनां ह्यस्तेयं सपरिग्रहम्।
अनपेक्षः परेभ्यश्च संभाषश्च परस्त्रिया॥ ३७॥
नदीष्ववेतनस्तारः पूर्वमुत्तारणं तथा।
तरेष्वशुल्कदानं च वणिज्यायां भवेत्स्थितिः॥ ३८॥
वर्तमानो ऽध्वनि श्रान्तो गृह्णन्नन्नमशनः स्वयम्।
ब्राह्मणो नापराधी स्याद् द्वाविक्षू द्वे च मूलके॥ ३९॥
नाभिशस्तान्न पतितान्न द्विषो नापि नास्तिकान्।

C.॥ ३२॥ ३४ b and ३५ a om. b. L. C.॥ ३५॥ नवभ्यः सप्तभ्य b. C. y.; नवभ्यः ससभ्य L. नवेभ्य सप्तेभ्य B. β.॥ ३६॥ भवेत्स्वशुल्क० β. वरेश्व शुल्क० B. β.॥ ३८॥ द्वारित्त त्वे b.; द्वाविक्षुत् द्वे β.; द्वाविक्षु त्वे C.y.

नोपसन्नान्निर्निमित्तं दातारं न प्रपीद्य च ॥ ४० ॥
अर्थिनां भूरीभावाच्च देयत्वाच्च महात्मनाम्।
श्रेयान्परिग्रहो राज्ञां सर्वेषां ब्राह्मणादृते ॥ ४१ ॥
ब्राह्मणश्चैव राजा च द्वावप्येतौ दृढव्रतौ।
नानयोरन्तरं किंचित्प्रजा धर्मेण रक्षतोः ॥ ४२ ॥
धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य रक्षार्थं शासतो ऽशुचीन्।
मेध्यमेव धनं प्राहुस्तीक्ष्णस्यापि महीपतेः ॥ ४३ ॥
यो राज्ञः प्रतिगृह्णाति लुब्धस्योच्छास्त्रवर्तिनः।
स पर्यायेण यातीमान्नरकानेकविंशतिम् ॥ ४४ ॥
शुचीनामशुचीनां च संनिपातो यथाम्भसाम्।
समुद्रे समतां याति तद्वद्राज्ञो धनागमः ॥ ४५ ॥
यथा ह्यग्नौ स्थितं दीप्ते शुद्धिमायाति काञ्चनम्।
एवं धनागमा सर्वे शुद्धिमायान्ति राजसु ॥ ४६ ॥
य एव कश्चित्स्वद्रव्यं ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति।
तद्राज्ञाप्यनुमन्तव्यमेष धर्मः सनातनः ॥ ४७ ॥
अन्यप्रकारादुचिताद्भूमेः षड्भागसंज्ञितात्।
बलिः स तस्य विहितः प्रजापालनवेतनम् ॥ ४८ ॥

॥ ३९ ॥ लोपसन्नान्न b. C.; गोपसन्नान्न B. β. ॥ ४० ॥ ब्राह्मणाश्चैव b. y. ॥ ४२ ॥ महीयते ॥ β. ॥ ४३ ॥ नरकानेकविंशतिः b. y. ॥ ४४ ॥ स्थिते B. β. ॥ ४६ ॥ तद्राज्ञाप्यनु० b. C. y. ॥ ४७ ॥ भूम्या यद्भागसंज्ञितम् b. β. C. y.

शक्यं तत्पुनराहर्तुं यन्न ब्राह्मणसात्कृतम् ।
ब्राह्मणेभ्यस्तु यद्दत्तं न तस्य हरणं पुनः ॥ ४९ ॥
दानमध्ययनं यज्ञः कर्मास्योक्तं चिलक्षणम् ।
याजनाध्यापने वृत्तिस्तृतीयश्च प्रतिग्रहः ॥ ५० ॥
स्वधर्मे ब्राह्मणस्तिष्ठेद्वृत्तिमाहारयेन्नृपात् ।
नासङ्घः परिगृह्णीयादृणेभ्यो नियमे सति ॥ ५१ ॥
अशुचिर्वचनाद्यस्य शुचिर्भवति मानवः ।
शुचिश्चैवाशुचिः सम्यक्कथं राजा न दैवतम् ॥ ५२ ॥
विदुर्य एव देवत्वं राज्ञो ह्यमिततेजसः ।
तस्य ते प्रतिगृह्णन्तो न लिप्यन्ते कथञ्चन ॥ ५३ ॥
लोके ऽस्मिन्मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः ।
हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः ॥ ५४ ॥
एतानि सततं पश्येन्नमस्येदर्चयेत्त्वयम् ।
प्रदक्षिणं च कुर्वीत यथास्यायुः प्रवर्धते ॥ ५५ ॥

॥ ४८ ॥ कर्मं B. β. परिग्रहः b. y. ॥ ५० ॥ वचनाद्यस्तु b. C. y. ॥ ५२ ॥ वसतं for सततं β. ॥ ५५ ॥ अष्टादशं for सप्तदशं b. C. y.

इति श्रीनारदीये धर्मशास्त्रे प्रकीर्णकं नाम व्यवहारपदं सप्तदशम् ॥

समाप्तं चेदं नारदीयं धर्मशास्त्रम् ॥

अथ परिशिष्टम्।

द्विविधास्तस्करा ज्ञेयाः परद्रव्यापहारिणः।
प्रकाशाश्चाप्रकाशाश्च तान्विन्द्यादात्मवान्नृपः ॥ १ ॥
प्रकाशवञ्चकास्तु ते कूटमानतुलाश्रिताः।
उत्कोचकाः साहसिकाः कितवाः पण्ययोषितः ॥ २ ॥
प्रतिरूपकराश्चैव मङ्गलादेशवृत्तयः।
इत्येवमादयो ज्ञेयाः प्रकाशलोकतस्कराः ॥ ३ ॥
अप्रकाशाश्च विज्ञेया बहिरभ्यन्तराश्रिताः।
मुष्णां प्रसक्ताश्च नरा मुष्णन्त्याक्रम्य चैव ते ॥ ४ ॥
देशग्रामगृहघ्नाश्च यन्नघ्ना ग्रन्थिमोचकाः।
इत्येवमादयो ज्ञेया अप्रकाशाश्च तस्कराः ॥ ५ ॥
न त्वहोढान्विताश्चौरा वध्या राज्ञा अनागसः।
सहोढान्स्तेयकारणात्क्षिप्रं चोरान्प्रशासयेत् ॥ ६ ॥

---

1 This chapter, which forms a sort of Appendix to the main portion of the Nârada-smṛiti, is found in the Nepalese MS. only, but it is probably authentic. See Preface.

सा विन्द्यादा॰ MS. ॥ १ ॥ उत्काटाकाः साहसिकाः MS. ॥ २ ॥ नरा

स्वदेशघातिनो ये स्युस्तथा यन्नावरोधिनः।
तेषां सर्वस्वमादाय भूयो निन्दां प्रकल्पयेत्॥ ७॥
अहेाढान्विस्मृशेच्चौरान्गृहीतान्यदि शङ्कया।
भयोपधाभिश्चिन्ताभिर्ब्रूयुस्तथा यथा कृतम्॥ ८॥
देशं कालं दिशं जातिं नाम वा संप्रतिश्रयम्।
कृत्यं कर्मकरा वा स्युः प्रष्टव्यास्ते विनिग्रहे॥ ९॥
वर्णस्वराकारभेदात्संसदि त्वनिवेदनात्।
अदेशकालदृष्टत्वाद्दासस्याप्यविशोधनात्॥ १०॥
असह्यायात्पूर्वचौर्यादसत्संसर्गकारणात्।
लेखैरप्यवगन्तव्या न हेाढेनैव केवलम्॥ ११॥
दस्युदृत्ते यदि नरे शङ्का स्यात्तस्करे ऽपि वा।
यदि स्पृशेत लेशेन कार्यः स्याच्छपथं ततः॥ १२॥
चौराणां भक्तदा ये स्युस्तथाग्न्युदकदायकाः।
आवासदा देशिकाश्च तथैवोत्तरदायकाः॥ १३॥
क्रेतारश्चैव भाण्डानां प्रतिग्राहिण एव च।
समदण्डाः स्मृतास्तु ते ये च प्रच्छादयन्ति तान्॥ १४॥
राष्ट्रेषु राष्ट्राधिकृताः सामन्ताश्चैव चोदिताः।
अभ्याघाते तु मध्यस्था यथा चौरास्तथैव ते॥ १५॥

मुख्यन्यक्रम चैव ते MS.॥ ४॥ चित्ताभिर् MS.॥ ८॥ असंसर्गश्च कारणात् MS.॥ ११॥ दस्युदृत्ते MS.॥ १२॥ ताः॥ MS.॥ १४॥ नष्टे न्येतनिषा-

गोचरे यस्य मुष्येत तेन चौराः प्रयत्नतः ।
मृग्या दाप्यो ऽन्यथा मोषं पदं यदि न निर्गतम् ॥१६॥
निर्गते तु यदा यस्मिन्नष्टे ऽन्यच्च न पातयेत् ।
सामन्तान्मार्गपालांश्च दिक्पालांश्चैव दापयेत् ॥१७॥
गृहे वै मुषिते राजा चौरग्राहांस्तु दापयेत् ।
आरक्षकान्वाष्ट्रिकांश्च यदि चौरो न लभ्यते ॥१८॥
यदि वा दोषकर्तैष तस्मिन्मोषे तु संशयः ।
मुषितः शपथं शाप्यो मोषे वै शुद्धिकारणात् ॥१९॥
अचौरो बोधितो मोषं चौरो वै शुद्धकारणात् ।
चौरे लब्धे लभेयुस्ते द्विगुणं प्रतिपादिताः ॥२०॥
चौरहृतं प्रपद्यैव सरूपं प्रतिपादयेत् ।
तदभावे तु मूल्यं स्याद्दण्डं दाप्यश्च तत्समम् ॥२१॥
काष्ठकाण्डतृणादीनां मृन्मयानां तथैव च ।
वेणुवैणवभाण्डानां वेतसस्यास्थिचर्मणोः ॥२२॥
शाकहरितमूलानां हरणे तृणपुष्पयोः ।
गोरसेक्षुविकाराणां तथा लवणतैलयोः ॥२३॥
पक्वान्नानां कृतान्नानां मद्यानामामिषस्य च ।
सर्वेषामल्पमूल्यानां मूल्यात्पञ्चगुणो दमः ॥२४॥

तयेत् । सामन्ता मार्गपालाश्च दिक्पालाश्चैव दापयेत् ॥१७॥ यदि वा दाप्यक तेषां MS. ॥ १९ ॥ चौरे हृतं प्रपन्नेन MS. ॥ २१ ॥ वतस्यास्थिचर्मणोः MS. ॥ २२ ॥ शाकं MS. ॥२३॥ पक्वां नानाकृतान्नानां MS. ॥ दयः MS.

तुलाधरिममेयानां गणिमानां च सर्वतः।
एभ्यस्तूत्कृष्टमूल्यानां मूल्यादष्टगुणो दमः ॥ २५ ॥
धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतो ऽभ्यधिकं वधः।
न्यूनं वैकादशगुणं दण्डं दाप्यो ऽब्रवीन्मनुः ॥ २६ ॥
सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च वाससाम्।
रत्नानां चैव मुख्यानां शतादभ्यधिके वधः ॥ २७ ॥
पुरुषं हरतः पाप्यो दण्ड उत्तमसाहसः।
सर्वस्वं स्त्रीं तु हरतः कन्यां तु हरतो वधः ॥ २८ ॥
महापशूंस्तु नयतो दण्ड उत्तमसाहसः।
मध्यमो मध्यमपशुं पूर्वः क्षुद्रपशुं हरन् ॥ २९ ॥
चतुर्विंशावरः पूर्वः परश्चर्णवति भवेत्।
चतुःशतपरो यश्च मध्यमो द्विशतावरः ॥ ३० ॥
सहस्रं तूत्तमो ज्ञेयः परः पञ्चशतावरः।
त्रिविधः साहसेष्वेव दण्डः प्रोक्तः स्वयंभुवा ॥ ३१ ॥
प्रथमे ग्रन्थिभेदानामङ्गुल्यङ्गुष्ठयोर्वधः।
द्वितीये चैव तज्ज्ञेयं दण्डः पूर्वस्तु साहसः ॥ ३२ ॥
गोषु ब्राह्मणसंस्थासु स्थूरायाश्छेदनं भवेत्।
दासीं तु हरतो नित्यमर्धपादविकर्तनम् ॥ ३३ ॥

॥ २५ ॥ वैकादशगुणो MS. ॥ २७ ॥ दण्डमुत्तमसाहसम्। MS. ॥ २८ ॥ परे-षर्णवति भवेत्। शतानि यश्चतुरो MS. ॥ ३० ॥ क्षुरायाश्छेदनं भवेत् MS. । See Manu. VIII 325. ॥ ३३ ॥ येन येन विशेषेण स्त्रीनांसेन विचेष्टते।

येन येन यथाङ्गेन स्तेनो नृषु विचेष्टते।
तत्तदेवास्य च्छेत्तव्यं तन्मनोरनुशासनम् ॥ ३४ ॥
गरीयसि गरीयांसमगरीयसि वा पुनः।
स्तेने निपातयेद्दण्डं न यथा प्रथमे तथा ॥ ३५ ॥
दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत्।
चिंषु वर्णेषु यानि स्युर्ब्राह्मणश्चक्षतः सदा ॥ ३६ ॥
उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम्।
चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च ॥ ३७ ॥
अपराधं परिज्ञाय देशकालौ च तत्त्वतः।
सारानुबन्धावालोक्य दण्डानेतान्प्रकल्पयेत् ॥ ३८ ॥
न मिथ्याकारणाद्राज्ञो विपुलाद्वा धनागमात्।
उत्सृष्टव्यः साहसिकस्त्यक्तात्मा मनुरब्रवीत् ॥ ३९ ॥
यावानवध्यस्य वधे तावान्वध्यस्य मोक्षणे।
भवत्यधर्मो नृपतेर्धर्मस्तु विनियच्छतः ॥ ४० ॥
न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितम्।
निर्वास्यं कारयेत्कामभिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ ४१ ॥
सर्वस्वं वा हरेद्राजा चतुर्थं वावशेषयेत्।
एतेभ्यो ऽनुस्मरन्धर्मं प्राजापत्यमिति स्थितिः ॥ ४२ ॥

तद्देवास्य च्छेत्तव्यं MS. See Manu VIII. 334. ॥ ३४ ॥ स्तेनो MS. ॥ ३५ ॥ ब्राह्मण रक्षतः सदा ॥ MS. ॥ ३६ ॥ न तेभ्यो ऽनुस्मरन्धर्म

ब्राह्मणस्यापराधेषु चतुःस्वङ्को विधीयते ।
गुरुतल्पे सुरापाने स्तेये ब्राह्मणहिंसने ॥ ४३ ॥
गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने ध्वजः स्मृतः ।
स्तेये तु श्वपदं कृत्वा..... ...॥ ४४ ॥
अशिराः पुरुषः कार्यो ललाटे ब्रह्मघातिनः ।
असंभाष्यश्च कर्तव्यस्तन्मनोरनुशासनम् ॥ ४५ ॥
राजा स्तेनेन गन्तव्यो मुक्तकेशेन धावता ।
आचक्षाणेन तत्स्तेयमेवंकर्मास्मि शाधि माम् ॥ ४६ ॥
अनेना भवति तेन स्वकर्मप्रतिपादनात् ।
राजा ततः स्पृशेदेनमुत्सृजेत्तु ह्यकिल्बिषम् ॥ ४७ ॥
राजभिर्धृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ।
निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥ ४८ ॥
शासनाद्वा विमोक्षाद्वा स्तेनो मुच्यति किल्बिषात् ।
अशासनात्तु तद्राजा स्तेनस्याप्नोति किल्बिषम् ॥ ४९ ॥
गुरुरात्मवतां शास्ता शास्ता राजा दुरात्मनाम् ।
अतः प्रच्छन्नपापानां शास्ता वैवस्वतो यमः ॥ ५० ॥
अष्टापाद्यं तु शूद्रस्य स्तेये भवति किल्बिषम् ।
द्विरष्टापाद्यं वैश्यस्य द्वाविंशत्क्षत्रियस्य तु ॥ ५१ ॥

(?) MS. ॥ ४२॥ ब्राह्मणस्यापराधे तु MS. ॥ ४३॥ शिखिवित्तेन कुटूयेत् ॥
(?) MS. ॥ ४४॥ शिशिराः पुरुषः MS. ॥ ४५॥ आचक्षाणेन स्तेस्तेयम् MS.
॥ ४६ ॥ स्वकिल्बिषम्। MS. ॥ ४७ ॥ गुरुरात्मवतां शास्ता राजा MS.

ब्राह्मणस्य चतुःषष्टीत्येवं स्वायंभुवो ऽब्रवीत्।
विद्यापि च विशेषेण विदुत्वभ्यधिकं भवेत् ॥ ५२ ॥
शारीरश्चार्थदण्डश्च दण्डस्तु द्विविधः स्मृतः।
शारीरं दशधा प्रोक्तमर्थदण्डस्त्वनेकधा ॥ ५३ ॥
काकण्यादिस्त्वर्थदण्डः सर्वस्वान्तस्तथैव च।
शारीरः संनिरोधादिर्जीवितान्तस्तथैव च ॥ ५४ ॥
काकण्यादिस्तु यो दण्डः स तु माषावरः स्मृतः।
माषावराद्यो ऽयं प्रोक्तः कार्षापणपरस्तु यः ॥ ५५ ॥
कार्षापणावराद्यस्तु चतुःकार्षापणावरः।
द्यवरो ऽष्टापरश्चान्यस्त्यवरो द्वादशोत्तरः ॥ ५६ ॥
कार्षापणो दक्षिणस्यां दिशि रौप्यः प्रवर्तते।*
पणैर्निबद्धः पूर्वस्यां विंशतिस्तु पणाः स तु ॥ ५७ ॥
माषो विंशतिभागस्तु ज्ञेयः कार्षापणस्य तु।
काकणी तु चतुर्भागो माषस्य च पलस्य च ॥ ५८ ॥
पाञ्चनद्याः प्रदेशे तु संज्ञा या व्यावहारिकी।
कार्षापणप्रमाणं तु निबद्धमिह नैतया ॥ ५९ ॥
कार्षापणो ऽण्डिका गेया ताम्रतस्तु धानकः।
तद्वादश सुवर्णस्तु दीनाराख्यः स एव च ॥ ६० ॥

॥ ५० ॥ दृतापि MS. ॥ ५२ ॥ काकण्यादिस्त्वर्थदण्डः...शारीरः संनिधा-धादि॰ MS. ॥ ५४ ॥ रूपा for रौप्यः MS. See Vîramitrodaya. पणैर्विबद्धः MS. ॥ ५७ ॥ संज्ञया MS. ॥ ५९ ॥ दीनारश्चित्रकस्य च MS.

वार्त्तां तु यां चाप्यथ दण्डनीतिम्
राजानुवर्तेन्मततात्रमत्तः।
हन्यादुपायैर्निपुणैर्गृहीतान्
तयैव शास्त्रेव निगृह्य पापान्॥ ९१॥

इति नारदप्रोक्तायां संहितायां चौरप्रतिषेधो
नाम प्रकरणं समाप्तम्॥ समाप्तं चेदं
नारदीयं धर्मशास्त्रम्॥

See Vîramitrodaya. ॥ ९० ॥ हन्यादुपायेन्निपुणे गृहीत्युरेव सास्त्रेव निगृह्य पापान् MS. ॥ ९१ ॥

अथ श्रीनारदस्मृत्यनुक्रमणिका ॥

प्रकरणम् ।	पृष्ठाङ्कः ।
अथ व्यवहारमातृकायां प्रथमोऽध्यायः	१
व्यवहारमातृकायां द्वितीयोऽध्यायः	१७
सभाप्रकरणम्	४०
ऋणादानं नाम प्रथमं व्यवहारपदम्	४९
उपनिधिर्नाम द्वितीयं व्यवहारपदम्	१२८
संभूयसमुत्थानं नाम तृतीयं व्यवहारपदम्	१३३
दत्ताप्रदानिकं नाम चतुर्थं व्यवहारपदम्	१३७
अश्रूषाभ्युपेत्य नाम पञ्चमं व्यवहारपदम्	१४१
वेतनस्यानपाकर्म नाम षष्ठं व्यवहारपदम्	१५१
अस्वामिविक्रयो नाम सप्तमं व्यवहारपदम्	१५५
विक्रीयासंप्रदानं नामाष्टमं व्यवहारपदम्	१५७
क्रीतानुशयो नाम नवमं व्यवहारपदम्	१६०
समयस्यानपाकर्म नाम दशमं व्यवहारपदम्	१६२
सीमाबन्धो नामैकादशं व्यवहारपदम्	१६५
स्त्रीपुंसयोगो नाम द्वादशं व्यवहारपदम्	१७२
दायभागो नाम त्रयोदशं व्यवहारपदम्	१८९
साहसं नाम चतुर्दशं व्यवहारपदम्	२०४
वाक्पारुष्यं दण्डपारुष्यं च नाम पञ्चदशं व्यवहारपदम्	२०९
द्यूतसमाह्वयो नाम षोडशं व्यवहारपदम्	२१४
प्रकीर्णकं नाम सप्तदशं व्यवहारपदम्	२१९
परिशिष्टे चौरप्रतिषेधो नाम व्यवहारपदम्	२२२

00010543

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 26 June, 2018